

Rapport 212

Welzijn van dieren in reizende circussen in Nederland
Circuspraktijk in 2008

Maart 2009

Colofon

Uitgever

Animal Sciences Group van Wageningen UR
Postbus 65, 8200 AB Lelystad
Telefoon 0320 - 238238
Fax 0320 - 238050
E-mail Info.veehouderij.ASG@wur.nl
Internet <http://www.asg.wur.nl>

Redactie

Communication Services

Aansprakelijkheid

Animal Sciences Group aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Liability

Animal Sciences Group does not accept any liability for damages, if any, arising from the use of the results of this study or the application of the recommendations.

Losse nummers zijn te verkrijgen via de website.

De certificering volgens ISO 9001 door DNV onderstreept ons kwaliteitsniveau. Op al onze onderzoeksopdrachten zijn de Algemene Voorwaarden van de Animal Sciences Group van toepassing. Deze zijn gedeponeerd bij de Arrondissementsrechtbank Zwolle.

Abstract

This report describes the welfare of (non-domesticated) animals in travelling circuses in The Netherlands. Behavioural observations and clinical inspections were carried out in 2008 in six circuses. Furthermore, twelve experienced people from the inside circus world were interviewed for their perception of welfare of animals. And finally, two international scientist were involved to systematically assess the risk for animal welfare in case of animals in circuses. Findings of this study create a basis for political debate and policy making regarding the use of animals in circuses.

Keywords

Animal welfare, circus

Referaat

ISSN 1570 - 8616

Auteur(s)

Hans Hopster
Machteld van Dierendonck
Heidi van den Brandt
Kees van Reenen

Titel

Welzijn van dieren in reizende circussen in Nederland; Circuspraktijk in 2008
Rapport 212

Samenvatting

Dit rapport beschrijft het welzijn van (niet-gedomesticeerde) dieren in reizende circussen in Nederland. Gedragsobservaties en klinische inspecties zijn uitgevoerd in 2008 in zes circussen. Daarnaast zijn twaalf ervaringsdeskundigen uit de circuswereld geïnterviewd en zijn hun percepties van dierenwelzijn vastgesteld. Tenslotte zijn twee internationale wetenschappers gevraagd om systematisch de belangrijkste welzijnsrisico's voor dieren in circussen in kaart te brengen. Resultaten van dit onderzoek vormen de basis voor politieke besluitvorming en beleidsontwikkeling rond het gebruik van dieren in circussen.

Trefwoorden

Dierenwelzijn, circus

Rapport 212

Welzijn van dieren in reizende circussen in Nederland

Welfare of animals in travelling circuses in The Netherlands

Hans Hopster

Machteld van Dierendonck

Heidi van den Brandt (Van Hall Larenstein)

Kees van Reenen

Maart 2009

Dit onderzoek is uitgevoerd binnen het Beleidsondersteunend onderzoek in het kader van LNV-programma BO-07-011 Dierenwelzijn, projectnummer BO-07-011-005.

Voorwoord

Levende wezens zijn voortdurend in interactie met elkaar en zijn afhankelijk van elkaar. Dat geldt uiteraard ook voor onze eigen soort. Wij gebruiken dieren in vele samenhangen. Ze fungeren als nutsdieren, productiedieren, proefdieren, jachtwild, sportdieren, vermaaksdieren, gezelschapsdieren, enz. We bekijken ze gefascineerd in kinderboerderijen, dierentuinen en circussen. In al deze samenhangen bepalen wij de levensomstandigheden van de dieren en beperken die ook, soms in aanmerkelijke mate. Hierbij kunnen min of meer grote welzijns-aantastingen voorkomen, die de vraag oproepen of desondanks het gebruik van de dieren nog te rechtvaardigen valt. De meningen hierover lopen, op z'n zachts gezegd, nogal uiteen en dit heeft, zeker de laatste tijd, tot heftige confrontaties geleid, zoals bij het gebruik van dieren voor (invasief) wetenschappelijk onderzoek. De grote aantallen proefdieren die hierbij betrokken zijn maken dit tot een kwestie van belang. Bij het houden van dieren voor optredens in circussen gaat het over het algemeen maar om een handvol dieren van een beperkt aantal soorten. Het betreft een lange traditie die tegenwoordig kritisch wordt gezien. Want ook hier dringt zich de vraag op of het gebruik van de dieren verbonden is met welzijnsbeperkingen en of het daarbij komt tot aantastingen die het gebruik van de dieren onaanvaardbaar maken. Dit is een ethische vraag die in het maatschappelijk debat niet vanzelfsprekend eensluidend beantwoord wordt, omdat ook de ethische uitgangspunten kunnen verschillen. Hoe dit ook zij, onontbeerlijk voor zo'n debat en eventuele daarop stoelende politieke besluitvorming is in ieder geval kennis over de vraag op welke wijze de levenswijze van de dieren in de gangbare circuspraktijk wordt beknot en in hoeverre dit als een welzijnsaantasting moet worden beschouwd.

Om op deze laatste vraag een antwoord te geven heeft de Minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, opdracht gegeven de gangbare circuspraktijk in Nederland in kaart te brengen en inzicht te verschaffen in het welzijn van de dieren die daar gebruikt worden. De opdracht werd gegeven aan een onderzoeksgroep onder leiding van dr. H. Hopster van de Animal Sciences Group van Wageningen Universiteit en Research Centrum. Het onderzoek moest worden uitgevoerd binnen een beperkt tijdsbestek. Ook de praktische omstandigheden en de toegankelijkheid van de dieren onder de verschillende omstandigheden, die zich in de circuspraktijk voordoen, legden hun beperkingen op. Niettemin biedt het onderzoek, zoals neergelegd in dit rapport, naar de mening van de wetenschappelijke begeleidingscommissie een beeld dat een goede empirische basis vormt voor het politieke debat en de besluitvorming.

Dit onderzoek was niet uitvoerbaar zonder de medewerking van velen. Namens de wetenschappelijke begeleidingscommissie wil ik de direct betrokkenen, de directeurs en medewerkers van de onderzochte circussen, bedanken voor de medewerking die wij kregen tijdens de talrijke bezoeken en observaties. Het openstellen van de praktijk die voor hen tevens broodwinning is, onder omstandigheden waarin hierop door partijen forse kritiek wordt geuit, getuigt van geloof in eigen kracht en in transparantie. Het is te waarderen dat een sector die ter verantwoording wordt geroepen over haar gebruik van dieren, bereidheidwilligheid toont om deze verantwoording ook af te leggen.

Ook spreek ik graag mijn grote waardering uit voor alle personen (zie pagina hiernaast) die in verschillende rollen hebben bijgedragen aan de totstandkoming van dit onderzoeksrapport. De uitvoering van het onderzoek bleek een acrobatische toer waarbij de medewerkers en studenten van de Animal Sciences Group en de Hogeschool Van Hall Larenstein de flexibiliteit en inzet boden die voor het slagen van een dergelijk project van vitaal belang bleken.

Het project is in verschillende fasen voorgelegd aan een klankbordcommissie, waarin voor- en tegenstanders van het gebruik van niet-gedomesticeerde dieren in circussen vertegenwoordigd waren. Hun komt grote waardering toe om hun optreden in de commissie, dat respectvol was en getuigde van een positieve wederzijdse instelling, ondanks de wederzijds kritische houding.

Tenslotte dank ik de overige leden van de wetenschappelijke begeleidingscommissie voor hun deskundige reflectie in de diverse fasen van het onderzoek.

Prof. dr. J.A.R.A.M. van Hooff
Em. Hoogleraar Gedragsbiologie, Universiteit Utrecht

(voorzitter van de wetenschappelijke begeleidingscommissie Welzijn van dieren in circussen)

De volgende personen worden bedankt voor hun bijdrage aan het onderzoek

Gedragsonderzoek

S. Bloemendal	Student Diermanagement, Van Hall Larenstein
S. Bouwman	Student Diermanagement, Van Hall Larenstein
Ing. N. Kruizinga	Animal Sciences Group
Drs. S. Koot	Animal Sciences Group

Klinisch Onderzoek

Drs. H. Wesselink	Dierenarts DAP Meursing, Hazerswoude Dorp
Drs. Ch. Kaandorp-Huber	Dierenarts GaiaPark, Kerkrade en Dierenrijk, Nuenen
Drs. J. Kaandorp	Dierenarts en Zoo Animal Manager Safaripark Beekse Bergen, Hilvarenbeek

Perceptie en risico-inschatting

Ir. J. Nijland	Sectie Communicatiewetenschap, WUR
Dr. R.J. Renes	Sectie Communicatiewetenschap, WUR
Dr. M.N.C. Aarts	Sectie Communicatiewetenschap, WUR
Prof. D.M. Broom	Cambridge University, Cambridge, UK
Prof. T. Friend	A&M University, Texas, USA

Wetenschappelijke begeleidingscommissie

Prof.dr. J.A.R.A.M. van Hoof (vz.)	Em. Hoogleraar Gedragsbiologie, Universiteit Utrecht
Prof.dr. B.M. Spruijt	Ethologie en Welzijn, Departement Biologie, Faculteit Betawetenschappen, Universiteit Utrecht
Drs. T. Griede	Docent Wildlife Management, Van Hall Larenstein
Drs. M. Mensink	Dierentuindierenarts, voorheen Diergaarde Blijdorp

Klankbordcommissie

Mr. H.A. Kuipers (vz.)	Directie landbouw, Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit
Drs. A.C.J. Vergossen	Directie landbouw, Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit
Mr. A. Oudenes	European Circus Association
Dhr. F.J.P.M. Cuijpers	Club van Circusvrienden Nederland
Dhr. H. Martens	Vereniging van Nederlandse Circus Ondernemingen
Drs. J.G. van Kernebeek	Wilde Dieren deTent Uit
Mr.drs. E. Virginia	Nederlandse Vereniging tot Bescherming van Dieren
Drs. R. Reijnen	Wilde Dieren deTent Uit
Drs. T. Griede	Docent Wildlife Management, Van Hall Larenstein

Taalkundig adviezen deel I

Dr. R. Smits	Peptalks, Amsterdam
--------------	---------------------

Samenvatting

In 2007 vroeg de Minister van LNV aan ASG om na te gaan hoe het met circusdieren in Nederland gesteld was, en of en zo ja hoe eventuele tekortkomingen konden worden opgelost. Ook wilde zij weten wat er in andere landen voor regelgeving was. Dit als basis voor een politieke en maatschappelijke discussie over het welzijn van circusdieren en de wenselijkheid van hun bestaan.

We hebben daartoe de omstandigheden in kaart gebracht waaronder niet-gedomesticeerde dieren – olifanten, leeuwen, tijgers en kamelen (een giraf, slangen en reptielen bleven grotendeels buiten beschouwing, evenals andere gedomesticeerde dieren) alsmede paarden - in Nederland in zes reizende circussen leven en werken, alsmede hun gezondheid en gedrag. Dat gebeurde door bezoeken aan standplaatsen, winterverblijven en tijdens transport, en met gestandaardiseerde vragenlijsten. In totaal zijn er 82 bezoeken gebracht aan de circussen, waarvan 53 onaangekondigd. Tijdens deze bezoeken is het gedrag van in totaal 40 niet-gedomesticeerde dieren en 62 paarden gedurende in totaal 1170 uur geobserveerd en is de gezondheid van de dieren op in totaal 10 dagen klinisch geïnspecteerd.

Ook zijn we nagegaan hoe ervaringsdeskundigen en betrokkenen in circussen tegen de dieren en hun welzijn aankijken. In combinatie met 12 diepte-interviews, een inventarisatie van wat uit de literatuur bekend is en een beschrijving van de natuurlijke behoefte van dieren als maat voor hun welzijn, leverden die observaties en klinische inspecties vervolgens een reeks mogelijke knelpunten en risicofactoren op.

Het onderzoek geeft een goede indruk van de bestaande circuspraktijk, die we gezien de beperkte omvang, de dynamiek in de samenstelling van circusprogramma's en de grote aangetroffen verschillen, evenwel niet zonder meer mogen veralgemeniseren.

Wat welzijn is

Welzijn is bij dieren een lastig begrip, ze kunnen het niet zelf vertellen. Als positieve maat hanteren we daarom de mate van gezondheid van het dier, gecombineerd met de mate waarin het zijn natuurlijke gedragsrepertoire kan vertonen. Stereotiep gedrag en andere gedragsafwijkingen gelden als negatieve aanwijzingen, hoewel sommig stereotiep gedrag op de korte termijn voor het individu een nuttig substituuut voor onuitvoerbaar natuurlijk gedrag kan zijn.

Bevindingen

In het algemeen zijn circusmensen zeer betrokken bij hun dieren en hebben ze het beste met hen voor. Op het niveau van morele principes, die ten grondslag liggen aan de omgang met dieren, bestaat, zelfs bij de direct betrokken voor- en tegenstanders van het gebruik van niet-gedomesticeerde dieren in circussen, een grote mate van overeenstemming. Over de praktische haalbaarheid van een en ander wordt evenwel heel verschillend gedacht.

Bij vijf van de zes circussen was de gezondheids- en voedingstoestand van de meeste dieren over het algemeen in orde. Er waren bij deze vijf circussen, op wat ouderdoms- en andere afwijkingen na die nadere preventieve en/of verdere verzorgende aandacht zouden behoeven, geen ernstige problemen. Bij de paarden werden relatief en absoluut meer afwijkingen vastgesteld. Een flink aantal van de problemen kan worden toegeschreven aan de gebruikte rassen en de leeftijden van de paarden, alsmede aan het feit dat er waarschijnlijk relatief goedkope dieren zijn aangekocht. Daarnaast konden de paarden veel intensiever bekeken worden dan de niet-gedomesticeerde dieren. Desondanks vonden deskundigen hun toestand over het algemeen niet afwijken van wat wordt aangetroffen bij paarden in een standaard paardendierenartsenpraktijk.

Een dierenadministratie was er niet of nauwelijks, net zo min als er calamiteitenplannen waren. Over preventieve gezondheidszorg (vaccinaties, voet- en gebitsverzorging, ontwormen, contraceptie etc.), adequate, gebalanceerde voeding en het herkennen van gedrags- en gezondheidsproblemen was bij de verantwoordelijken slechts beperkte kennis aanwezig.

Eén circus onderscheidde zich zeer negatief: een leeuw die al langdurig aan de achterhand verlamd was, slechte roofdiervoeding, ondervoede paarden met veel te lange hoeven, krappe, donkere behuizing met langdurig geen tot weinig buitenuitloop, en zo voort.

Het optreden lijkt de dieren niet noemenswaard in hun welzijn aan te tasten. De voorstellingen zijn met 5-10 minuten per individu redelijk kort, de dieren voeren uitsluitend oefeningen uit waarbij het gevraagde gedrag onderdeel is van hun normale gedragspatroon en paarden doen voornamelijk dingen die we ook in de normale dressuur kennen. Buiten de voorstellingen zijn nauwelijks trainingen waargenomen. Wel bleken er nogal veel (18 volwassen en 25 jonge) dieren mee te reizen die nooit optreden. Van sommige van deze dieren is nooit gezien dat ze toegang tot een buitenverblijf hadden.

De meeste dieren laten zich zonder problemen in de transportwagens leiden. Ondanks dat we tijdens transporten de dieren niet hebben kunnen observeren, wijst dit erop dat het transport door de dieren niet als erg aversief wordt ervaren. Maar vaak moeten ze vanaf inladen voor vertrek tot aan uitladen na aankomst in totaal meer dan 8 uur dicht op elkaar staan in een slecht geventileerde transportwagen, zonder water en zonder mogelijkheden om

te liggen, en wachten voordat de diervverblijven zijn opgebouwd. Dat komt vooral door onvoldoende afspraken tussen circussen en gemeenten, of het niet nakomen daarvan, betreffende de water- en elektriciteitsvoorziening en de gezamenlijke schouwing van het terrein bij aankomst en vertrek. Bij paarden en olifanten is hierdoor sprake van matige welzijnsaantasting, bij de overige dieren is de welzijnsaantasting gering.

Paarden zijn in sommige circussen erg weinig buiten gezien, maar vertoonden toch weinig stereotiep gedrag. De open stalling en het optreden bieden schijnbaar voldoende afleiding en prikkels. Net als paarden werden kamelen niet altijd ruim gehuisvest, maar wel in natuurlijke groepen en met goede reproductiecontrole.

De tijdbesteding van de leeuwen deed natuurlijk aan. Het stereotiepe ijsberen kwam voornamelijk voor in anticipatie van voer. Bij de tijgers, die van nature meer behoefte aan beweging hebben, was dat ook het geval.

De olifanten leden onder ondermaatse, te prikkelarme omstandigheden, niet altijd adequate voeding en een gebrek aan bewegingsvrijheid en (mogelijk) gezelschap. Ze stonden 's nachts, maar soms ook langdurig overdag, kruislings aangeketend. Dat is voor een veilig transport aan te bevelen, maar daarbuiten niet. Verveeld en gefrustreerd vertoonden ze veel stereotiep gedrag, vooral weven en slurfzwaaien. Optreden biedt deze intelligente dieren te weinig compensatie. Omdat geen olifant in het circus geboren wordt, is er ook minder sprake van een soort semi-domesticatie, zoals die wel optreedt bij leeuwen en tijgers, die zich al generaties lang in dierentuinen en circussen voortplanten.

Bij de overige dieren werden geen duidelijke problemen of afwijkingen gezien.

Europese lidstaten

Elders in Europa gelden uiteenlopende regimes. Alleen Oostenrijk verbiedt het gebruik van niet-gedomesticeerde dieren in circussen geheel, terwijl andere lidstaten langs bureaucratische weg proberen het gebruik van deze dieren te ontmoedigen. Weer andere, waaronder Nederland, hebben geen specifieke wetgeving aangaande dieren in circussen. De regels die daar gelden vloeien voort uit meer algemene wet- en regelgeving ten aanzien van levende have.

Aanbevelingen

We bevelen aan om middels wettelijke regelgeving minimumeisen te stellen aan het houden en gebruiken van dieren in circussen. Verder zou de VNCO in samenspraak met de VNG een afsprakenboek moeten opstellen waarin onder meer zaken als termijnen, de aard van het terrein, mogelijkheden tot buitenuitloop en de beschikbaarstelling van elektra en water zijn geregeld. Voorts zou het goed zijn als circussen tenminste halfjaarlijks preventief een gespecialiseerde dierenarts in de arm namen, en zou de VNCO/ECA een cursus basiskennis dierverzorging en herkenning van gedrags- en gezondheidsproblemen moeten ontwikkelen voor de voor de dieren verantwoordelijken.

Summary

In 2007, the Minister of Agriculture asked the Animal Sciences Group of Wageningen University and Research centre to investigate the welfare of (non-domesticated) animals in circuses in the Netherlands and to advise how possible deficiencies could be solved. To form a basis for the political discussion and societal debate on the welfare of animals in circuses and the desirability of their use, she would also like to know what legislation other countries had regarding animals in circuses. In this respect, we made an assessment of the circumstances in which non-domesticated animals – elephants, lions, tigers and camels (one giraffe, snakes and reptiles were left out of consideration) –, as well as horses that lived and worked in six travelling circuses in the Netherlands, as well as their health and behaviour. We visited the circus sites during the tours as well as the winter residences and during transportation. At the same time, we interviewed the caretakers that were responsible for the concerning animals, with standardised questionnaires. In total, circuses were been visited 82 times, of which 53 were surprise visits. During these visits, we have observed the behaviour of 40 non-domesticated animals and 62 horses over a total of 1170 hours. The health of the animals has been inspected by two independent veterinarians. Also, we evaluated with 12 persons that were experienced and involved in circuses, their perception of the welfare of the animals in circuses.

Together with the 12 in-depth interviews, literature study and the description of the “needs” of animals as measure for welfare, the observations and clinical inspections led to a series of possible bottlenecks and risk factors. This research gives a good impression of the actual circus practice; however, considering the limited scope, the dynamics in composition of circus programs and the wide range in differences between circuses, we should be careful generalizing the outcome of this study.

What is welfare?

Because animals can not tell us how they feel, animal welfare is a difficult concept. Therefore, we use health condition as a positive measure, combined to what extent the animal can perform its natural behaviour. Stereotypic behaviour and other behavioral abnormalities count as negative measures, however, for the individual animal, some stereotypic behaviour might be a useful coping response for frustrated natural behaviour during a short period of time.

Findings

In general, circus people are very committed to their animals and have the best intentions to them. At the level of moral principles people that were experienced and involved in circuses mostly agree, even between believers and opponents of the use of non-domesticated animals in circuses. However, on the practical feasibility of implementing these principles the opinions differ.

In five of six circuses, the state of health and feeding was for most animals generally satisfactory. In these circuses, no severe problems were found, except for some infirmities of old age and other disorders that needed further preventive care and/or medical attendance. The horses had relatively and absolutely most disorders, most of them due to the breed and age, as well as to the fact that, probably, mainly cheap animals were bought. Besides, the horses could be more intensively examined than the non-domesticated animals. Nevertheless, according to the experts their situation was comparable with horses that come to standard horse-veterinarians.

Circuses had (nearly) no animal records, nor evacuations plans in case of emergencies. The knowledge of preventive health care (vaccinations, foot- and teeth care, worming, contraception etc), adequate and balanced feeding and recognition of problems in behaviour and health, was insufficient for most of the concerning caretakers.

One circus was distinguished very negatively: a lion that had been paralysed in both hind legs since a long time, bad nutrition for the predators, undernourished horses with too long hoofs, narrow, dark housing with (nearly) no possibility for the animals to be outside etc.

Performing does not seem to affect the animals' welfare negatively. The performances are short (5-10 minutes per individual), the animals only do exercises within their natural behavioural repertoire and horses mostly perform according what is known from dressage. Apart from the shows, training was scarcely seen. Quite a lot of animals (18 adult and 25 young ones) travelled along, without performing at all. For some of those animals we never saw that they had access to an outdoor residence.

Most animals are led in the transport vehicles without any problems. Despite the fact that we could not observe the animals during transportation, this points out that the animals do not experience being transported as very negative. Often, the time between embarkment until the moment the animals can leave their transport vehicle, lasts more than 8 hours awaiting the set up of tents and pens for housing the animals. During this time, the animals are packed together in badly ventilated vehicles without the possibility to lay down and no access to drinking water. This delay in setting up housing facilities is mostly caused by insufficient engagements – or breaking them - between circus and municipality concerning water- and electricity supply, as well as the joint

inspection of the grounds at arrival and departure. This results for most animals in little welfare problems, albeit a moderate welfare problem in horses and elephants. Although horses have not been seen in an outdoor enclosure very often, they displayed only very little stereotypic behaviour. The open boxes and the performances offer apparently sufficient distraction and stimuli. Like the horses, the camels were housed in small shelters on the one hand, but on the other hand, in social groups and with a well functioning control of reproduction.

The lions spent their time according to their natural behavioral pattern. Stereotypic pacing up and down was mostly seen in anticipation of feeding. The tigers, which have naturally a higher need for ranging, also showed pacing mainly in anticipation of food, albeit to a higher extent compared to lions. The elephants suffered under inferior and too little stimuli, sometimes inadequate feed and a lack of freedom of movement and (possible) companionship. At night, but sometimes even by day, they were chained for a considerable period of time. For save transportation, chaining is recommendable; otherwise it is not. They showed a lot of stereotypic behaviour, mostly weaving and trunk swinging, as a result of boredom and frustration. Since elephants in circuses generally stem from natural populations, and semi-domestication like in captive bred populations of lions and tigers is not an issue, elephants in circuses are genetically less adapted to captivity and still have a strong motivation to forage and browse and for social contact. Performing offers these intelligent animals too little compensation.

With the other animals, no obvious problems or abnormalities were found.

European member states

Elsewhere in Europe, regulation on circus animals is widely divergent. Only in Austria the use of non-domesticated animals in circuses is banned completely, whereas others try to discourage the use of these animals by bureaucratic ways. Other countries, as the Netherlands, do not have specific legislation concerning animals in circuses. The regulations that are valid arise from more general legislation towards livestock.

Recommendations

We recommend to develop minimum legal standards for keeping and using animals in circuses. Furthermore, the Dutch Circus Association (VNCO) – in dialogue with the Association of Netherlands Municipalities (VNG) – should write a script for engagements in which matters as terms, the kind of ground, possibilities for outdoor housing, and water and electricity supply are regulated. Moreover, we recommend that circuses consult a specialised veterinarian at least every six months. Also, the VNCO/ECA should develop a course in basic knowledge of animal care and recognition of problems in behaviour and health for the responsible caretakers.

Inhoudsopgave

Voorwoord
Samenvatting
Summary

Leeswijzer	1
1 Inleiding	3
1.1 Aanleiding voor het onderzoek	3
1.2 Opzet van het onderzoek	3
2 Nederlandse circuspraktijk	5
2.1 Doel van het onderzoek	5
2.2 Afbakening en aanpak	5
2.3 Algemene kenmerken van de bezochte circussen	6
3 Welzijn van dieren in circussen	7
3.1 Wat is welzijn?	7
3.2 Gedragsbehoeften, stereotiep gedrag en welzijn	7
4 Gedragsbehoeften van de onderzochte diersoorten	12
5 Gezondheid van dieren in circussen	13
5.1 Doel van het onderzoek	13
5.2 Inleiding	13
5.3 Materiaal en Methode	13
5.4 Bevindingen	15
5.5 Conclusies	17
6 Gedrag van dieren in circussen	18
6.1 Doel van het onderzoek	18
6.2 Olifanten	18
6.3 Leeuwen	20
6.4 Tijgers	22
6.5 Kamelen	24
6.6 Paarden	25
6.7 Overige dieren	27
7 Percepties van het welzijn van dieren in het circus	29
8 Systematische risicoanalyse	30
9 Discussie	31
9.1 Is in Nederland het welzijn van dieren in circussen aangetast ?	31
9.2 Wat is de ernst van de aantasting?	36
9.3 Is de welzijnsaantasting oplosbaar?	36
9.4 Hoe kunnen gesignaleerde welzijnsaantastingen worden tegengegaan?	37
9.5 Welke regelgeving is er voor het circusbedrijf in andere Europese lidstaten	37
9.6 Welke motieven hanteren landen om het circusbedrijf geheel of gedeeltelijk te verbieden?	38
10 Conclusies	39
11 Aanbevelingen	41
Literatuurlijst	42

Deel II: Feiten en Cijfers.....	45
1 Beschrijving van de Nederlandse circuspraktijk.....	47
1.1 Doel van het onderzoek	47
1.2 Inleiding en afbakening	47
1.3 Materiaal en methode.....	49
1.4 Algemene kenmerken van de bezochte circussen	49
1.5 Inspecties ter plaatse van verblijven, transportwagens, wijze van op- en afladen van dieren.....	52
1.6 Waarnemingen tijdens voorstellingen en trainingen.....	56
2 Biologische kenmerken van de soort.....	60
2.1 De Aziatische olifant (<i>Elephas maximus</i>)	60
2.2 De leeuw (<i>Panthera leo</i>)	62
2.3 De tijger (<i>Panthera tigris</i>)	64
2.4 De Kameel (<i>Camelus bactrianus</i>)	66
2.5 Het gedomesticeerde paard (<i>Equus caballus</i>).....	68
3 Gedragsobservaties aan dieren in reizende circussen in Nederland.....	71
3.1 Doel van onderzoek	71
3.2 Inleiding en afbakening	71
3.3 Tijdsbesteding	71
3.4 Resultaten tijdsbesteding	72
3.5 Gedragswaarnemingen in rust, voor voerverstrekking, voor een voorstelling en voor en na transport ...	76
3.6 Resultaten in rust, voor voerverstrekking, voor een voorstelling en voor en na transport.....	77
4 Systematische risicoanalyse met wetenschappelijke experts	81
4.1 Doel van het onderzoek	81
4.2 Methodiek en werkwijze	81
4.3 Resultaten	82
4.4 Discussie en conclusie	84
4.5 Referenties.....	84
5 Percepties van het welzijn van dieren in het circus	85
5.1 Inleiding	85
5.2 Perceptie van de betekenis van dieren in het circus.....	87
5.3 Perceptie van het welzijn van dieren in het circus	88
5.4 De wenselijkheid en inpasbaarheid van regelgeving voor de omgang met dieren in het circus	92
5.5 Dierenwelzijn en de relatie met andere groeperingen in de samenleving	93
5.6 Interpretatie en discussie - waarborgen van welzijn van dieren in het circus	96
6 Wetgeving in andere landen	100
6.1 Geheel of gedeeltelijk verbod wilde dieren	100
6.2 Geen verbod maar specifieke regelgeving	101
6.3 Noch verbod, noch specifieke regelgeving t.a.v. circusdieren	102
Deel III: Bijlagen	105

Leeswijzer

Het voorliggende document geeft de resultaten weer van het onderzoek naar het welzijn van dieren in circussen, zoals dat voornamelijk in 2008 is uitgevoerd. Het onderzoek heeft veel gegevens opgeleverd over de circussen, over gedrag en gezondheid van de dieren die er gehouden worden en over de manier waarop verschillende betrokkenen aankijken tegen het welzijn van dieren in circussen. Voor maximale transparantie is de rapportage in drie delen onderverdeeld:

1. Rapport: Een overzicht van de belangrijkste resultaten met discussie, conclusies en aanbevelingen;
2. Feiten en Cijfers: Beschrijving van methodes en overzicht en bespreking van belangrijkste verzamelde feiten en cijfers;
3. Bijlagen: gedetailleerde informatie over materialen en methodes van het onderzoek en de volledige gegevens zoals deze in het onderzoek zijn verzameld.

Tabel 1 geeft de samenhang weer tussen de verschillende hoofdstukken en onderdelen.. De twee in donkergrijs aangegeven hoofdstukken bevatten een samenvatting van de wetenschappelijke literatuur en dienen als achtergrond. Tabellen en figuren in het deel Feiten en Cijfers en in de bijlagen dragen de prefixen F&C, respectievelijk Bxx, waarbij xx het nummer van de bijlage is.

Het deel Rapport bevat de essentie van het onderzoek. In hoofdstuk 1 schetsen we de voorgeschiedenis van het onderzoek en de belangrijkste vragen, waarna hoofdstuk 2 de in 2008 in zes circussen aangetroffen praktijk beschrijft.

De hoofdstukken 3 en 4 leggen de basis voor een interpretatie van de praktijkbevindingen. Eerst schetsen we in hoofdstuk 3 de huidige wetenschappelijke inzichten ten aanzien van het welzijn van dieren, geven we aan hoe welzijn valt vast te stellen en wordt ingegaan op de oorzaak en betekenis van stereotiep gedrag. Hoofdstuk 4 vat de biologische kenmerken samen van olifanten, leeuwen, tijgers, kamelen en paarden, met extra achtergrondinformatie in hoofdstuk 2 van het deel Feiten en Cijfers.

In de hoofdstukken 5 tot en met 8 komen onze bevindingen in detail aan de orde, Hoofdstuk 5 behandelt de belangrijkste bevindingen over de klinische gezondheid van de dieren. Daarna gaan we in 6 in op het gedrag, voor elke onderzochte diersoort aangevuld met een beknopte weergave van de belangrijkste gezondheidsgegevens, terwijl de hoofdstukken 7 en 8 laten zien hoe bij het circus betrokken personen en wetenschappers het welzijn van dieren in het circus ervaren en risico's inschatten. Tenslotte bespreken we in hoofdstuk 9 de verschillen tussen wat men wenselijk acht en de werkelijkheid en interpreteren we die op basis van wat uit de literatuur bekend is in termen van welzijnsaantasting.

Het deel Rapport sluit af met conclusies en aanbevelingen ter opheffing van gesignaleerde tekortkomingen.

Tabel 1: Samenhang tussen de verschillende hoofdstukken en onderdelen van het rapport.

Deel I: Rapport		Deel II: Feiten en Cijfers		Deel III: Bijlagen
Hfst.	Titel	Hfst.	Titel	Nr
1	Inleiding			
2	Nederlandse circuspraktijk anno 2008	1	Beschrijving van de Nederlandse circuspraktijk	1,2,3,4,5,6,7,8,9
3	Welzijn van dieren in circussen			
4	Gedragsbehoeften van de onderzochte diersoorten	2	Biologische kenmerken van diersoorten, relevant voor het circusbedrijf	
5	Gezondheid van dieren in circussen			10,11,12,13,14,15,16
6	Gedrag van dieren in circussen	3	Gedragsobservaties aan dieren in reizende circussen in Nederland	17,18,19,20
7	Percepties van het welzijn van dieren in circussen	4	Percepties van het welzijn van dieren in het circus	
8	Systematische risicoanalyse	5	Systematische risicoanalyse met wetenschappelijke experts	21
9	Discussie	6	Wetgeving in andere landen	
10	Conclusies			
11	Aanbevelingen			

1 Inleiding

1.1 Aanleiding voor het onderzoek

Het welzijn van dieren in circussen staat politiek en maatschappelijk zeer in de belangstelling¹. Een uitvloeisel daarvan was dat in maart 2007 de Vereniging Nederlandse Circus Ondernemingen (VNCO) en het Breed Overleg Circusdieren (BOC) gezamenlijk richtlijnen uitbrachten voor het houden en het laten optreden van dieren in circussen. Deze richtlijnen zijn getoetst door de Raad voor Dierenaangelegenheden (RDA) die concludeerde dat het een goed initiatief betrof. De RDA plaatste echter ook kritische kanttekeningen, met name betreffende uitgangspunten voor het welzijn van dieren, het streefdoel en de afstemming met het beleid in andere Europese lidstaten.

Naar aanleiding van de vele vragen die aangaande het welzijn van dieren in circussen gerezen waren in het parlement en in het overleg met de vaste Kamercommissie voor LNV, heeft het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) in zijn brief van 26 juli 2007 (TRCDL/2007/2077) de Animal Sciences Group (ASG) van Wageningen Universiteit en Research centrum (WUR) verzocht om daar onderzoek naar te doen. De brief verwijst expliciet naar aspecten als de opvoeding van dieren door mensen, trainingen en optreden voor publiek, het frequente transport, de huisvesting op gemeentelijke standplaatsen en in winterverblijven, de verzorging, de veiligheid voor mens en dier en de omgang met dieren die te oud zijn om nog op te treden. Op al deze punten ontbreekt feitenmateriaal. Tevens vroeg LNV om een inventarisatie van de regelgeving in de Europese lidstaten en de motieven die landen hanteren om het gebruik van dieren in circussen geheel of gedeeltelijk te verbieden.

1.2 Opzet van het onderzoek

De minister vroeg in haar opdrachtbrief om een rapport dat de volgende onderzoeksvragen beantwoordt:

1. Is er sprake van een welzijnsaantasting voor de onderscheiden diersoorten in circussen in Nederland?
2. Wat is de ernst van de aantasting?
3. Is de welzijnsaantasting oplosbaar?
4. Welke voorzieningen moeten worden getroffen teneinde welzijnsaantastingen tegen te gaan?
5. Welke regelgeving is er in andere Europese lidstaten met betrekking tot het circusbedrijf en welke motieven hanteren landen om het circusbedrijf geheel of gedeeltelijk te verbieden?

In het projectvoorstel van 22 oktober 2007 is gesteld dat het onderzoek “zal uitmonden in een onderbouwde inschatting van het welzijn van dieren in circussen in Nederland”. Die inschatting kan dienen als basis voor een politieke en maatschappelijke discussie over het welzijn van dieren in circussen. Het resulterende onderzoek behelsde vier onderzoeksstappen, elk ter beantwoording van een specifieke onderzoeksvraag ten aanzien van (niet-gedomesticeerde) dieren in reizende circussen in Nederland.

- (1) Een nauwkeurige beschrijving van de algemene omstandigheden waaronder de dieren in 2008 werden gehouden, inclusief de omstandigheden tijdens het transport, de training en/of oefening van de voorstelling, en de voorstelling zelf.

De bijbehorende onderzoeksvraag luidt: *Onder welke omstandigheden worden (niet-gedomesticeerde) dieren in reizende circussen in Nederland in 2008 gehouden?*

- (2) Een beschrijving en analyse van de behoeften (“needs”) van de dieren, gelet op de biologie van de betreffende soort, en vanuit het perspectief van hun in het wild respectievelijk in de dierentuin levende verwanten.

De bijbehorende onderzoeksvraag luidt: *Wat zijn de behoeften van (niet-gedomesticeerde) dieren in circussen?*

- (3) Een beschrijving van het gedrag en de gezondheidstoestand van de dieren. De basis daarvan vormen gedragswaarnemingen en klinisch onderzoek in de dagelijkse praktijk. De nadruk ligt daarbij op kenmerken die wijzen op verminderde gezondheid of vitaliteit, of op een verstoorde balans tussen de

¹ Zie bijlage Opinie & Debat van de NRC, 2 februari 2008 (pag. 13) met een bijdrage van Jet Bakels getiteld “Politici maken zich druk om dieren die het eigenlijk heel goed hebben”.

behoeften van dieren en hun omgeving, zoals bijvoorbeeld bepaalde vormen van stressgerelateerd gedrag.

De bijbehorende onderzoeksvraag luidt: *Zijn er bij (niet-gedomesticeerde) dieren in circussen in Nederland gedrags- en gezondheidskenmerken aantoonbaar die wijzen op een verminderd welzijn?*

- (4) Een risicoanalyse mede op basis van een systematische vergelijking van de resultaten van de bij onderzoeksstap (1) aangetroffen situaties met de bij onderzoeksstap (2) gevonden als dan niet veronderstelde behoeften van de dieren. De analyse brengt mogelijke knelpunten c.q. risicofactoren met betrekking tot bijvoorbeeld huisvesting en verzorging van de dieren aan het licht..

De bijbehorende onderzoeksvraag luidt: *Wat zijn risicofactoren voor het welzijn van (niet-gedomesticeerde) dieren in circussen in Nederland?*

Met het oog op mogelijke aanbevelingen en het vinden van bruikbare oplossingen voor geconstateerde problemen was een goed begrip gewenst van de verschillende visies die bestaan op de voorliggende problematiek. Daarom is in overleg met LNV nog een onderzoeksvraag toegevoegd. Die luidt:

- (5) *Wat bepaalt de perceptie van het welzijn van dieren van mensen die in het dagelijks leven met dieren in circussen omgaan, en in welke context?*

Dit rapport bevat de resultaten van het onderzoek,. Als startpunt is allereerst de beschikbare relevante wetenschappelijke en vaktechnische literatuur in kaart gebracht. Ook zijn gesprekken gevoerd met personen of vertegenwoordigers van organisaties die inzicht hebben in voor het onderzoek relevante aspecten van het circusbedrijf. Dit leverde allereerst een *state of the art* overzicht op van het onderzoek naar het welzijn van dieren in circussen. Bovendien zijn zo de factoren gedefinieerd die relevant zijn voor het welzijn van dieren in circussen én zich in de praktijk laten onderzoeken.

Als volgende stap is een inventarisatie uitgevoerd van de gangbare circuspraktijk. Hiervoor zijn in de loop van 2008 in samenspraak met de VNCO/ECA bij aangesloten circussen en hun artiesten de verschillende aspecten van het circusbedrijf in kaart gebracht. Dat geschiedde aan de hand van gestructureerde vragenlijsten, door eigen waarnemingen aan dieren en dierenverblijven op gemeentelijke standplaatsen, in winterverblijven en tijdens transport en door interviews met trainers/artiesten en dompteurs. In totaal zijn er 82 bezoeken gebracht aan circussen, waarvan 53 onaangekondigd. Tijdens deze bezoeken is het gedrag van de dieren gedurende in totaal 1170 uur geobserveerd en is de gezondheid van de dieren op in totaal 10 dagen klinisch geïnspecteerd. Daarnaast zijn er 12 diepte-interviews afgenomen.

Het literatuuronderzoek, samen met de inventarisatie van de gangbare circuspraktijk mondt uit in een onderbouwde inschatting van het welzijn van dieren in circussen in Nederland. Deze evaluatie is aangevuld met een inventarisatie van de regelgeving in de Europese lidstaten en de motieven die landen hanteren om gebruik van dieren in circussen geheel of gedeeltelijk te verbieden.

2 Nederlandse circuspraktijk

2.1 Doel van het onderzoek

Het doel van dit deelonderzoek was een nauwkeurige beschrijving van de algemene omstandigheden waaronder niet-gedomesticeerde dieren in reizende circussen in Nederland in 2008 worden gehouden, inclusief de omstandigheden tijdens het transport, de training en/of oefening van de voorstelling, en de voorstelling zelf. Hiervoor zijn tijdens 17 onaangekondigde en 13 aangekondigde bezoeken gebracht aan zes geselecteerde circussen, en zijn inventarisaties uitgevoerd. Het accent lag daarbij op huisvesting, verzorging en houderijomstandigheden.

De bijbehorende onderzoeksvraag luidde: *Onder welke omstandigheden worden (niet-gedomesticeerde) dieren in reizende circussen in Nederland in 2008 gehouden?*

2.2 Afbakening en aanpak

In Nederland komen globaal drie typen circussen voor. In oplopende volgorde van omvang en aantal ingehuurde acts zijn dat 1) rondreizende circussen met voornamelijk eigen dieren, 2) rondreizende circussen met voornamelijk ingehuurde acts en 3) kerstcircussen op een vaste locatie. In het seizoen 2007-2008 traden er in Nederland 29 circussen op, waarvan 11 met één of meer acts met niet-gedomesticeerde dieren (Bijlagen 1 en 2). Bij de circussen die met dieren werkten, varieerde het aantal acts met dieren van twee tot vijf. Gezien de per soort aanwezige aantallen dieren en rekening houdend met de aanwezigheid van dieren die als riskant konden worden aangemerkt (zie Bijlagen 1, 2 en 3), is het onderzoek geconcentreerd op drie rondreizende circussen met voornamelijk eigen dieren en drie rondreizende circussen met voornamelijk ingehuurde acts. Drie van deze zes circussen hebben de Nederlandse nationaliteit en zijn lid van de VNCO (tabel 2).

Tabel 2: Geselecteerde circussen en aantallen systematisch geobserveerde volwassen dieren per geselecteerde diersoort (per november 2008, in totaal 14 circus/diersoort combinaties)

</

Op basis van deze zes circussen is de gangbare circuspraktijk in beeld gebracht. Er zijn gedragswaarnemingen gedaan bij olifanten, tijgers, leeuwen, kamelen en paarden en er is klinisch veterinaire onderzoek verricht om de gezondheid van de dieren in kaart te brengen. Om inzicht te verkrijgen in wat de perceptie bepaalt van mensen die in het dagelijks leven met dieren in circussen omgaan, en de context waarin dat gebeurt zijn 12 diepte-interviews afgenomen bij mensen die de circuspraktijk van binnenuit kennen. Het doel daarvan was vooral om handvatten te vinden om knelpunten in het welzijn van dieren in circussen effectief aan te kunnen pakken. Ter aanvulling hebben twee wetenschappers met specifieke deskundigheid ter zake middels een systematische risicoanalyse de belangrijkste risico's in beeld gebracht en een schatting gemaakt van de mate waarin dieren aan die risico's blootstaan. Tenslotte is van een groot aantal (Europese) landen de actuele stand van zaken op het gebied van wet- en regelgeving met betrekking tot dieren in circussen in kaart gebracht.

2.3 Algemene kenmerken van de bezochte circussen

2.3.1 Dierenbestand

Twee circussen hielden olifanten, twee leeuwen, twee tijgers en twee kamelen. Alle zes circussen hadden paarden. Van de elf tijgers traden er slechts zes op, van de zeven leeuwen vijf. Daarnaast werden volwassen lama's (7), slangen (4), berberapen (3), zebra's (2), katten, honden, konijnen, varkens, ganzen, een Mississippi alligator, een ezel en een giraf aangetroffen. Van diverse diersoorten waren eveneens jongen aanwezig (Bijlage 4).

2.3.2 Tourschema en weekindeling

De tourschema's lopen van circus tot circus uiteen van 23 tot 58 gemeenten per jaar (Bijlage 6). De circussen hebben tussen de 8 en 80 man in dienst en een publiekscapaciteit van tussen de 400 en 1200 zitplaatsen (F&C 1.4, Bijlage 5). Het aantal voorstellingen per week loopt van vier tot elf. Vijf van de zes circussen houden een winterstop na de kerstperiode, uiteenlopend van één tot drie maanden (tot Pasen). De ingehuurd dieren-acts gaan in de rustperiodes naar hun thuisbasis in het buitenland en waren daardoor buiten bereik van het onderzoek. Daarnaast houden drie circussen ook nog een zomerstop.

In circussen met een vaste weekindeling wordt in de regel op zondag na de middagvoorstelling opgebroken en vindt 's avonds het transport naar de volgende locatie plaats. Bij aankomst worden eerst de diervverblijven opgebouwd. Circussen zonder vaste weekindeling transporteren wisselend 's avonds na voorstelling of overdag en zetten eveneens eerst de diervverblijven op. Op maandag en dinsdag (of in elk geval op de dagen na de dag van aankomst) wordt de rest opgebouwd en wordt er reclame gemaakt. De dieren hebben dan rust.

Vanaf woensdag zijn er dagelijks 1 of 2 voorstellingen die uit diverse acts zijn opgebouwd. Per voorstelling duurt een act vijf à tien minuten. Training buiten de voorstellingen werd weinig tot niet waargenomen. In totaal zijn van iedere circus/diersoort combinatie minimaal twee voorstellingen op video opgenomen en zorgvuldig bekeken.

2.3.3 Veiligheid

Over het algemeen is er veel publiek bij de diervverblijven aanwezig, maar zijn er voldoende maatregelen getroffen om de risico's op ongelukken te beperken. Er zijn waarschuwborden, maar ook zijn er dubbele hekken en houdt men toezicht (F&C 1, Bijlage 5). Om ontsnapping van leeuwen en tijgers te voorkomen zijn bij twee circussen de drie meter hoge buitenkooien aan de bovenkant afgeschermd met stroomdraad. Van de drie circussen met een roofdierenact is er echter slechts één die de kooi in de piste van boven met een net heeft afgesloten. Ook wordt er met twee olifanten op de openbare weg parade gehouden. Dierenartsen merkten deze parade als een serieus risico aan, zowel uit oogpunt van veiligheid als vanwege de kans op overdracht van zoönosen op het publiek (Lair, 2005).

Er zijn met betrekking tot de dieren geen uitgewerkte noodplannen aangetroffen voor als er bijvoorbeeld een roofdier of olifant ontsnapt, evenmin als voor calamiteiten als noodweer, brand of wateroverlast.

3 Welzijn van dieren in circussen

3.1 Wat is welzijn?

Er is geen simpele definitie van dierenwelzijn. Welzijn van dieren is een begrip dat zich net als gezondheid, milieu of veiligheid op verschillende niveaus laat definiëren (Stafleu et al., 1996). Het begrip is niet ontstaan als een wetenschappelijk concept, maar als een weerslag van ons waardesysteem waarmee we uiting geven aan onze zorg over de manier waarop we omgaan met dieren (Duncan en Fraser, 1997). Het helpt ons om het onderwerp te ordenen, af te bakenen en bespreekbaar te maken. In het begrip dierenwelzijn valt daarmee impliciet het (natuur)wetenschappelijke onderzoek – metingen aan dieren en hun omgeving – samen met de interpretatie daarvan in het licht van maatschappelijke waarden en normen.

Meningsverschillen ontstaan wanneer feiten ontbreken of elkaar tegenspreken, maar ook wanneer mensen dezelfde feiten beoordelen vanuit verschillende waardesystemen. Beide spelen meestal een rol in discussies over dierenwelzijn. In dit onderzoek ligt de nadruk op het boven water halen van ontbrekende feiten. In de tweede plaats keken we naar hoe verschillende partijen deze feiten wegen.

In Europa vormen de vijf vrijheden van Brambell (1965) een leidraad aan de hand waarvan men vragen kan stellen over een werkbaar welzijnsideaal, een vooral moreel concept dat richting geeft aan het debat. Langs die weg heeft bijvoorbeeld de Sectorraad Paarden onlangs in haar plan van aanpak (Westerduin, 2009) de volgende werkdefinitie van welzijn opgenomen: *“Welzijn is een mentale toestand van welbevinden, die ontstaat als het dier in voldoende mate in zijn natuurlijke behoeften kan voorzien en waarbij het dier vrij is van pijn en andere ongemakken.”* Verwante definities zijn: *“Dierenwelzijn is de kwaliteit van leven zoals dat door het dier wordt ervaren”* (Bracke, 1999) en *“Dierenwelzijn is de balans van positieve en negatieve gevoelens die een dier tijdens zijn leven ervaart”* (Spruijt et al., 2001). Deze laatste definitie komt tegemoet aan de behoefte van dieren aan afwisseling, uitdaging en dynamiek, waarbij onvermijdelijk ook korte perioden van ongemak, stress en pijn optreden. Mits daar voldoende positieve ervaringen tegenover staan, blijft de totale mentale belasting (de zogenaamde “allostatic load”) binnen de grenzen waarbinnen dieren zich zonder serieuze problemen kunnen aanpassen (Korte et al., 2007).

Dergelijke conceptuele definities lijken voort te komen uit de vraag hoe dieren ethisch verantwoord gehouden kunnen worden (Rushen en de Passilé, 1992). Ze vragen van de wetenschap om inzichten, methoden en technieken te ontwikkelen waarmee we ervaringen en gevoelens van dieren, dat wil zeggen hun mentale toestand, kunnen onderzoeken en duiden (Mason en Mendl, 1993).

Om deze *mentale toestand* zo goed mogelijk in kaart te brengen zijn, als het om circusdieren gaat, tenminste de volgende drie vragen van belang:

- 1) Wat weten we over de biologische kenmerken van de diersoort in de omgeving waarin ze is geëvolueerd?
- 2) Wat weten we over het gedrag en de gezondheid van dieren in circussen?
- 3) Wat zijn de verschillen tussen 1 en 2 en hoe moeten we deze interpreteren in termen van positieve (plezier, tevredenheid, beloning) en negatieve gevoelens (pijn, angst, frustratie)?

Nothing in animal welfare makes sense, except in the light of health and what the animals want.
Marian S. Dawkins (2004), vrij vertaald naar Theodosius Dobzhansky (1973):
“Nothing in biology makes sense except in the light of evolution”

3.2 Gedragsbehoeften, stereotiep gedrag en welzijn

Om de resultaten van gedragsobservaties te kunnen beoordelen, zoals in hoofdstuk 6, is enig inzicht nodig in natuurlijk gedrag en natuurlijke gedragsbehoeften enerzijds, en gedragsbeperkingen tijdens gevangenschap en de invloed daarvan op het welzijn van dieren anderzijds..

3.2.1 Gemotiveerd gedrag

Het natuurlijke gedrag van wilde dieren is het resultaat van een evolutionair selectieproces, waarbij die soorten en binnen soorten die varianten overleven waarvan de leden het best aan de leefomgeving zijn aangepast in de zin dat ze de meeste vruchtbare nakomelingen produceren. Het gedrag van wilde dieren is bijgevolg nauwkeurig afgestemd geraakt op de beperkingen en de mogelijkheden van hun natuurlijke leefomgeving.

Gedrag van dieren wordt aangestuurd door een complex samenspel van interne en externe factoren. In dit verband wordt vaak gesproken over “motivaties” of, op zijn Engels “drives”, Het is een concept waarmee in de diergedragsleer de gronden worden aangeduid waarop dieren op een bepaald moment, in specifieke omstandigheden en met een zekere inspanning doen wat ze doen. Gedrag verklaren kunnen we beter naarmate we de motivaties erachter, letterlijk de *beweegredenen* van het dier, beter kennen. De precieze beweegredenen die een hongerig dier op zoek doen gaan naar voedsel, bijvoorbeeld. Daar komt een heel scala te pas van innerlijke factoren als energiebehoefte en externe factoren als de beschikbaarheid van voldoende smakelijk voer en mogelijkheden om aan concurrerende behoeften te voldoen..

Een belangrijk deel van deze behoeften is bij de geboorte in aanleg aanwezig. Ook zijn er conditionele behoeften die alleen onder bepaalde omstandigheden aan de dag treden, zoals voortplantingsgedrag, of pas sterk naar voren komen als dieren eerder in omstandigheden hebben verkeerdd waarin bepaald gedrag (maternaal gedrag, zwemmen bij nertsen) kon worden uitgevoerd. Daarnaast ontstaan er tijdens de ontwikkeling nieuwe behoeften en doven anderen uit. Spelgedrag wordt in de regel in zekere mate ingeruild voor seksueel en agonistisch gedrag, en een zucht naar vast voer vervangt het aanvankelijke zuiggedrag.

Gemotiveerd gedrag bestaat vaak uit meer componenten. Eerst is er een inleidende, behoefteversterkende fase waarin heel gevarieerd gedrag kan optreden. Daarna volgt een consumptieve fase waarin de behoefte wordt vervuld, en die zich doorgaans kenmerkt door een vast, soorteigen gedragspatroon. Bij eetgedrag, bijvoorbeeld, bestaat de inleidende fase uit het zoeken naar voer, de consumptieve fase uit het opnemen van voer. De motivaties voor de verschillende componenten, in ons voorbeeld “zoeken naar” en “consumeren van”, staan deels los van elkaar. Het zijn verschillende motivaties waar verschillende hersendelen bij betrokken zijn, maar ze beïnvloeden elkaar wel wederzijds via positieve en negatieve terugkoppeling.

Sommige onderdelen van het natuurlijke gedragsrepertoire zijn zo belangrijk voor de evolutionaire *fitness* van een soort, dat ze intrinsiek belonend zijn (Spruijt et al., 1992, 2001). Dat wil zeggen dat de uitvoering van dat gedrag, bijvoorbeeld “zoeken naar”, op zichzelf al belonend is voor een dier, ongeacht het functionele resultaat ervan. Dus ongeacht of het ook tot consumeren komt.. Zulk gedrag zullen dieren onder alle omstandigheden willen blijven uitvoeren. Voorbeelden hiervan zijn zelfverzorgingsgedrag, exploratiegedrag bij roofdieren en lopen bij ijsberen. Ijsberen lopen niet alleen om voedsel te zoeken, maar ook omdat ze graag willen lopen. Dat heeft een heel goede, begrijpelijke reden in termen van *fitness*: zouden ijsberen in de natuur pas op pad gaan als ze honger kregen, dan zouden ze in een voedselschaarse omgeving maar al te vaak niet op tijd iets te eten vinden. Honger is voor ijsberen dus ongeschikt als motivatie om op zoek naar voedsel te gaan. Lopen loont in plaats daarvan.

Als dieren zulk intrinsiek belonend gedrag niet of onvoldoende kunnen vertonen is er sprake van verminderd welzijn. Het dier heeft dan immers een tekort aan satisfactie of beloning.

3.2.2 Stereotiep gedrag

Als gedrag sterk gemotiveerd is, maar de omstandigheden uitoefening ervan niet toelaten, dan is de kans groot dat dieren als substituuat stereotiep gedrag ontwikkelen met tot op zekere hoogte vergelijkbare belonende effecten (Cronin et al. 1986). Stereotypieën kenmerken zich door herhaalde, vaste gedragspatronen zonder duidelijk doel of functie (Ödberg, 1978, Mason 1991).

Mason en Latham (2004) komen op basis van 286 publicaties tot de conclusie dat er geen eenduidig verband is tussen stereotiep gedrag en welzijn. Zij onderscheiden de volgende mogelijke achtergronden:

- 1) Het *doe-het-zelf verrijkingseffect*. Het uitvoeren van substitutiegedrag beperkt de negatieve (fysiologische) effecten van het ontbreken van de mogelijkheid tot natuurlijk foerageergedrag. Komen planteneters bijvoorbeeld in hun rantsoen ruwe celstof tekort, dan stimuleren orale stereotypieën de speekselproductie, zodat pensverzuring wordt voorkomen. Hoewel Bergeron et al. (2006) bij paarden en runderen tegenstrijdige resultaten vonden, concluderen zij toch dat bij hoefdieren in gevangenschap in het algemeen een positief verband bestaat tussen de mate waarin hun voeropnamegedrag afwijkt van natuurlijk foerageergedrag en het optreden van orale stereotypieën.
- 2) Het *mantra effect*. Het herhaald uitvoeren van vaste bewegingen werkt bij mensen kalmerend. Mason en Latham (2004) verwijzen in dit verband naar de correspondentie van Carlstead met een gevangene die aangeeft dat “ijsberen” de gedachten afleidt van zijn feitelijke situatie en daarmee een rustgevende werking heeft. Ook autisten vertellen soms dat stereotiep gedrag hun een plezierig gevoel geeft.
- 3) *Centrale controle*. Gedurig herhaald gedrag kan overgaan in een vorm van *automatic processing*. Daardoor kunnen individuen regelmatig terugkerende of snelle bewegingen uitvoeren zonder het cognitieve deel van het brein te belasten. De handeling wordt meer en meer routinematig uitgevoerd en wordt steeds minder gevoelig voor onderbreking door prikkels uit de omgeving. Wordt stereotiep gedrag sterk centraal gecontroleerd, dan spreken we wel van een gedragslitteken. In zulke gevallen is het verband tussen het optreden van het stereotiep gedrag en de beperkingen die de omgeving op dat moment aan het dier oplegt moeilijk vast te stellen.

- 4) *Volhardendheid*. Het volharden in bepaald gedrag zonder dat een adequate stimulus aanwezig is, zoals dat voorkomt bij mensen met schizofrenie, autisme en bepaalde vormen van hersenschade.

Zowel het doe-het-zelf verrijkingseffect als het mantra effect zijn eigenlijk vormen van compensatie. Als een dier gefrustreerd wordt in het bevredigen van een sterke behoefte, dan is de kans groot dat gedragingen die uit zichzelf belonend zijn meer gaan voorkomen. Bij carnivoren kan bijvoorbeeld *ranging behaviour*, het doorkruisen van een gebied, op zoek naar prooi, het tekort aan bevrediging gedeeltelijk compenseren. Bovendien heeft het dier tijd genoeg. Omdat het gedrag de oorspronkelijke behoefte niet werkelijk bevredigt, gaat het dier het compenserende gedrag steeds sterker vertonen, zodat er uiteindelijk een stereotypie kan ontstaan.

Er zijn heel veel aanwijzingen dat het belonende effect gemedieerd wordt door endogene opiaten, de endorfines. Zo versterken deze endorfines intrinsiek belonend gedrag, terwijl ze tevens de gevolgen van voorafgaande stress reduceren. Daardoor dragen endorfines dus niet alleen bij aan het in stand houden van stereotypieën, maar veranderen ze ook de manier waarop een dier zijn beperkingen ervaart in positieve zin. Daaruit kunnen we concluderen dat het stereotiep gedrag bij wijze van compensatie positieve effecten kan hebben en vanuit het dier bezien de best denkbare reactie is op de beperkende condities waarin het zich bevindt. Voor het dier is het een paardenmiddel om de mismatch tussen sterke gedragsbehoeften en omstandigheden die de beoefening van dat gedrag niet toestaan, te overbruggen. Aan een stereotypie ligt dus altijd een soms nog steeds voortbestaande frustratie ten grondslag.

Een stereotypie kan op den duur ook secundair negatieve gevolgen hebben. Een verenplukkende papegaai plukt zich op een gegeven moment bijvoorbeeld helemaal kaal, terwijl het gebit van een kribbebijtend paard bovenmatig slijt en de nagels van een wevende olifant vaker dan normaal scheuren (Roocroft en Oosterhuis, 2001). Ook kan het gedrag zo'n groot beslag op de tijd van het dier leggen, dat andere gedragingen in het gedrang komen.

3.2.3 Welzijn als mentale toestand

Ooit golden eigenschappen als emoties, zelfbewustzijn, complexe cognitieve kwaliteiten, bewustzijn en het vermogen om te rouwen exclusief voorbehouden aan de mens, maar inmiddels zijn zij ook bij dieren aangetoond. Vanuit de daaruit voortvloeiende gedachte van homologie van structuur en functie van het emotionele brein tussen mens en met name zoogdieren is het interessant om te kijken naar de effecten van antidepressiva op stereotiep gedrag, vooral omdat we zo inzicht kunnen krijgen in de aard van de emotionele toestand die met zulk gedrag gepaard gaat.

Depressieve mensen hebben vaak een tekort aan bepaalde neurotransmitters in de hersenen, zoals serotonine. Neurotransmitters zorgen in de hersenen voor de prikkeloverdracht – de communicatie – tussen zenuwcellen. Antidepressiva kunnen de emotionele toestand verbeteren door zo'n tekort op te heffen. Het bekende antidepressivum Prozac (fluoxetine) werkt bijvoorbeeld dankzij een sterke en selectieve remming van de opname van serotonine.

Er is steeds meer bewijs dat antidepressiva bij dieren remmend werken op het optreden van stereotiep gedrag. Mills en Luescher (2006) waarschuwen echter tegen de verleiding van de *quick fix*, een al te gemakkelijk curatief gebruik van antidepressiva, omdat de oorzaak van het optreden van stereotiep gedrag daarmee niet wordt weggenomen. Hoewel er nog veel vragen liggen, concluderen de auteurs van dit reviewartikel wel antidepressiva de wijze waarop een dier zijn prikkelarme gevangenschap ervaart, positief kunnen beïnvloeden. Daarmee geven aan dat sommige vormen van stereotiep gedrag bij dieren kunnen worden geïnterpreteerd als indicatoren van een emotionele toestand die we bij de mens depressie noemen. Illustratief in dit verband zijn de case studies van Poulsen et al (1996) en Yalcin (2007). Zowel bij de 25-jarige ijsbeer Snowball (*Ursus maritimus*) als bij de 12-jaar oude bruine beer Abdi (*Ursus arctos*) bleek behandeling met fluoxetine het stereotiepe ijsberen te doen verdwijnen. Nadat Abdi was overgeplaatst naar een groot, verrijkt verblijf met andere beren en de behandeling na een half jaar werd gestopt, werd gedurende een jaar geen stereotiep gedrag meer waargenomen.

Het is belangrijk om te weten dat antidepressiva bij gezonde mensen geen effect hebben, ze helpen alleen depressieve patiënten. Dat wijst erop dat wanneer een antidepressivum bij een dier effect heeft, er iets niet in orde is.

Uit het bovenstaande blijkt dat bij het beoordelen van het gedrag van niet-gedomesticeerde dieren in circussen in elk geval twee samenhangende factoren van belang zijn:

- 1) *Time budgets*: in welke mate wijkt de tijdsbesteding van dieren in circussen af van die van hun wilde soortgenoten? Gedrag dat in het wild erg veel tijd in beslag neemt is waarschijnlijk sterk gemotiveerd gedrag en daarmee een potentiële oorzaak van het ontstaan van stereotiep gedrag;
- 2) *Stereotiep gedrag*: in welke mate en onder welke condities vertonen dieren in circussen stereotiep gedrag? Is het ontstaan ervan te herleiden tot specifieke frustraties die voortkomen uit het niet kunnen uitvoeren van sterk gemotiveerde gedragingen?

3.2.4 Stereotiep gedrag bij olifanten

Stereotiep gedrag is bij olifanten in gevangenschap een bekend verschijnsel, vooral als de dieren sterk zijn beperkt in hun bewegingsvrijheid. Bij olifanten bestaat stereotiep gedrag voornamelijk uit weven, dat is ritmisch bewegen van links naar rechts of van voor naar achteren, slurfzwaaien en het zogenaamde *head bobbing* (jankikken).

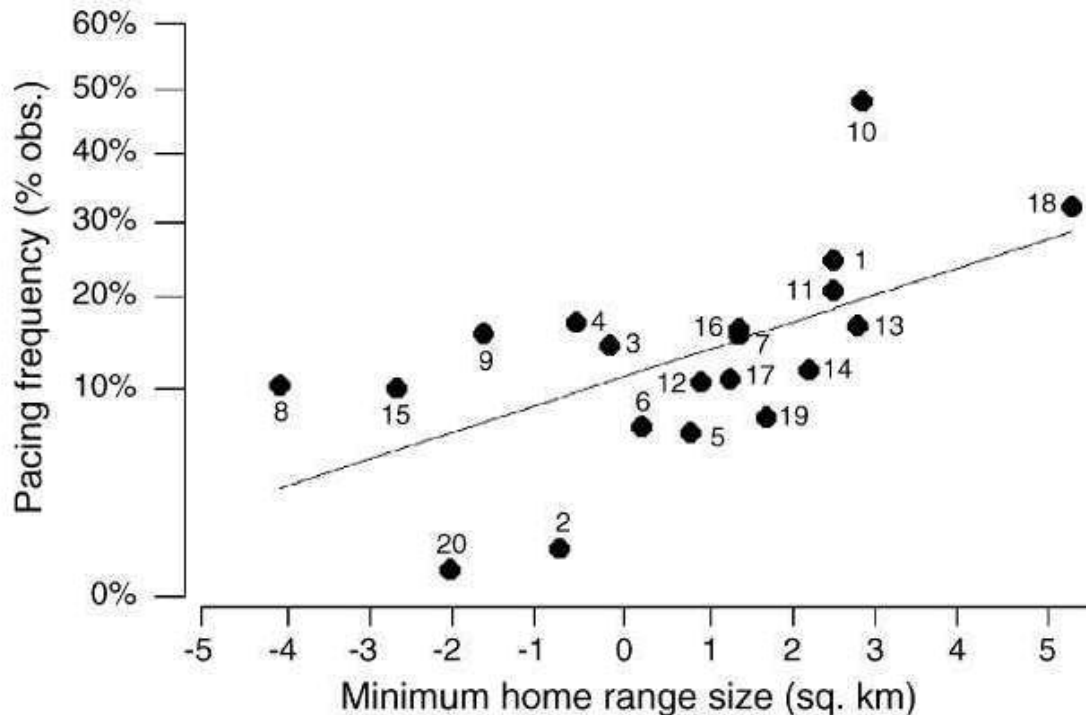
Weven, zo laat onderzoek bij olifanten in circussen zien, wordt sterk bevorderd als de dieren vaststaan aan kettingen die kruislings aan een voor- en achterpoot zijn bevestigd. Friend en Parker (1999) en Schmid (1995) stelden vast dat respectievelijk alle 9 en alle 29 olifanten die zij bestudeerden stereotiep weefgedrag vertoonden als ze stonden aangebonden, terwijl dat gedrag bij alle dieren drastisch verminderde of zelfs verdween als ze in een paddock werden gehouden. Vergelijkbare effecten werden beschreven door Gruber et al. (2000). Clubb en Mason (2002) concluderen op basis van deze en andere studies dat weven bij olifanten ontstaat uit een sterke behoefte aan voortbeweging die ernstig wordt gefrustreerd als ze aan de ketting worden gelegd.

Ook een sterke motivatie om lang bezig te zijn met het opnemen van vezelrijk en volumineus voer speelt vermoedelijk een rol bij het optreden van stereotiep gedrag, alsmede behoefte aan sociaal contact. Mahouts van het Assam Forest Department troffen bij negen olifanten uit een sample van 26 stereotiep gedrag aan, dat zich meestal voordeed tijdens rust of in het vooruitzicht op voer (Harris et al., 2008).

3.2.5 Bewegingsstereotypieën bij carnivoren

Bewegingsstereotypieën komen bij carnivoren in gevangenschap veelvuldig voor. Mason et al (2007) stelden op basis van 61 studies bij carnivoren vast dat in meer dan 80% van deze studies, bewegingsstereotypieën de enige of belangrijkste vorm van stereotiep gedrag bleek te zijn. Dit gedrag houdt over het algemeen in dat de dieren een vaste route lopen, heen en weer, in cirkels of in de vorm van een acht. Clubb en Vickery (2006) vonden zes achterliggende motivaties voor dit gedrag, te weten behoefte aan fourageergedrag, aan actief zijn in het algemeen, aan exploratie, aan ontsnappen aan bedreigingen of beperkingen, aan contact met soortgenoten en aan het patrouilleren in een territorium. Zij merken op dat de aard van de dieren en hun geringe beschikbaarheid naast methodologische problemen het onderzoek naar stereotypieën bij carnivoren ernstig bemoeilijken. Desondanks laat een vergelijking van verschillende soorten carnivoren zien dat het optreden van bewegingsstereotypieën sterk samenhangt met de oppervlakte van de *home range* en de afstand die dieren hierin dagelijks afleggen (Clubb en Mason, 2007). Een andere oorzaak van bewegingsstereotypieën is de behoefte om te ontsnappen, ongeacht of het dier daarmee beoogt te gaan foerageren, een partner wil zoeken of aan aversieve prikkels wil ontkomen (Clubb en Vickery, 2006). Ook kunnen meerdere motivaties tegelijkertijd in het spel zijn.

Verschillen in de neiging tot bewegingsstereotiep gedrag tussen soorten carnivoren (en tussen individuen binnen een soort) vinden een verklaring in verschillen in jachtlust en in de normale omvang van de *home range*.

Figuur 1: (Clubb en Mason , 2007). Verband tussen minimale grootte van de home range (gecorrigeerd voor lichaamsgrootte) en de per diersoort mediane percentages bewegingsstereotypieën in individuen die bewegingsstereotypieën vertonen. (1) Jachtluipaard; (2) Poolvos; (3) Caracal; (4) Ocelot; (5) Canadese lynx; (6) Euraziatische lynx; (7) Lippenbeer; (8) Amerikaanse nerts; (9) Geoffroy's kat; (10) Leeuw; (11) Jaguar; (12) Panter; (13) Tijger; (14) Poema; (15) Stokstaartje; (16) Amerikaanse zwarte beer; (17) Bruine beer; (18) Ijsbeer; (19) Aziatische zwarte beer; (20) Vos.

Tenslotte wijzen Spruijt et al (2001) en van den Bos (2006) op de invloed van signalen die voer aankondigen. Carnivoren kunnen dan gaan anticiperen door onrustig heen en weer te lopen, vergelijkbaar met bewegingsstereotypieën. Het beloningssysteem in de hersenen speelt bij dit verschijnsel een centrale rol. Regelmatige blootstelling aan stress kan ertoe bijdragen dat dieren overgevoelig worden voor beloning. Als "echte" beloning uitblijft, neemt de behoefte om intrinsiek belonend gedrag te vertonen sterk toe. Bij carnivoren zou het vooruitzicht op voedsel het dier ertoe kunnen brengen zijn gedragsfrustraties te compenseren door het bovenmatig vertonen van de behoefteversterkende fase, het "zoeken naar".

4 Gedragsbehoeften van de onderzochte diersoorten

In het deel Feiten en Cijfers, hoofdstuk 2, wordt het natuurlijk gedrag van olifanten, leeuwen, tijgers, kamelen en paarden uitgebreid beschreven. De belangrijkste intrinsieke behoeften van de in circussen onderzochte diersoorten zijn in tabel 3 weergegeven.

De bijbehorende onderzoeksvraag luidde: *Wat zijn de behoeften van (niet-ghedomesticeerde) dieren in circussen?*

Tabel 3: Overzicht van de belangrijkste intrinsieke behoeften van de onderzochte diersoorten

Onderzochte diersoorten	Sociobiologische behoeften	Behoefte aan zoeken naar en consumeren van voedsel	Behoefte aan beweging
Olifanten	Hoog intelligente dieren met zeer sterke, stabiele en langdurige banden tussen (vrouwelijke) verwanten. Leven in familiegroepen die deel uitmaken van grotere sociale netwerken. Jongen worden gezamenlijk grootgebracht.	Browsers ² die grote hoeveelheden, volumineus en laagwaardig plantenmateriaal opnemen waar ze per etmaal 16 tot 20 uur mee bezig zijn.	Bij droogte en voedselschaarste lopen ze tientallen kilometers per dag. De slurf is extreem gevoelig en de olifant kan er zeer voorzichtig voedsel mee oppakken en manipuleren.
Leeuwen	Leven in kleine groepen verwante vrouwen. Ook mannen zijn zeer sociaal. De familiegroep waarin leeuwen opgroeien is erg bepalend voor de stabiliteit van relaties op volwassen leeftijd. Leeuwinnen werken op allerlei gebied samen, met tijdens de jacht een complexe rolverdeling. Jongen worden gezamenlijk grootgebracht.	Per etmaal rusten ze ca. 80% van de tijd en zijn ze gemiddeld 50 minuten bezig met eten. Eten niet iedere dag, afhankelijk van de beschikbaarheid en grootte van prooidieren. Naast prooidieren wordt ook aas gegeten.	Zijn slechts enkele uren per etmaal actief.
Tijgers	Volwassen tijgers zijn solitair levende dieren met relatief gescheiden territoria. Territoria van mannetjes zijn groter en overlappen die van enkele vrouwtjes. Communiceren via geurvlakken, feces, krastekens en een uitgebreid repertoire aan vocalisaties.	Opportunistische jagers, eten vrijwel alles wat leeft en beweegt. Eten niet iedere dag, afhankelijk van de beschikbaarheid en grootte van prooidieren.	Leggen per dag per dag 15 tot 20 kilometer af op zoek naar prooidieren en om hun territorium af te bakenen en te verdedigen.
Kamelen	Vormen kleine kuddes van vrouwtjeskamelen met hun jongen. In het bronstseizoen sluit een stier zich tijdelijk aan bij een vrouwengroep.	Browsers annex grazers, die per dag 8 tot 10 uur aan voeropname besteden. Besteden daarnaast tijd aan herkauwen van zeer eiwitarm plantenmateriaal.	Migreren als het voeraanbod schaars is, per dag tot 70 km.
Paarden	Leven in stabiele sociale verbanden, bestaand uit een of meerdere volwassen hengsten en meerdere volwassen merries, of uit lossere vrijgezelligengroepen met jonge hengsten. Paarden hebben sterk individuele voorkeuren voor partners.	Grazen voornamelijk grassen. Browsen regelmatig aan takken, bladeren en kruiden. Besteden 50 tot 75% van hun tijd aan foerageren. Rusten en eten in een cyclus van 2 tot 3 uur, 24 uur per dag.	Nomadisch leven waarin afhankelijk van het voedselaanbod en de drinkmogelijkheden grote afstanden worden afgelegd.

² Een browser is een herbivoor die zeer selectief delen van vegetatie (vooral bomen, struiken) beoordeelt op aantrekkelijkheid en daarvan kleine hoeveelheden (bladeren, bast, doornen) tegelijk opeet.

5 Gezondheid van dieren in circussen

In dit hoofdstuk wordt aan de hand van klinische inspecties de gezondheidstoestand van dieren in reizende circussen beschreven.

5.1 Doel van het onderzoek

Het doel van dit deelonderzoek was inzicht te krijgen in de gezondheidstoestand van dieren in reizende circussen in Nederland, op basis van veterinaire inspecties en klinisch onderzoek bij circusedieren in de dagelijkse praktijk. Daarbij lag het accent op het waarnemen van gezondheidskenmerken die indicatief zijn voor een verminderde gezondheid en vitaliteit.

De bijbehorende onderzoeksvraag luidde: *Zijn er bij (niet-gedomesticeerde) dieren in circussen in Nederland gezondheidskenmerken aantoonbaar die wijzen op een verminderd welzijn?*

5.2 Inleiding

Voor dit deelonderzoek is de werkgroep Klinisch Onderzoek Circusedieren opgezet om bij de zes voor dit onderzoek geselecteerde circussen objectief veterinaire, klinisch onderzoek uit te voeren. Behalve leeuwen, tijgers, olifanten, kamelen en paarden zijn ook alle andere aangetroffen dieren, met uitzondering van als huisdier gehouden dieren en honden in kennels, aan een kort klinisch onderzoek onderworpen.

Vanwege de verschillende mogelijkheden en onmogelijkheden om diersoorten *hands on* dan wel *hands off* klinisch te onderzoeken, zijn de niet-gedomesticeerde dieren beoordeeld door dierenartsen met dagelijkse ervaring met niet-gedomesticeerde dieren, terwijl de paarden gecontroleerd zijn door een FEI (Federation Equestre International) gecertificeerde dierenarts. Voor een overzicht van de externe leden van de Werkgroep, zie tabel 4.

Tabel 4: Leden van de Werkgroep Klinisch Onderzoek Circusedieren

Naam	Functie	Beoordeelde activiteiten	diersoorten /
Marian Mensink	Dierentuindierenarts, voorheen Diergaarde Blijdorp	Selectie en protocolontwikkeling	
Henk Wesselink	Dierenarts Federation Equestre International, event veterinarian / foreign veterinarian delegate + erkend Paardendierenarts, DA bij DAP Meursing, Hazerswoude-Dorp	Paarden, zebra's, ezel	
Christine Kaandorp-Huber	Dierenarts GaiaPark, Kerkrade en Dierenrijk, Nuenen	Niet-gedomesticeerde dieren	
Jacques Kaandorp	Dierenarts en Zoo Animal Manager Safaripark Beekse Bergen, Hilvarenbeek	Niet-gedomesticeerde dieren	

5.3 Materiaal en Methode

Op basis van specifieke deskundigheid van de betrokken dierenartsen en literatuur over veterinaire klinische onderzoeken bij de verschillende diersoorten, zijn er voor de vijf doeldiersoorten vier in de praktijk toepasbare protocollen opgesteld. Leeuwen en tijgers werden samengenomen. Bovendien is een algemeen protocol opgesteld voor de overige dieren. Deze protocollen bestaan uit twee delen:

1. Een diersoortspecifieke individuele gezondheidstatus per individu;
2. Een vragenlijst per diersoortgroep die meer in gaat op algemene zaken (management).

De protocollen voor de niet-gedomesticeerde dieren en de paarden zijn bij één circus op uitvoerbaarheid getest en daarna waar nodig aangepast. Vervolgens zijn alle dieren in de overige vijf circussen individueel onderzocht. In tegenstelling tot de andere bezoeken kon dit niet onaangekondigd gebeuren, omdat de betrokken verantwoordelijken voor de verschillende diersoorten aanwezig moesten zijn.

De bijgestelde protocollen zijn samengesteld met het oog op een bredere toepassing in het kader van toekomstige audits of controles. Bijlage 10 geeft een voorbeeld.

5.3.1 Protocol individuele gezondheidstatus

Om een zo compleet mogelijk beeld te krijgen is dit protocol opgebouwd uit:

- klinische inspecties van het individuele dier, *hands on* of *hands off* al naar gelang de diersoort;
- navraag naar familierelaties tussen de dieren, herkomst, herkomst ouders, tijd in circus, handmatige opfok, etc.;
- navraag naar de trainer, eigenaar of artiest van het dier;
- vragen aan de verantwoordelijke voor het dier, gericht op actuele gezondheid, ziektegeschiedenis en behandelingen van het dier;
- inzage in officiële papieren (CITES, chip, stamboek), waarbij alle nummers genoteerd werden. Steekproefsgewijs zijn de (Nederlandse) chipnummers via het internet gecontroleerd.

Bij de klinische inspecties werden de niet-gedomesticeerde dieren ieder individueel in hun eigen huisvesting van zo dichtbij mogelijk *hands off* bekeken en beoordeeld. Indien mogelijk en veilig werden er enkele *hands on* inspecties uitgevoerd. De paarden werden ieder individueel uit hun huisvesting (individueel, groepsbox of aangebonden) gehaald en gecontroleerd, zie tabel 5.

Tabel 5: Algemene groepering van onderdelen van individuele klinische inspecties

	Niet gedomesticeerde dieren	Paarden
Eventueel chipnummer	Soms	Ja
Conditie	Ja	Ja
Alertheid	Ja	Ja
Algemene in het oogspringende gedrags- en klinische afwijkingen	Ja	Ja
Preputium en palpatie aan/afwezigheid testes	Indien zichtbaar	Ja
Hart en longen, auscultatie m.b.v. fonendoscoop	Nee	Ja
Sinussen, d.m.v. inspectie en percussie	Nee	Ja
Huid, neusuitvloeiing (incl. geur)	Ja	Ja
CRT, lymfe- en speekselklieren	Indien mogelijk	Ja
Inspectie van het oog, incl. pupil reactie op zaklamp	Op afstand, geen pupil reactie getest	Ja
Inspectie van de mond m.b.v. zaklamp, incl. schatting van de leeftijd aan de tanden	Alleen 2 olifanten, kort, op afstand	Ja
Palpatie spieren, extremiteiten, incl. grote gewrichten	Olifanten & kamelen & sommige andere dieren	Ja
Halsslagaders, beide zijden	Nee	Ja
Pezen, distaal van carpus en spronggewricht	Nee	Ja
Poten / nagels / hoeven en zool (inclusief gevoeligheid bij beknijsen met een tang bij paarden)	Ja, op commando bij de olifanten kort opgetild	Ja
Monsteren in stap en draf, liefst op harde bodem	Indien mogelijk	Ja

Indien er aanleiding toe was werd er een aanvullende inspectie uitgevoerd.

Voor de paarden benadert deze keuring een standaard klinische paardenkeuring en is een mix van de controle voor het starten op een internationale spring- of dressuurwedstrijd en het klinisch onderzoek welke gevraagd wordt bij aan- of verkoopskeuring of een verzekeringskeuring van een paard.

5.3.2 Protocol algemene veterinaire informatie

Alle binnen- en buitenverblijven en transportwagens zijn geïnspecteerd op:

- geschiktheid voor de desbetreffende diersoort;
- eventuele aanwezigheid van gevaren (materiaal/ interieur);
- veiligheid voor dieren en de mensen (publiek en circusmedewerkers), per diersoort zijn de bijbehorende veiligheidsaspecten van huisvesting en omgang bekeken.

Verdere aandachtspunten waren:

- voeding en water, voor zover aanwezig is het strooisel geïnspecteerd;
- voeropslag, indien toegestaan werd de inhoud van de diepvries en de krachtvoeropslag bekeken;
- aantal verzorgers en hun deskundigheid;
- kwaliteit harnaschement paarden;
- registratie van veterinaire interventies en preventieve veterinaire zorg (voorzover mogelijk is dit gecontroleerd d.m.v. vaccinatieboekjes, soms rekeningen en de dieradministratie voor zover aanwezig);

- preventieve zorg en planning (vaccinaties, voet- en gebitsverzorging, ontwormen, reproductie en preventieve reproductie maatregelen (contraconceptie) etc.);
- vaste dierenarts;
- stalapotheek, indien aanwezig is deze bekeken.

5.4 Bevindingen

Bijlagen 11 tot 16 geven een gedetailleerd overzicht van de klinische bevindingen per combinatie van circus en diersoort. Voor de leesbaarheid worden in hoofdstuk 6 de belangrijkste bevindingen per diersoort ook genoemd in de paragrafen 6.x.3.

De klinische inspecties verliepen in de meeste gevallen zeer soepel, de verantwoordelijken werkten goed mee. Soms was het moeilijk de juiste documenten en gegevens te vinden, als die al aanwezig waren. Een enkele keer was de medewerking van een circus beneden de maat: de verantwoordelijke was niet aanspreekbaar en/of de onderzoekers moesten zelf de dieren vangen en monstereisen.

In tegenstelling tot de observaties en bezoeken, waren de veterinaire bezoeken aangekondigd. Dat was nodig in verband met het manipuleren en hanteren van de dieren, het gebruik van vragenlijsten en de benodigde inzage in documenten. Dat was in de meeste gevallen goed te merken. Anders dan bij onaangekondigde bezoeken regelmatig het geval was, stonden de dieren in duidelijk schone, opgestrooide verblijven. In een geval was daags van te voren eindelijk de hoefsmid gekomen, ondanks dat de noodzaak daarvan al zeker een half jaar geleden als zeer urgent was gemeld aan de verantwoordelijke.

5.4.1 Dieradministratie en preventieve gezondheidszorg

Het eerste wat opviel, was dat bij het merendeel van de circussen en verantwoordelijken de dieradministratie beneden de maat was of zelfs geheel afwezig. Slechts één verantwoordelijke had een consequent ingevulde en op het oog volledig bijgewerkte veterinaire administratie. Twee andere verantwoordelijken hadden de administratie niet geheel compleet, maar konden toch redelijk inzicht verschaffen in de diverse ziektegeschiedenissen.

Ook de preventieve gezondheidszorg (vaccinaties, voet- en gebitsverzorging, ontwormen, contraconceptie etc.) leek regelmatig ernstig tekort te schieten en was vrijwel niet geregistreerd in de dieradministratie. Iedere verantwoordelijke claimde dat ontworming en vaccinaties “regelmatisch” plaats vonden maar de “laatste keer” was soms wel erg lang geleden. Ontwormen is minder van belang bij reizende herbivoren, omdat de kans op (her)besmetting relatief klein is. Daarentegen wordt sterk aangeraden om zwangere, zogende en juveniele carnivoren regelmatig te ontwormen. Vooral bij paardachtigen is vaccinatie tegen bijvoorbeeld tetanus voor het dier zelf belangrijk uit profylactische oogpunt. Positieve uitzonderingen daargelaten hadden de verantwoordelijken geen overzicht over de preventieve zorg, of over in het verleden uitgevoerde (grotere) veterinaire interventies. De meeste verantwoordelijken leken tijdens de gesprekken open te staan voor suggesties voor een betere documentatie en preventieve zorg, niet alleen voor henzelf maar vooral ook voor de gezondheid en het welzijn van de dieren.

Afgemeten aan het aantal ongeplande geboortes is de reproductiecontrole bij de roofdieren meestal niet goed geregeld: onder de tijgers bevond zich zelfs een ouderpaar bestaande uit broer en zus. De hieruit geboren dieren leken gezond. De geplande fok bij de kamelen van een circus lijkt beter in orde: de volwassen, optredende mannen zijn gecastreerd en in de winterrust wordt een onverwante hengst in de groep gezet, alleen om te dekken. Ook bij de berbermakaken werd al eerder het fokmannetje geruild voor een onverwant mannetje. Anders dan regelmatig het geval is, zou het wenselijk zijn om genetisch aan elkaar gerelateerde dieren niet bij elkaar te huisvesten zonder voor contraceptie te zorgen, vanwege het risico op aangeboren afwijkingen.

Hoewel vrijwel alle dieren ten behoeve van identificatie en registratie (I&R) gechipt moeten zijn, is dat vaak niet gebeurd. Voor paarden die over de openbare weg vervoerd worden, is een chip wettelijk verplicht sinds 1 januari 2006. Desondanks was bijna de helft (47.6%) van de verzamelde paarden van vier circussen niet gechipt.

Alle olifanten, leeuwen, tijgers, primaten, boa's en pythons moeten een CITES-verklaring hebben, ook als ze afstammen van in gevangenschap geboren dieren. Er zijn speciale “traveling and exhibition - CITES certificates” en uitzonderingen op bepaalde regels voor circussen. Voor een aantal dieren ontbrak een CITES-verklaring, maar de CITES-papieren die konden worden voorgelegd leken in orde. Het ontbrak de onderzoekers echter aan specifieke kennis, bijvoorbeeld om vervalsingen te kunnen herkennen.

Circussen vallen buiten de wetgeving 92/65/EC (de bezemrichtlijn) en zijn daarom vrijgesteld van de 30 dagen quarantaine die geldt voor grensoverschrijdende transporten van niet-productiedieren.

5.4.2 Voeding, huisvesting en beweging

De voedingstoestand van de meeste dieren leek in orde, al waren er een aantal te mager en sommige te dik. Er kunnen echter hier en daar wel vraagtekens gezet worden bij de geschiktheid van het verstrekte voer. Er lijkt niet veel moeite gedaan te worden om voor de niet-gedomesticeerde dieren specifiek geschikt voer aan te kopen. Een enkele maal was de voeding duidelijk beneden de maat.

In de meeste gevallen was het opgeslagen voedsel in lijn met de door de verantwoordelijke opgegeven voedingsvoorraad. De voeding van de roofdieren leek bij twee circussen goed in orde, maar schoot bij het derde ernstig tekort.. Volgens de dierenartsen kunnen de in dit circus bij de dieren geconstateerde afwijkingen het gevolg zijn van suboptimale voeding.

Net als de giraf krijgen de olifanten over het algemeen voldoende bladeren en takken om het natuurlijke browsegedrag dagelijks te kunnen uitoefenen. Het zal niet gemakkelijk zijn om het hele jaar door aan voldoende bladeren en takken te komen, maar deze essentiële voedingsproducten kunnen in Nederland in verschillende vormen commercieel ingekocht of via gemeentes verkregen worden.

De voeding van de kamelen en de paarden was vrijwel altijd in orde, hoewel de kwaliteit van het aanwezige hooi/kuil sterk wisselde. Bij één circus (Be) leek er geen bijvoer gegeven te worden, terwijl er wel een flink aantal ondervoede dieren werd aangetroffen en een overwegend slechte kwaliteit hooi. De watervoorziening leek overal goed.

Zoals uit de gezamenlijke bijlagen 7 en 11 tot 16 blijkt, kwamen ten aanzien van bewegingsvrijheid de bedoelingen van de verantwoordelijken niet altijd overeen met de praktijk. Dat gold voor de roofdieren van Be, de olifanten van RB en de meeste paarden en andere dieren.. Zeker dieren die niet optreden, leken hun verblijf zelden uit te komen .

De fysieke huisvesting was in de meeste gevallen in orde: er werden weinig gevaarlijke onderdelen gevonden. Wel leek er erg weinig aandacht voor verrijkingsmiddelen. De buitenkooien van de drie tijgers bij Be die wel buiten komen, was bovenaan niet met schrikdraad of een net afgezet, in tegenstelling tot de buitenkooien van de beide andere circussen. De dierenartsen wezen erop dat een tijger makkelijk over 3 meter kan springen.

De enkele schrikdraad waar de kamelen en de olifanten achter gehouden worden, lijkt de dierenartsen vooral waar het de olifanten betreft onvoldoende in geval van paniek.

Langdurig verblijf op een kleine locatie, meestal in combinatie met andere factoren, is voor de dierenartsen reden geweest in een aantal gevallen de huisvesting als onacceptabel te kwalificeren. Het betrof roofdieren bij Be, en twee olifanten bij RB die langdurig aan de ketting stonden. Over de situatie van een olifant, van een aantal paarden en lama's bij Be, en van de giraf en berbermakaken bij BW hebben ze hun zorg uitgesproken.

5.4.3 Klinische observaties

Over het algemeen waren de dieren gezond. Er waren diverse leeftijdsafhankelijke of niet direct problematische afwijkingen, zoals gebits- en conformatieproblemen, die wel behandeld en preventief bijgehouden zouden moeten worden. Ook werden oude afwijkingen geregistreerd die geen directe klinische relevantie meer hadden. Slechts enkele serieuze klinische afwijkingen werden gevonden die aan huisvesting, management of omgang konden worden toegeschreven. Zowel absoluut als relatief werden bij de paarden veel meer afwijkingen gevonden dan bij de niet-gedomesticeerde dieren, omdat zij veel intensiever konden worden onderzocht.

Met bekende klinische problemen ging men meestal redelijk adequaat om. Men paste de bodembedekking aan, paste medicatie toe en gaf rust. Een enkele keer leek men onnodig bezorgd. Enkele verantwoordelijken waren niet op de hoogte van een klinisch probleem bij een of meer van hun dieren.

In een aantal gevallen werd niet of niet meer behandeld, terwijl nog wel directe veterinaire zorg nodig was. In de eerste plaats was er een leeuw met een al drie tot vier jaar voortslepende vermoedelijk ernstige paralyse van de achterhand. De eigenaren waren desondanks niet bereid tot euthanasie (inmiddels is dit dier wel geëuthanaseerd). Verder was er een atactische tijger en een olifant met recidiverende ulcus cornea. Daarnaast waren er een aantal zeer magere paarden, paarden met onbehandelde ernstige dermatitis en daardoor aanverwante aandoeningen, en enkele licht kreupelen of aan onbehandelde COPD lijdende paarden die toch optraden.

Een aantal verantwoordelijken claimt diergeneesmiddelen te bezitten die niet zijn toegestaan. Dit kon niet gecontroleerd worden, aangezien de meeste verantwoordelijken de onderzoekers de stalapotheek niet wilden of konden laten zien.

5.4.4 Uitval, levensduur en incidentie van ziektes

Bij gebrek aan betrouwbare en controleerbare informatie kunnen we over de levensduur van dieren geen uitspraken doen, evenmin als over uitval en het voorkomen van ziektes. Over 2008 kregen we slechts informatie over de dood van acht dieren, zie tabel 6.

Tabel 6: *Tijdens onderzoek overleden dieren (tot nov. 2008),*

Diersoort	Aantal	Circus	Doodsoorzaak
Leeuw	1f	Be	Euthanasie
Zebra	1m	BW	Onbekend
Elandantiloop	1m	BW	Onbekend
Paarden + ezels	4	Be	Onbekend
Paard	1	Mo	Euthanasie (slokdarmaandoening)

5.5 Conclusies

Over het algemeen was de gezondheid en de voedingstoestand van de meeste dieren in orde. De dieradministratie en zowel de preventieve en de curatieve veterinaire zorg zijn in de meeste gevallen voor verbetering vatbaar, net als de kennis van de voeding van specifieke diersoorten. Over het algemeen, maar niet in alle gevallen, werden dieren met veterinaire problemen voldoende behandeld. Helaas was er in een klein aantal gevallen wel sprake van veterinair discutabele situaties, waarvan de belangrijkste inmiddels door euthanasie is opgelost.

6 Gedrag van dieren in circussen

6.1 Doel van het onderzoek

Het doel van dit deelonderzoek was inzicht te verkrijgen in het gedrag van dieren in reizende circussen in Nederland, als maat voor hun mentale toestand. Daarbij is tijdens 34 onaangekondigde en 5 aangekondigde observaties bij de zes geselecteerde circussen in totaal 1170 uur geobserveerd. Het accent lag daarbij op tijdsbesteding en afwijkend gedrag.

De bijbehorende onderzoeksvraag luidde: *Zijn er bij (niet-ghedomesticeerde) dieren in circussen in Nederland gedragskenmerken aantoonbaar die wijzen op een verminderd welzijn?*

Om deze vraag te beantwoorden zijn twee soorten gedragsobservaties uitgevoerd:

- 1) Met de Scan Sampling (SS) methode is de tijdsbesteding per combinatie van diersoort en circus in kaart gebracht. In totaal kon van de geplande 2016 uur observatietijd, 1054 uur (52%) worden gerealiseerd;
- 2) Door middel van de zogenaamde One-Zero (1/0) sampling methode zijn gedragingen gescoord die geassocieerd zijn met stress, frustratie, anticipatie en positieve emoties. Er is gekeken naar het gedrag dat voorkomt in periodes die voorafgaan aan specifieke gebeurtenissen, dat wil zeggen voorstellingen, voeren en transport. In totaal kon er van de geplande 140 uur observatietijd, 117 uur (84%) worden gerealiseerd.

In het deel Feiten en Cijfers, hoofdstukken 1 en 3, en Bijlagen 7 tot 18 worden ethogrammen, methoden en resultaten uitgebreid besproken.

6.2 Olifanten

6.2.1 Huisvesting, verzorging en transport

De onderzoekspopulatie omvatte drie vrouwtjesolifanten in twee circussen. De solitaire olifant kon zich overdag vrij bewegen in een staltent van 50m², met meestal een aangesloten buitenperk van wisselende afmetingen en ondergrond. De twee andere olifanten stonden hoofdzakelijk aangebonden op twee vlonders in de staltent bij de paarden. Alle olifanten werden naar men zei bij kou bijverwarmd. Als de locatie dit toeliet werd voor het duo olifanten met schrikdraad een buitenruimte uitgezet, die ook voor de kamelen dienst deed. Eén olifant was zo weinig onder de indruk van schrikdraad dat ze regelmatig uit de buitenuitloop ontsnapte. Beide circussen zetten uit veiligheidsoverwegingen de olifanten 's nachts kruislings met kettingen aan voor- en achterbeen vast op een houten vlonder met stro, met de mogelijkheid om te liggen. Bij de twee olifanten waren de vlonders op een gegeven moment ernstig beschadigd met vele losse metalen onderdelen. Bovendien waren er sterke aanwijzingen dat de twee dieren ook tijdens een belangrijk deel van de winterstop overwegend aan de ketting hebben gestaan.

Voor beide circussen gold dat de olifanten meerdere keren per dag water kregen. Daarnaast kregen ze brok, beschikten ze vrijwel onbeperkt over hooi en kregen ze regelmatig wortels en brood. Een enkele keer is waargenomen dat er takken met bladeren gevoerd werden, vooral aan de solitaire olifant.

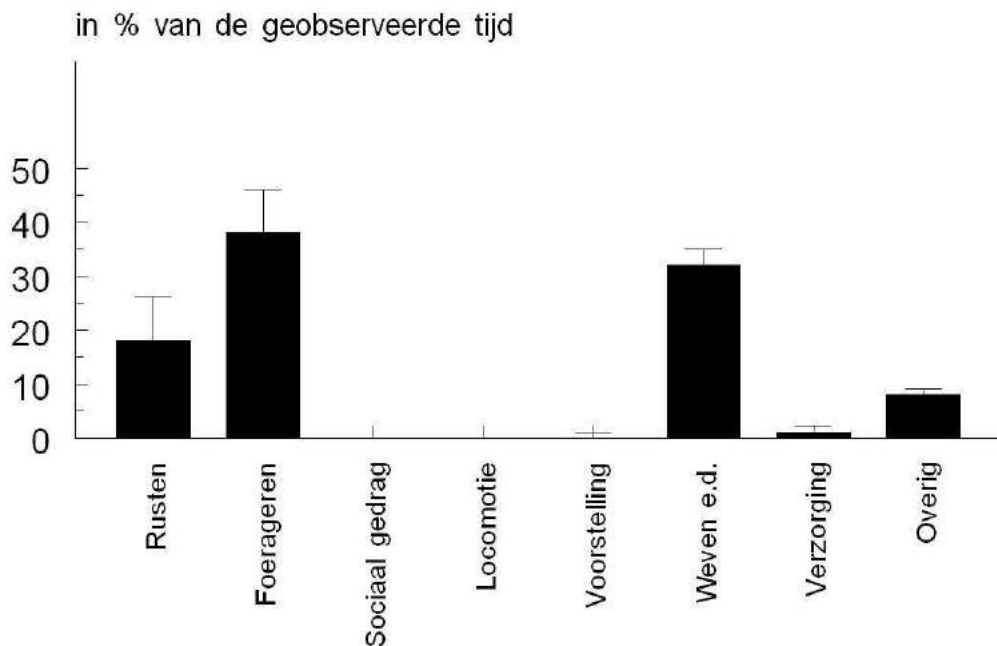
De twee olifanten stonden ook tijdens transport kruislings aangebonden, de solitaire olifant stond los. Het in- en uitladen verliep zonder zichtbare stress of weerstand. Meermalen werd vastgesteld dat de olifanten gedurende meer dan 8 uur in hun transportwagens moesten verblijven (zie Feiten en Cijfers 1.5 en bijlage 7 voor details).

6.2.2 Voorstelling en training

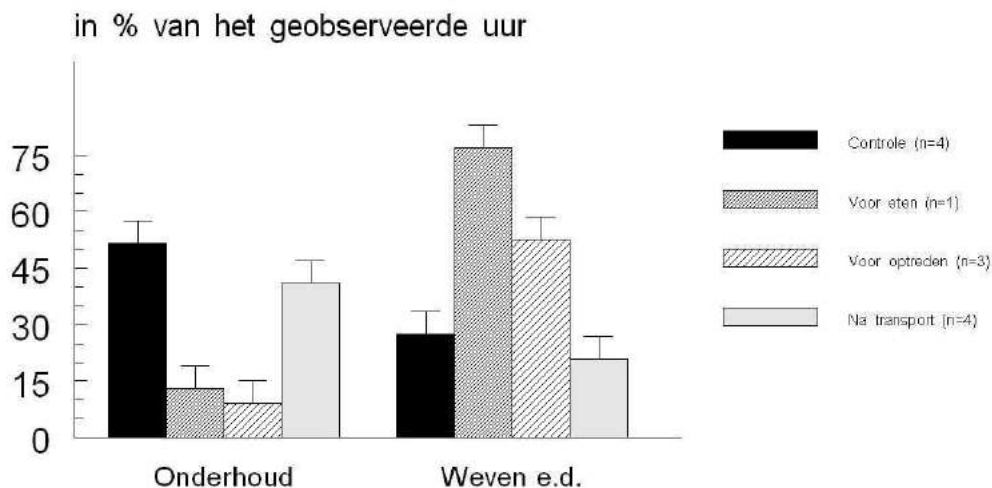
De acts bestonden uit pirouettes draaien op een kruk en op de kruk hoogzitten. Ook liet men de olifanten "dansen", steigeren, kort op de voorpoten staan, werden ze bereden en verlieten ze in polonaisehouding de piste. De oefeningen werden uitgevoerd met behulp van de stem, lichaamstaal en een zweep als verlenging daarvan. Soms werd een olifant met de zweep aangetikt, een enkele keer op ruwe wijze. Bij de twee olifanten had de dompteur permanent een olifantenhaak in zijn hand, zonder welke de olifanten naar zijn zeggen "geen respect voor hem toonden". Tijdens de acts zijn bij geen van de olifanten duidelijke signalen van stressgerelateerd gedrag waargenomen (zie Feiten en Cijfers 1.6 en bijlage 8 voor details).

6.2.3 Gedrag en gezondheid

Figuur 2 laat zien dat de olifanten zich, gemiddeld over de geobserveerde tijd op rust- en voorstellingsdagen en over circussen, vooral in ongeveer gelijke mate onledig met foerageergedrag (32%) en weven e.d. (38%). Uit Figuur 3 blijkt dat gedragingen als weven bij de olifanten in het uur voorafgaand aan het voeren en optredens duidelijk toenam ten opzichte van controlemomenten. Tweederde van die gedragingen bestond uit weven, het ritmisch heen en weer wiegen met de voorhand waarbij het gewicht afwisselend op de linker- en de rechtervoorpoot wordt gebracht. Voor het overige gaat het om slurfzwaaien, waarbij de olifant haar slurf in een vast patroon heen en weer zwaait, terwijl de rest van het lichaam nauwelijks beweegt. Ook tijdens transport is overigens weven waargenomen (zie Feiten en Cijfers 3.4 en 3.5 en Bijlagen 19 en 20 voor details).

Figuur 2: Tijdsbesteding van olifanten, gemiddeld over rust- en voorstellingsdagen en over circussen (Gemiddelde geobserveerde tijd over vier 24-uurs perioden was 61%).

Figuur 3: Onderhoudsgedrag en weven e.d. van olifanten als fractie van het geobserveerde uur voor of na bijzondere gebeurtenissen, gemiddeld over n waarnemingsdagen en circussen.

De conditie van de solitaire olifant was goed, de voeding leek adequaat. De conditie van de andere twee olifanten was acceptabel, ondanks dat de voeding als suboptimaal werd beoordeeld. In beperkte mate werden klinische afwijkingen geconstateerd, voortkomend uit recidiverende problemen waarvoor eerder diergeneeskundige zorg was ingeroepen. Preventieve zorg lijkt aanwezig, maar kan niet uit de dierenadministratie worden afgeleid. Bij

beide circussen ontbrak namelijk elke vorm van betrouwbare dierenadministratie. Daarom kan onder meer geen enkele diagnose die in het verleden door een dierenarts gesteld is of een therapie die uitgevoerd is bevestigd worden (zie bijlage 11 voor details).

6.3 Leeuwen

6.3.1 Huisvesting, verzorging en transport

In totaal werden er in twee circussen zeven volwassen leeuwen en vijf leeuwenwelpen aangetroffen. Twee volwassen leeuwen hadden ieder de helft (4 x 2,5 m) van een kooiwagen ter beschikking, met strooisel maar zonder verrijking anders dan een krabblok. De andere vijf waren verdeeld in twee groepen van respectievelijk een broer en een zus en drie oudere zussen. De kooiwagen kon door middel van beweegbare schotten gesplitst worden in individuele kooien van 1,5 x 2,5 m, welke gebruikt werden voor separatie tijdens het voeren. De kooien waren voorzien van hoogteverschillen en strooisel. De vijf leeuwen beschikten over een buitenkooi van ca. 65m² met verrijkingselementen, waar de beide groepen afwisselend halve dagen verbleven. De twee solitaire levende leeuwen beschikten nooit over een buitenverblijf, ook niet tijdens de zomerstop.

Uit veiligheidsoverwegingen waren alle dieren 's nachts altijd in de kooiwagens opgesloten. Afhankelijk van het circus en van de weersomstandigheden waren de luiken 's nachts geheel of gedeeltelijk gesloten. Bij de twee solitaire leeuwen bleven de luiken overdag ook vaak dicht, onder andere om kou en wind tegen te houden of schaduw te creëren.

Van de vijf leeuwenwelpen is de herkomst onbekend. Zij werden met de fles opgevoed en kregen toen ze groot genoeg waren, een eigen, verwarmd deel van de kooiwagen en een eigen permanente buitenkooi. Beide waren ingericht met heel veel verrijking.

De vijf leeuwen kregen voornamelijk rundvlees aan het bot en hadden een of twee keer per week een vastendag, vaak gecombineerd met transportdag. De twee solitaire leeuwen kregen dagelijks kip zonder bot. Alle leeuwen beschikten permanent over water. De kooien werden eenmaal daags schoongemaakt. De vijf leeuwen werden *hands off* verzorgd, bij de twee solitaire leeuwen ging de verzorger/directeur de dierverblijven binnen.

Ongeveer een uur voor transport werden de luiken van de kooiwagens gesloten en de waterbakken weggehaald. Ongeveer twee uur na transport gingen voor de vijf leeuwen de luiken weer open, bij de andere twee gebeurde dat soms na kortere, soms na langere tijd. De dag erna was voor de vijf leeuwen de buitenkooi weer beschikbaar. Bij het plaatsen van de kooiwagens werd rekening gehouden met de overheersende windrichting om tocht en regeninslag te voorkomen (zie Feiten en Cijfers 1.5, 3,5 en 3,6 en bijlage 7 voor details).

6.3.2 Voorstelling en training

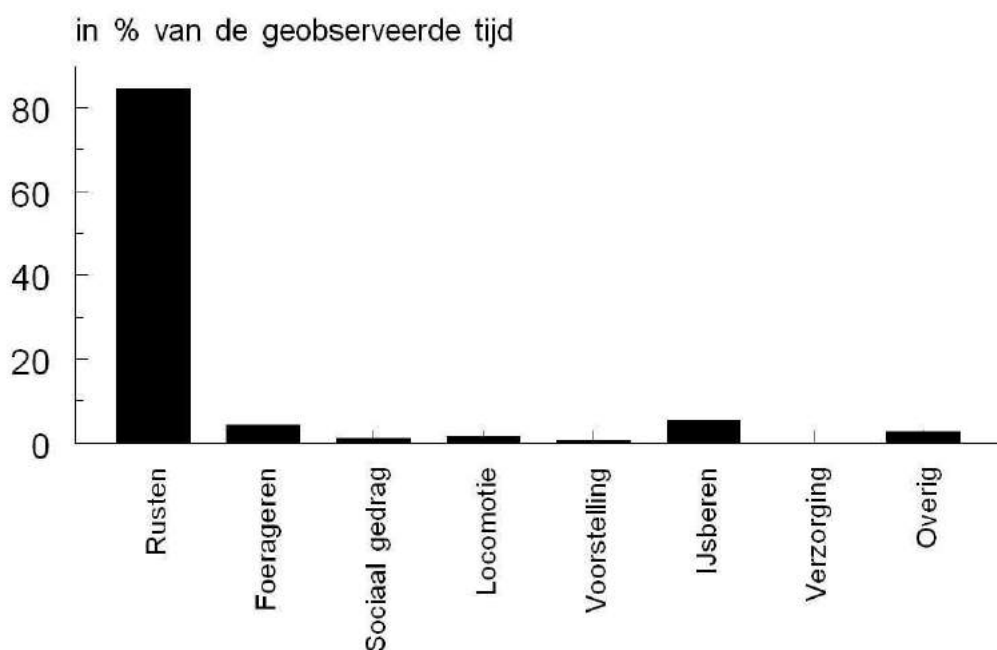
De twee solitaire leeuwen traden niet op. De andere vijf sprongen tijdens hun optreden over elkaar en de dompteur heen, liepen tussen brandende fakkels door, zaten hoog en stonden op hun achterpoten. Gedurende de act waren alle leeuwen in één ruimte, maar stonden de dompteurs bijna altijd tussen beide groepen in, waardoor het onderlinge contact minimaal bleef. De oefeningen werden gedeeltelijk *hands on* uitgevoerd met behulp van de stem en lichaamstaal. Een zweep werd gebruikt om een dier aan te tikken of te doen wijken. Er was sprake van stressgerelateerd gedrag als blazen naar de dompteurs met afgewende houding en de oren in de nek. Ook sloegen de leeuwen naar de zweepen. Deze gedragingen werden bij verschillende gelegenheden op vaste momenten tijdens de voorstelling waargenomen. Trainingen hebben niet plaatsgevonden, volgens zeggen omdat alle leeuwen de acts goed beheersten (zie Feiten en Cijfers 1.6 en Bijlage 8 voor details).

6.3.3 Gedrag en gezondheid

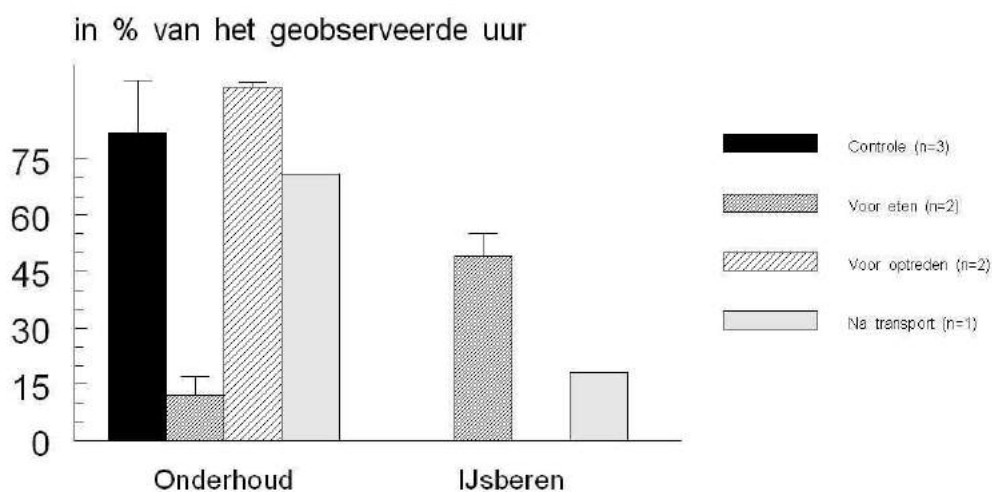
De twee solitaire leeuwen waren gemiddeld 84% van de observatietijd onzichtbaar. Uitspraken over het gedrag van deze leeuwen zijn daarmee onbetrouwbaar. Bovendien is hun gedrag niet representatief voor leeuwen in circussen, omdat één ervan aan de achterhand geparalyseerd bleek. De betreffende gedragswaarnemingen blijven daarom in dit kader buiten beschouwing.

Figuur 4 laat zien dat de vijf volwassen leeuwen op rust- en voorstellingsdagen meer dan 80% van de geobserveerde tijd rustten. Het is niet bekend welk gedrag de leeuwen vertoonden als ze in de gesloten binnenverblijven onzichtbaar waren. Het is echter aannemelijk dat ze daar ook voornamelijk rustten.

Gedurende de relatief korte tijd dat de vijf leeuwen actief waren, besteedden ze 8% van hun tijd aan sociaal gedrag en 39% aan ijsberen. In het aan voeren voorafgaande uur leidde het vooruitzicht op eten tot een toename van het ijsberen (Figuur 5; zie Feiten en Cijfers 2.6 en bijlage 20 voor details).

Figuur 4: Tijdsbesteding van vijf leeuwen in één circus, gemiddeld over rust- en voorstellingsdagen (Gemiddelde geobserveerde tijd over vier 24-uurs perioden was 45%).

Figuur 5: Onderhoudsgedrag en ijsberen van vijf leeuwen in één circus als fractie van het geobserveerde uur voor of na bijzondere gebeurtenissen, gemiddeld over n waarnemingsdagen.

De twee volwassen solitaire leeuwen leken in goede voedingstoestand. Bij de één werden geen klinische afwijkingen geconstateerd, van de ander was uit diverse bronnen bekend dat zijn achterhand verlamd was. Omdat de verzorger/directeur zelf erg ziek was (zij is in november 2008 overleden) is er uit veiligheidsoverwegingen niet op aangedrongen om het dier tot beweging aan te zetten. Inmiddels is deze leeuw geëuthanaseerd. Volgens de verzorger/directeur werden de dieren tweemaal per jaar ontwormd. Ze waren niet geënt en er was geen dierenadministratie beschikbaar. Uit gesprekken bleek dat er weinig basiskennis aanwezig was over de noodzakelijke voeding.

De vijf leeuwen waren, op een ouder vrouwtje na, allemaal in goede conditie. Er werden slechts geringe klinische afwijkingen geconstateerd die echter op adequate wijze diergeneeskundig waren verzorgd. Een dier bleek volgens eerder bloedonderzoek FIV-positief. De preventieve zorg (vaccinatie en wormkuur) was in orde en de entingen waren gedocumenteerd in de vaccinatieboekjes. Twee vrouwelijke leeuwen waren gesteriliseerd. De gezondheid van de jongen was goed en werd goed gedocumenteerd (zie bijlage 12).

6.4 Tijgers

6.4.1 Huisvesting, verzorging en transport

Twee van de circussen beschikten over in totaal elf volwassen tijgers deel en vier tijgerwelpen uit twee nesten. Vier van de zeven tijgers in het ene circus verbleven in tweetallen permanent in hun binnenvverblijf van 5 x 2,5 m. Ze hadden geen buitenverblijf, ook niet tijdens de zomer- en winterstop. Een van de tweetallen kwam wel in de piste, het oudere mannetje en vrouwtje nooit. Het overblijvende duo en de solitaire tijger hadden elk een eigen gesloten binnenvverblijf met soms toegang tot een eigen buitenkooi van 5 x 7 m resp. 3 x 4 m. Deze buitenkooien zijn 3 m hoog, een schrikdraadbeveiliging tegen ontsnappen ontbrak.

In het andere circus maakten vier volwassen tijgers en drie nakomelingen gezamenlijk gebruik van een binnenvverblijf van 10 x 2,5 m en een vrij toegankelijke buitenkooi van 100m². De kooi was aan de bovenkant afgeschermd met schrikdraad en voorzien van verrijkingselementen. Bij warm weer werd er water in de kooi gespoten.

De vier volwassen tijgers werden separaat gevoerd en kregen viermaal per week rundvlees aan het bot, de vastendag werd gecombineerd met de transportdag. Bij warm weer op vastendagen kregen ze ingevroren stukjes vlees. De dieren kregen speelgoed en er werd aan verrijking gewerkt. De zeven tijgers in het andere circus kregen dagelijks kip zonder bot. Alle tijgers beschikten permanent over water. De kooien werden eenmaal daags schoongemaakt. In het circus met vier tijgers werden de dieren *hands off* verzorgd, bij de zeven tijgers ging de verzorger/directeur bij alle tijgers de diervverblijven binnen.

Ongeveer een uur voor transport werden de luiken van de kooiwagens gesloten en de waterbakken weggehaald. De tijgers gaan op commando, eventueel met behulp van wat voer meestal heel rustig de kooiwagen in. De tussenschotten kunnen van buitenaf open en dicht geschoven worden. Ongeveer twee uur na transport gingen de luiken weer open. De volgende dag was ook het buitenverblijf weer beschikbaar. Bij het plaatsnemen van de kooiwagens werd rekening gehouden met de overheersende windrichting om tocht en regeninslag te voorkomen (zie Feiten en Cijfers 1.5 en 1.6 en bijlage 7 voor details).

6.4.2 Voorstelling en training

Aan de voorstellingen namen twee of vier tijgers deel. Sommige dieren traden sporadisch op. In beide circussen sprongen de tijgers van plateau naar plateau, liepen ze over een balk, sprongen ze door een hoepel of over een hekje en gingen ze rechtop tegen de pistekooi staan. De oefeningen werden uitgevoerd met behulp van de stem, lichaamstaal en aanwijfsstokken, al dan niet voorzien van een stukje vlees. Een zweep werd gebruikt om een dier aan te tikken of te doen wijken. Gedragingen als blazen en grommen naar de dompteur kwamen voor, met de oren in de nek en een kruipende houding. In één van de twee circussen bliezen de tijgers bij alle oefeningen. Bij aantikken met de zweep gingen de oren in de nek en sloegen ze naar de zweep. Deze gedragingen zijn bij meerdere gelegenheden op vaste momenten tijdens voorstellingen waargenomen. In één circus werd het publiek in de pauze de mogelijkheid geboden om met tijgerwelpen op de foto te gaan (zie Feiten en Cijfers 1.6 en bijlage 8 voor details).

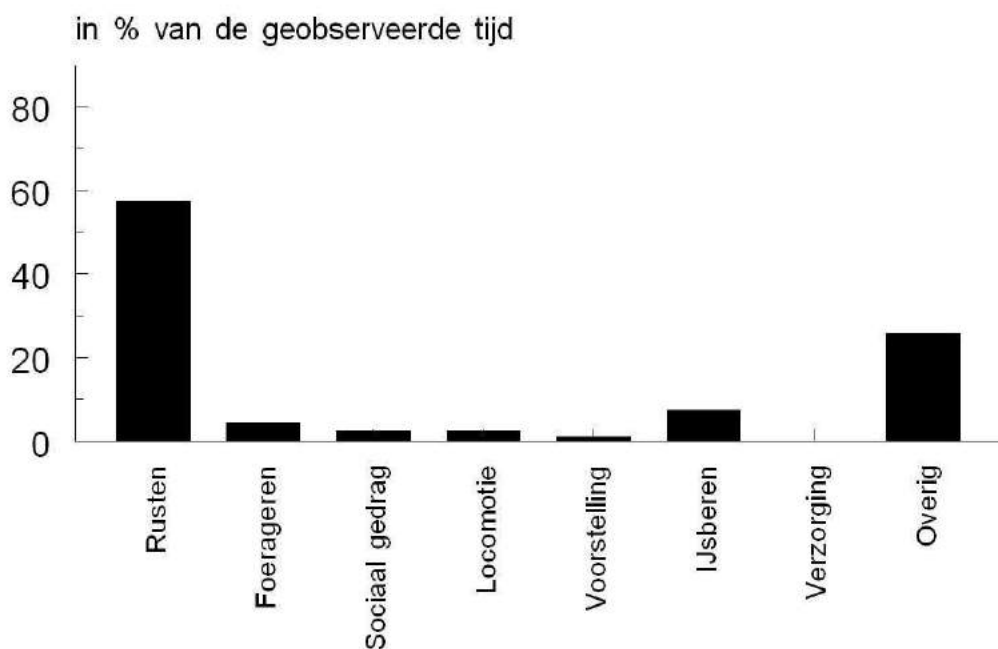
6.4.3 Gedrag en gezondheid

De tijgers in één van de twee circussen waren gemiddeld 90% van de observatietijd onzichtbaar. Uitspraken over de tijdsbesteding van de tijgers in dit circus zijn daarmee onbetrouwbaar. Deze gedragswaarnemingen worden dan ook buiten beschouwing gelaten.

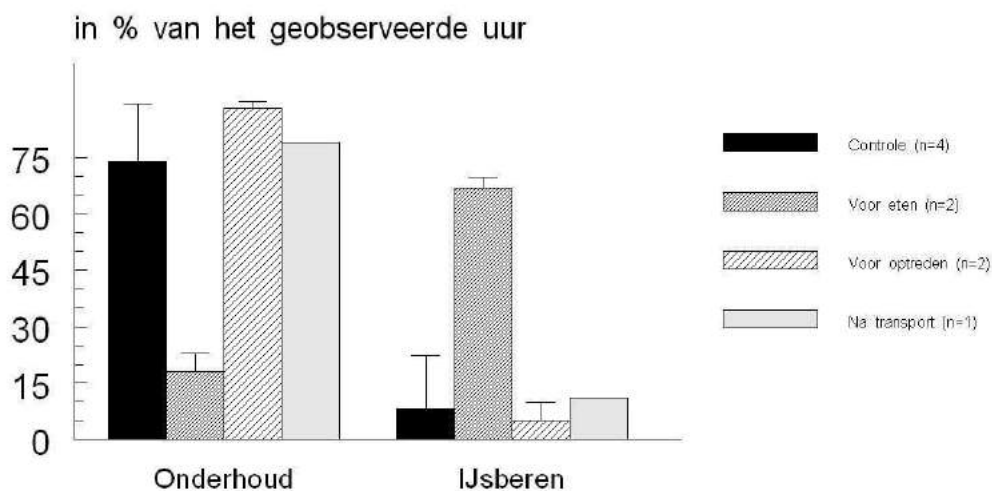
Uit Figuur 6 valt af te lezen dat de vier volwassen tijgers op rust- en voorstellingsdagen bijna 60% van de geobserveerde tijd rustten. Daarnaast besteedden ze 26% van de geobserveerde tijd aan het zogen van en spelen met de drie tijgerwelpen, hier weergegeven als "Overig". Het is niet bekend welk gedrag de tijgers vertoonden als ze in de gesloten binnenvverblijven onzichtbaar waren. Het is aannemelijk dat ze daar ook voornamelijk aan deze twee gedragscategorieën tijd besteedden.

Gedurende de relatief korte tijd dat de vier tijgers met iets anders bezig waren dan met de tijgerwelpen of rusten, besteedden ze 13% van hun tijd aan sociaal gedrag en 35% aan ijsberen.

Net als bij de leeuwen leidde in het aan voeren voorafgaande uur het vooruitzicht van voer tot een sterke toename van het ijsberen (Figuur 7; zie Feiten en Cijfers 3.6 en bijlagen 19 en 20 voor details).

Figuur 6: Tijdsbesteding van vier tijgers in één circus, gemiddeld over rust- en voorstellingsdagen (Gemiddelde geobserveerde tijd over vier 24-uurs perioden was 55%).

Figuur 7: Onderhoudsgedrag en ijsberen van vier tijgers in één circus als fractie van het geobserveerde uur voor of na bijzondere gebeurtenissen, gemiddeld over n waarnemingsdagen.

De algemene conditie van alle tijgers was goed. De opgemerkte klinische afwijkingen bij drie van de zeven tijgers in het ene circus vormden geen acuut probleem. Inentingen en wormkuren werden naar eigen zeggen preventief toegepast, maar dat kon niet in alle gevallen worden gedocumenteerd. Voor contraceptie werd niet gezorgd. Van het laatste nest jonge tijgers dat geboren was, overleefde er een van de twee. Deze ene werd met de fles gevoed en verbleef in de caravan van de verzorger/directeur. Na ongeveer vier weken is het welpje naar de leeuwenwelpen van een ander circus overgebracht. De ouders van de drie welpen zijn broer en zus. De moeder heeft zelf de welpen gezoogd, alle volwassen dieren doen mee in de opvoeding. Ze komen ook regelmatig in de hand. De voeding in één van de circussen was suboptimaal en de daar genomen veiligheidsmaatregelen waren discutabel. Bij beide circussen ontbrak een betrouwbare dierenadministratie (zie bijlage 14 voor details).

6.5 Kamelen

6.5.1 Huisvesting, verzorging en transport

In totaal werden er in twee circussen negentien volwassen en halfwas kamelen aangetroffen, plus vier veulens. De dieren werden in beide gevallen als een groep gehuisvest. Afhankelijk van locatie en weersomstandigheden was er alleen een buitenverblijf, alleen een binnenverblijf of beide. Het binnenverblijf van de kamelen bestond uit een met schrikdraad of met hekken afgezet stuk binnen de staltent met de paarden. Als strooisel werd stro gebruikt. Het buitenverblijf had wisselende afmetingen en bestond uit een met schrikdraad afgezet stuk grasland of parkeerplaats. De dieren hadden één of meer waterbakken en altijd hooi ter beschikking, dat net als krachtvoer en wortels verspreid over het verblijf werd aangeboden.

Voor transport werden de kamelen als groep los in de gesloten kamelentrailer gedreven of werd een kamelenruin aan het halster in de trailer geleid, waarna de overige dieren volgden. Meermalen werd vastgesteld dat de kamelen langer dan 8 uur dicht op elkaar gepakt in donkere, slecht geventileerde transportwagens moesten verblijven.

Gedurende de winterstop beschikten de kamelen over een gekoppeld binnen- en buitenverblijf waar ze samen met kamelen van andere circussen verbleven of werden ze gehuisvest in een deel van een schuur. Geboortecontrolle vindt plaats door de hengsten te castreren. Tijdens de winterrust werd met een kamelenhengst van elders de voortplanting actief gestimuleerd (zie bijlagen 7 en 9 voor details).

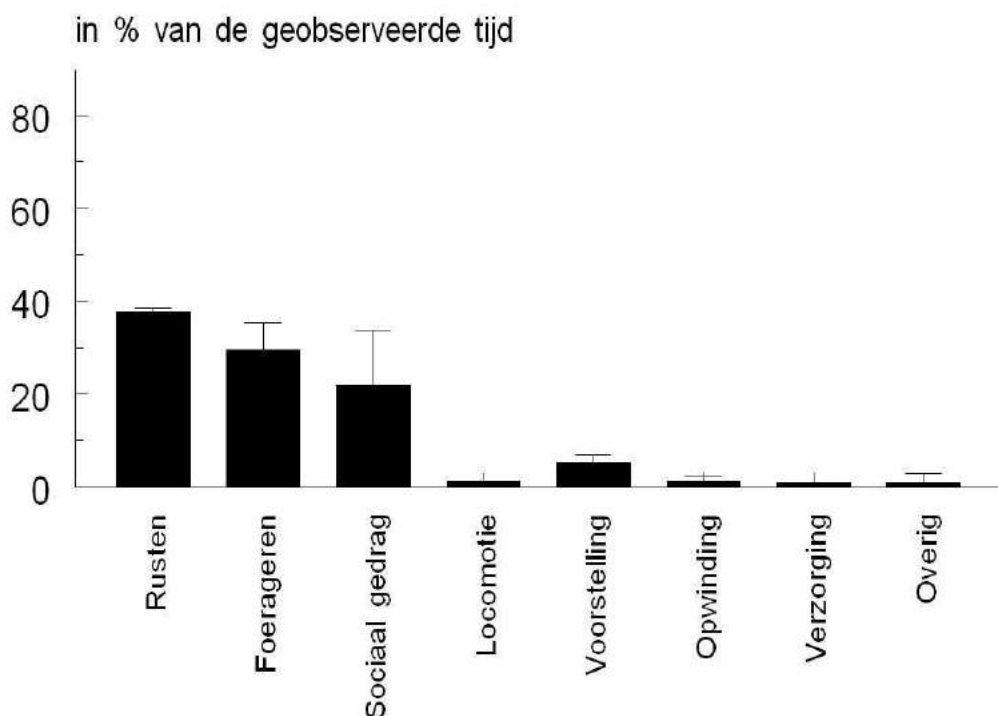
6.5.2 Voorstelling en training

Een aantal kamelen werd ingezet bij acts met vrijheidsdressuur, vergelijkbaar met de vrijheidsdressuur bij paarden. De kamelen telgangden door de piste, ook tegen elkaar in, en draaiden pirouettes. Verder gingen de kamelen liggen en met de voorpoten op een kruk staan. De oefeningen werden uitgevoerd met behulp van de stem, lichaamstaal en een of twee zweepen als verlenging daarvan. De zweep werd drijvend of aanwijzend gebruikt, niet om mee te slaan. Aan het eind van de act werd met voedsel beloond.

Behalve bij deze optredens werden kamelen tijdens de pauzes ingezet als rijdier voor kinderen uit het publiek (zie Feiten en Cijfers 1.6 en bijlage 8 voor details).

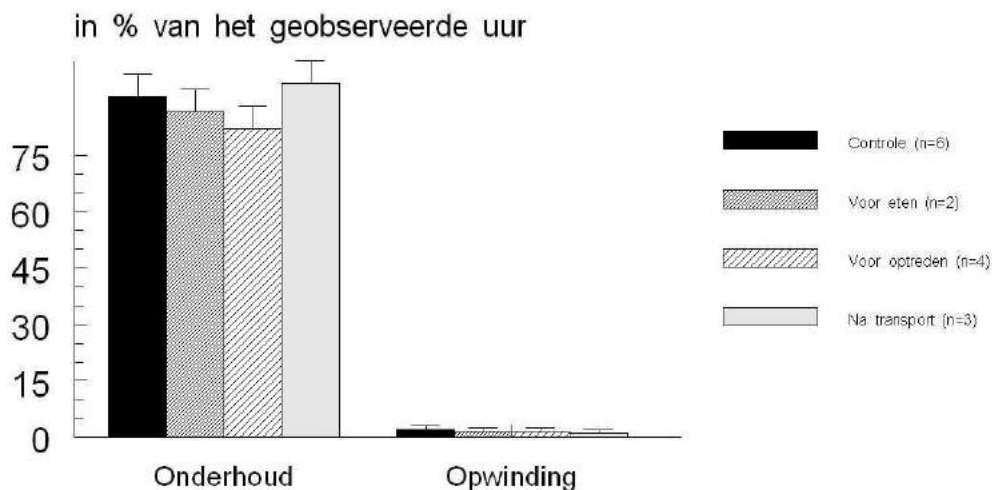
6.5.3 Gedrag en gezondheid

Kamelen besteedden bijna 90% van de geobserveerde tijd aan rusten, foerageren (inclusief herkauwen) en sociaal gedrag (Figuur 8). In de groep met meer veulens kwam sociaal gedrag duidelijk vaker voor.

Figuur 8: Tijdsbesteding van kamelen in het circus, gemiddeld over rust- en voorstellingsdagen en circussen (Gemiddelde geobserveerde tijd over vier 24-uurs perioden was 56%).

Er was weinig opwinding, niet meer dan slechts uit 1.6% van alle waargenomen gedrag, vooral kopschudden en trappen. Bijzondere gebeurtenissen leidden niet tot meer opwinding (Figuur 9; zie Feiten en Cijfers 1.6 en 3.6 en bijlagen 19 en 20 voor details).

Figuur 9: Onderhoudsgedrag en opwinding bij kamelen in het circus als fractie van het geobserveerde uur voor of na bijzondere gebeurtenissen, gemiddeld over n waarnemingsdagen.

Bij beide circussen waren alle dieren in goede conditie en werden geen klinische afwijkingen waargenomen. Ook werden de dieren volgens de eigenaren preventief tweemaal per jaar tegen wormen behandeld. Hiervan werd echter geen documentatie aangetroffen. Het ontbreken van microchips maakte precieze identificatie onmogelijk. De voeding leek bij beide circussen adequaat en de voortplanting was onder controle (zie bijlage 14 voor details).

6.6 Paarden

6.6.1 Huisvesting, verzorging en transport

In alle zes onderzochte circussen hield men paarden en/of pony's. In totaal waren het er tweeënzestig, uitsluitend hengsten en ruïnen. De paarden werden gehuisvest in individuele boxen, in groepsboxen (meestal pony's of Belgische trekpaarden) of naast elkaar aan dranghekken in een staltent. De boxen waren meestal opener dan conventionele boxen in bijvoorbeeld maneges, waardoor de dieren meer sociaal contact met hun directe buren kunnen hebben en elkaar gemakkelijker kunnen zien dan gewoonlijk.

Bij drie circussen zijn tijdens de observaties de paarden uitsluitend in hun box in de staltent waargenomen. Bij de andere circussen zijn ze ook buiten in paddocks gezien. Er zijn sterke aanwijzingen dat er ongeveer 15 paarden alleen voor transport en ongeveer 23 paarden alleen voor een voorstelling en transport uit de boxen komen. Voeding en waterverstrekking geschiedt volgens bij paarden gangbare routines.

Alle transportwagens zijn ingericht met stro/zaagsel en hooi. Eén circus heeft de paarden aangebonden maar zonder tussenschotten. Twee circussen hebben de pony's of paarden als groep los in de transportwagen staan. De overige circussen laten hun paarden tijdens transport door middel van tussenschotten individueel staan, al dan niet aangebonden. De dieren kunnen niet naar buiten kijken. Meermalen werd vastgesteld dat de paarden langer dan 8 uur zonder water en dicht op elkaar gepakt in donkere, slecht geventileerde transportwagens moesten verblijven (zie Feiten en Cijfers 1.5 en bijlage 9 voor details).

6.6.2 Voorstelling en training

Alle bezochte circussen hadden één of meerdere acts met paarden en/of pony's. Bij ieder circus was er tenminste één act met vier tot zes paarden of pony's, waarin vrijheidsdressuur werd getoond. Voor deze acts gold dat de dieren achter elkaar door de piste draafden of galoppeerden, soms in twee groepjes in tegengestelde richting, waarbij van alle dieren tegelijk meerdere pirouettes werden gevraagd. Verder werden sommige dieren gevraagd met de voorbenen op een verhoging te staan, over een balkje te springen, te

knielen/buigen en een of meerdere keren soms langdurig te steigeren. Enkele circussen hadden een act waarin twee paarden oefeningen onder het zadel vertoonden. Het waren oefeningen zoals die bekend zijn uit de hippische dressuursport en de Spaanse rijsschool (schouderbinnenwaarts, passage), aangevuld met steigeren, buigen, zitten en liggen. Aan de oefeningen onder het zadel ging een warming-up vooraf.

Ook was er een act met een voltigepaard en reden er hondjes op de rug van een aangelijnde pony. Tenslotte was het voor kinderen mogelijk om in de pauze ritjes op een pony te maken.

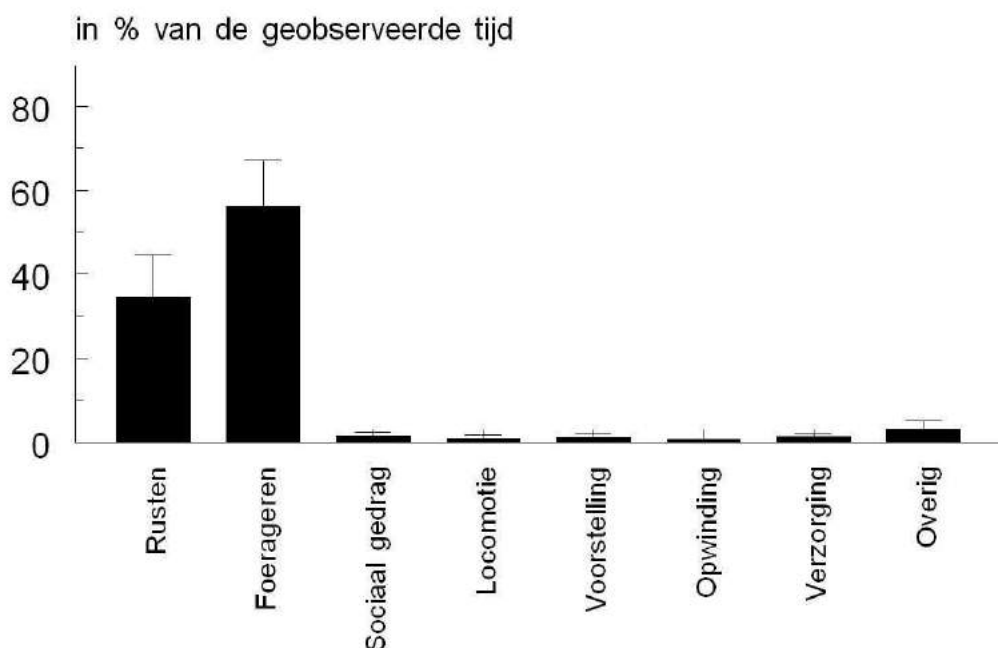
De oefeningen werden uitgevoerd met behulp van de stem, lichaamstaal en één of twee zweepen als ondersteuning daarvan. De zweep werd drijvend of aanwijzend gebruikt, zelden om mee te slaan. Voedselbeloningen werden alleen in enkele acts met vrijheidsdressuur gegeven.

Het meest voorkomende stressgerelateerde gedrag was zwiepen met de staart, hoofdschudden en bij de wat moeilijkere oefeningen als pirouettes de oren naar achter leggen. Staartzwiepen en hoofdschudden kwamen zowel bij vrijheidsdressuur als bij de oefeningen onder het zadel voor, maar niet bij de voltigeact en niet of nauwelijks bij de pony's. Bij het steigeren vertoonden zowel de paarden als de pony's staartzwiepen en verwijde neusgaten (zie Feiten en Cijfers 1.6 en bijlage 8 voor details).

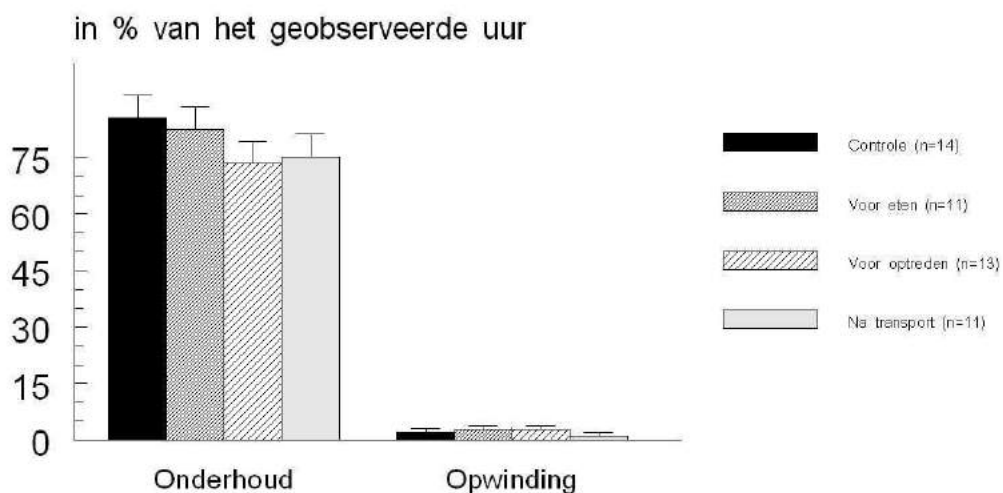
6.6.3 Gedrag en gezondheid

Paarden en pony's besteedden 90% van de geobserveerde tijd aan rusten en foerageren (Figuur 10). Opwinding kwam relatief erg weinig voor en was slechts goed voor 1.8% van alle waargenomen gedrag. Voornamelijk heel kort voor het voeren, als de verzorger in beeld kwam, was er sprake van opwinding in afwachting van de voer. Andere bijzondere gebeurtenissen leidden niet tot meer opwinding (Figuur 11; zie Feiten en Cijfers 3.6 en Bijlagen 19 en 20 voor details).

De klinische afwijkingen die bij de circuspaarden werden aangetroffen lijken niet anders dan de afwijkingen die worden aangetroffen bij paarden in een doorsnee paardendierenartsenpraktijk. Een flink aantal van de problemen kan worden toegeschreven aan de gebruikte rassen en de leeftijden van de paarden, alsmede aan het feit dat waarschijnlijk relatief goedkope dieren zijn aangekocht. Relatief goedkope paarden betekent vaak ook minder kwaliteit, maar dat hoeft lang niet altijd tot welzijnsproblemen te leiden. Die werden echter wel aangetroffen (zie bijlage 15 voor meer details).

Figuur 10: Tijdsbesteding van paarden in het circus, gemiddeld over rust- en voorstedingsdagen (Gemiddelde geobserveerde tijd over vier 24-uurs perioden was 71%).

Figuur 11: Onderhoudsgedrag en Opwinding van paarden in het circus als fractie van het geobserveerde uur voor of na bijzondere gebeurtenissen, gemiddeld over n waarnemingsdagen.

Vastgesteld werd dat de kennis over paarden te wensen overliet en vooral gebaseerd lijkt op traditie en ervaringskennis. Men stond echter open voor advies. Geregelde en regelmatige veterinaire begeleiding, gericht op preventie en behandeling van ziekte en aandoeningen, zou in alle gevallen geadviseerd moeten worden. Tevens zou het bijhouden van een betrouwbare bedrijfsadministratie waarin ook de individuele gezondheid van dieren is opgenomen, gewenst zijn. Maar ook op dit punt scoren de circussen zeker niet slechter dan de gemiddelde individuele paardenhouderij in Nederland. Een behoorlijk aantal paarden (47.6%) was niet gechipt terwijl dit al sinds 1 jan 2006 verplicht is voor alle paarden die in Nederland via de openbare weg getransporteerd worden. Geen van de circussen had een welomschreven, doordacht calamiteitenplan.

6.7 Overige dieren

Het onderzoek beperkte zich wat betreft systematische gedragsobservaties en het gestructureerd in kaart brengen van houderijomstandigheden tot olifanten, leeuwen, tijgers, kamelen en paarden (zie hoofdstuk 2.2). Waar mogelijk zijn de overige dieren echter wel klinisch beoordeeld. Voor een globale indruk geven we hier de waarnemingen die als "bijvangst" tijdens de bezoeken aan de zes circussen werden gedaan, kort weer.

6.7.1 Huisvesting, verzorging en transport

Vijf circussen gebruikten honden niet alleen als huisdier maar ook als artiest. De huisvesting van deze dieren varieerde van een bestelbus met kooien tot de woonwagen van de eigenaar, en van een buitenren van 2 x 2m tot los rondlopen op het circusterrein. Eén circus had zes berberapen in bezit. Deze dieren zaten in een transportkooi, ingericht met hoogteverschillen, schuilmogelijkheden en speelattributen. Ze traden niet op en beschikten niet over een buitenverblijf. Ditzelfde circus had ook een giraf, die met vier zebra's en drie lama's in een buitenverblijf van 21 x 14m verbleef. Deze dieren hadden tevens toegang tot een transportwagen. Deze had een uitschuifbaar dak en een verhoogde hooiruif, zodat de giraf rechtop kon staan en eten. Tijdens vorst verbleef de giraf in de (verwarme) transportwagen en kwam hij een paar uur per dag buiten. De giraf is regelmatig zowel in het buitenverblijf als in transportwagen staand én liggend waargenomen, ongeacht of het dak wel of niet was uitgeschoven. Op diverse locaties werd de giraf loslopend op het terrein waargenomen.

In een ander circus hadden de artiesten vier wurgslangen, één Mississippi alligator, twee hangbuikzwijnen en diverse ganzen, kippen, duiven en konijnen in bezit. De ganzen en hangbuikzwijnen hadden een transportwagen met uitloop. De konijnen zaten in hokken deels onder en deels in transportwagens. De wurgslangen hadden verwarmde terraria en de alligator had een verwarmd bassin.

Ook werden in één circus acht ganzen, twaalf varkens, één koe en één ezel waargenomen. Afhankelijk van de weersomstandigheden stonden de koe en de ezel in de grote tent aan een ketting of liepen ze buiten te grazen. Ze beschikten over een waterbak en hooi. De varkens stonden in de transportwagen met overdag een uitloop van 2,5 x 2,5m. De dieren hadden een waterbak en kregen één- tot tweemaal daags voer, verdeeld over vier bakken. De ganzen waren gehuisvest in een box van 1,50 x 2,40 m met badgelegenheid (zie ook Feiten en Cijfers 1.5).

6.7.2 Voorstelling en training

De honden sprongen door hoepels, over hekjes of over elkaar. Daarnaast blaffen ze op commando, gebruikten ze een schommel of glijbaan en sprongen ze op de rug van een pony om mee te rijden. Twee circussen hadden een tovertruc met konijnen, één circus combineerde deze act met wurgslangen en een kip waarbij de dieren in naastliggende delen van kist gestopt werden. Daarnaast werkte één circus met een alligator, waarbij het dier door de dompteur werd opgetild. De giraf liep tijdens de act vrij rond in de piste en kreeg van het publiek vooraf uitgedeelde groente of fruit. Varkens, lama's en ganzen werden gebruikt voor vrijheidsdressuur waarbij de dieren verschillende figuren liepen. Als hulpmiddel werden zweepen gebruikt, gebaseerd op het principe van wijken voor druk (zie ook Feiten en Cijfers 1.6).

6.7.3 Gedrag en gezondheid

Tijdens alle hondenacts is bij diverse honden stressgerelateerd gedrag waargenomen, waaronder het snel even over de bek of neus likken, hijgen, een verlaagde staart en oren naar achteren. Bij de andere dieren valt bij gebrek aan voldoende informatie over specifieke stresssymptomen of als gevolg van onvoldoende zichtbaarheid ervan niets te zeggen over de mate waarin stressverschijnselen optraden.

De Mississippi alligator, de boa's constrictor en de pythons verkeerden in prima conditie. Klinische afwijkingen werden niet geconstateerd. De voeding leek adequaat en de manier van houden was vakkundig. Er was een keurig bijgehouden gezondheidsboekje aanwezig en de verdere administratie deugde.

Alle berberapen waren in goede conditie en lieten geen klinische afwijkingen zien. De voeding leek adequaat. Over reproductie en het voorkomen van inteelt leek goed te worden nagedacht.

De lama's, de zebra's en de giraf verkeerden in goede conditie. Er werden geen ernstige afwijkingen geconstateerd. De hoeven van de zebra's waren goed verzorgd. Bij enkele lama's waren de hoeven te lang en de hoeven van de giraf waren recent, maar niet vakkundig bijgewerkt. Giraf, zebra's en lama's werden volgens de eigenaar tweemaal per jaar preventief ontwormd, maar een betrouwbare dieradministratie ontbrak. De voeding leek adequaat (zie bijlage 16 voor details).

7 Percepties van het welzijn van dieren in het circus

Dit hoofdstuk belicht in grote lijnen hoe dompteurs, trainers en andere mensen die in de praktijk direct met dieren in circussen te maken hebben of hebben gehad, denken over het welzijn van dieren in circussen. Voor een volledig verslag zie Feiten en Cijfers, hoofdstuk 4.

De bijbehorende onderzoeksvraag luidde: *Wat bepaalt de perceptie van het welzijn van dieren van mensen die in het dagelijks leven met dieren in circussen omgaan, en in welke context?*

Het doel van dit deelonderzoek was tweeledig. Enerzijds ging het erom inzicht te verkrijgen in de factoren die de perceptie bepalen van mensen die in het dagelijks leven met dieren in circussen omgaan en de context waarin dat gebeurt. Anderzijds wilde men handvatten vinden om knelpunten met betrekking tot welzijn aan te pakken.

Met het oog op het eerste doel zijn twaalf mensen geïnterviewd (zie Tabel 7). Hun opvattingen en referentiekaders lopen sterk uiteen. Zo komt bij de vraag wat voor dieren belangrijk is voor een goed leven het volgende scala van onderwerpen naar voren: huisvesting, beweging en afleiding, voedsel- en watervoorziening, omgang met oude en zieke dieren, manier van training. Wel denken de respondenten redelijk eensluidend over wat op al deze terreinen verkieslijk is. Alleen over de omgang met oude en zieke dieren zijn de meningen zeer verdeeld.

Anders ligt het als het gaat over de bestaande praktijk. Dan blijken de percepties zeer te verschillen. Volgens dompteurs en trainers komt de huidige praktijk redelijk overeen met wat wenselijk is. Respondenten van buiten het circus hebben over de bestaande situatie niet altijd even rooskleurige opvattingen. Wel erkennen de meeste respondenten de mogelijkheid dat er rotte appels zijn en vinden ze dat die aangepakt moeten worden.

Alle respondenten geven aan regelgeving nodig te vinden en dierenwelzijn belangrijk te vinden. Dit is blijkbaar geen punt van discussie. Waar het in wezen over gaat is het niveau van welzijn, waarbij basisopvattingen uiteenlopen van de gedachte dat circusdieren van hun werk genieten en dat hun welzijn goed gewaarborgd kan worden, tot de positie dat circusdieren in hun welzijn worden aangetast terwijl het doel, het amuseren van mensen, daar niet tegen opweegt.

Tabel 7: De respondenten en hun verhouding tot de circuspraktijk

Rol	Aantal	Referentie praktijk	Afk.
Trainer/dompteur	5	Hedendaagse circuspraktijk in Nederland	TD
Dierenarts	3	Hedendaagse circuspraktijk in Nederland, Duitsland en Verenigd Koninkrijk	DA
Eigenaar opvang	1	Entertainmentindustrie in de Verenigde Staten, opvang van dieren uit het circus	OV
Trainer/dompteur	2	Circuspraktijk in Nederland <5 jaar geleden, eredoctoraat trainen van dieren in Verenigd Koninkrijk, Circuspraktijk in Nederland <5 jaar geleden	EX-TD
Trainer	1	Dompteurschool in Nederland en circuspraktijk in Verenigde Staten >5 jaar geleden	EX-TD

Uit de bevindingen zijn de volgende handvatten af te leiden:

a. Regelgeving: Er is behoefte aan regelgeving van overheidswege, gebaseerd op de bevindingen van onderzoek en monitoring. De aanbeveling van de respondenten om de Duitse of eventueel Franse wet- en regelgeving als voorbeeld te nemen is mogelijk bruikbaar. Goede controle is essentieel. Enkele respondenten* gaven aan een rol te kunnen en willen spelen bij het verfijnen van de wetgeving voor de Nederlandse situatie.

b. Educatie: Waar kennishiaten bestaan kunnen educatie en voorlichting over het scheppen van voorwaarden voor een voldoende mate van welzijn soelaas bieden.

c. Dialoog: Wil men het welzijn van dieren in circussen waarborgen, dan moet het onderwerp bespreekbaar zijn. Inzicht in de verschillende manieren waarop en perspectieven van waaruit men tegen het welzijn van circusdieren aankijkt, zoals dat uit deze studie naar voren komt, kan groeperingen helpen elkaar te vinden. Nastrevenswaardig is een dialoog zonder goed/fout-schema's waarbij dilemma's en ambiguïteit geaccepteerd worden. Zo'n dialoog kan een gemeenschappelijk kader als uitkomst hebben.

* De namen van deze respondenten kunnen bij de onderzoekster opgevraagd worden.

8 Systematische risicoanalyse

Behalve gedragswaarnemingen, klinisch onderzoek, inspecties ter plaatse en interviews met betrokkenen uit de circuswereld, is een gestructureerde risicoanalyse gedaan. Vier op het gebied van welzijn van dieren in circussen internationaal gereputeerde wetenschappers zijn benaderd met het verzoek om te participeren. Uiteindelijk hebben er twee toegestemd, prof. Donald Broom van Cambridge University en prof. Ted Friend van A&M University, Texas. De belangrijkste resultaten zijn hier samengevat, voor een volledig verslag zie Feiten en Cijfers, hoofdstuk 4.

De bijbehorende onderzoeksvraag luidde: *Wat zijn de risicofactoren voor het welzijn van dieren in circussen in Nederland?*

De risicoanalyse bestond uit drie onderdelen. Ten eerste ging het erom mogelijke risicofactoren voor het welzijn van dieren in circussen te identificeren. Ten tweede moest de ernst van die factoren worden ingeschat op een schaal van 1 tot 5. Ten slotte ging het om een goed geïnformeerde schatting van welk percentage dieren in de praktijk aan elk van de risicofactoren blootstaat, eveneens op een vijfpuntsschaal.

Over welke risico's bestaan en de ernst ervan zijn beide wetenschappers het in belangrijke mate eens., alleen achtte Friend de effecten van alle door hem geïdentificeerde risico's "ernstig"(4) tot "zeer ernstig" (5), waar Broom wat minder uitgesproken was. Op het stuk van blootstelling bestonden aanzienlijker verschillen. Volgens Friend staan maar weinig dieren in circussen bloot aan de door hem geïdentificeerde risicofactoren – in bijna alle gevallen geeft hij een score van 1). Broom geeft veel hogere scores, maar met minder stelligheid. Dat betekent dat over de incidentie van welzijnsbedreigende situaties in de circuspraktijk volgens Broom nog veel niet bekend is.

De geconsulteerde experts lijken het dus in hoge mate eens over welke risicofactoren er zijn en de ernst daarvan, maar niet over de mate waarin circusdieren in de praktijk aan deze risicofactoren worden blootgesteld. Een goede monitoring in de praktijk zou op dit punt helderheid kunnen verschaffen.

9 Discussie

Nu we de concrete situatie in beeld hebben, keren we terug naar de vijf oorspronkelijke vragen in de opdracht van LNV. Daarbij merken we op dat bij het circus dat zich zeer negatief onderscheidde, hoogstwaarschijnlijk sprake was van een atypisch, structureel probleem. Het is voorstelbaar dat als gevolg van een terminale ziekte van de circusdirecteur, tevens verzorger van de roofdieren, de verzorging suboptimaal is geweest. Het contact met het circus was moeizaam en de roofdieren waren vaak om verschillende redenen uit zicht, waardoor de voorgenomen observaties en inspecties slechts in zeer beperkte mate konden worden uitgevoerd. Om die reden blijven de gegevens van dit circus op verscheidene plaatsen buiten beschouwing, maar niet zonder dat we daar melding van maken.

9.1 Is in Nederland het welzijn van dieren in circussen aangetast ?

9.1.1 Streefbeeld versus werkelijkheid

De meeste circusmensen streven er serieus naar om, binnen de mogelijkheden van het onderzochte circus en met de biologische kennis die zij van dieren hebben, verantwoord met dieren om te gaan. Ongeveer de helft van de dieren krijgt, afhankelijk van de locatie, de kans om naar buiten te gaan, en er worden in de regel verrijkingselementen in de buitenverblijven van roofdieren gebruikt. De meeste sociale dieren worden met soortgenoten of andere dieren gehuisvest. Transport van roofdieren wordt gecombineerd met de vastendag, buitenverblijven worden vaak zo snel mogelijk na transport weer opgebouwd en diervverblijven worden zo gepositioneerd dat de dieren zo weinig mogelijk last ondervinden van weersinvloeden.

Uit de interviews met trainers/dompsters blijkt dat zij zich zeer betrokken voelen bij de dieren: *“Ze hebben liefde nodig. Gewoon liefde. Aandacht en liefde. Net als je kind”*. Ruimte voor natuurlijk gedrag, de afwezigheid van stereotiep gedrag en voldoende ruimte en gelegenheid voor beweging beschouwen circusmensen algemeen als voorwaarden voor een goed welzijn van dieren. Net als uitgebalanceerde, soortspecifieke voeding en voldoende beschikking over water, adequate diergeneeskundige zorg en een lang leven. Men hecht aan een respectvolle omgang met de dieren tijdens training.

Het is belangrijk vast te stellen dat er op het stuk van morele principes aangaande de omgang met dieren een grote mate van consensus bestaat, zelfs tussen de direct betrokken voor- en tegenstanders van het gebruik van niet-gedomesticeerde dieren in circussen. Over hoe het zou moeten zijn is men het wel eens, de verschillen zitten vooral in de mate waarin men meent dat het streefbeeld in de circuspraktijk wordt of kan worden gerealiseerd.

De door twee onafhankelijke wetenschappers uitgevoerde systematische risico-inschatting laat in al zijn beperkte omvang een vergelijkbaar contrast zien. Zij noemden, in grote lijnen overeenkomstige risicofactoren en hanteerden soortgelijke voorwaarden voor dierenwelzijn als de circusmensen. Maar ook bij hen zat er vooral verschil in de mate waarin zij dachten dat dieren in circussen in de praktijk aan de genoemde risico's blootstonden. De vraag hoe het met de dieren zelf staat zal daarom bepalend moeten voor de richting van de te voeren discussie.

9.1.2 Regel en uitzondering

Uit de in het voorafgaande besproken waarnemingen rijst een beeld op dat representatief mag heten voor de Nederlandse circuspraktijk. Dat beeld is als volgt.

De gezondheids- en voedingstoestand van de dieren is in het algemeen in orde. Gevonden afwijkingen werden adequaat behandeld en grote, niet bekende klinische problemen waren er niet. Het feit dat er zowel absoluut als relatief veel afwijkingen gevonden werden bij paarden, is te verklaren uit de matige kwaliteit (ras, leeftijd) van de bestudeerde paarden en doordat ze veel intensiever onderzocht konden worden. Volgens de betrokken deskundigen week een en ander qua aard en omvang niet af van wat in een normale dierenartsenpraktijk onder paarden wordt aangetroffen. Soms werden behandelingen bij zowel paarden als andere dieren te vroeg gestopt.

De dierenadministratie is doorgaans incompleet of afwezig. De aanwezige kennis van preventieve gezondheidszorg (vaccinaties, voet- en gebitsverzorging, ontwormen en contraceptie) en adequate, gebalanceerde voeding bleek beperkt. Niet-gedomesticeerde diersoorten beschikken niet altijd over specifiek voor die diersoorten geschikt voer. De verantwoordelijken zeggen in interviews weliswaar uitgebalanceerde voeding zeer belangrijk te vinden, maar uit de gesprekken tijdens de bezoeken blijkt dat het meestal schort aan basiskennis. Dat verklaart waarom men wel open lijkt te staan voor suggesties ter verbetering.

Ook calamiteitenplannen voor de omgang met dieren bij brand, wateroverlast of noodweer ontbraken. Wat betreft registratie, is I&R niet in orde. De onderzoekers misten de kennis en ervaring om over de CITES-papieren te oordelen.

9.1.3 Welzijnsaantasting

In één circus heerste op diverse punten een duidelijk onacceptabele toestand. Een vermoedelijk al jaren aan de achterhand verlamde leeuw, een inadequaat roofdierendieet, ondervoede paarden, tijgers en leeuwen die weinig tot nooit buitenkwamen, niet werden getraind of optraden en krappe, onvoldoende tegen uitbreken beveiligde buitenkooien, passen niet in hedendaagse opvattingen over verantwoorde omgang met dieren.

Voorstelling

Bij een act voor twee olifanten laat men er één steigeren om in polonaise houding met de andere olifant de piste te verlaten. Kuntze (1989) ziet weinig problemen in het etaleren van aspecten van het natuurlijk gedragsrepertoire die voor olifanten vrij belastend zijn, mits dit niet heel veel vaker van de olifant wordt gevraagd, als de gedraging zich in de natuur voordoet.

Het bij leeuwen en tijgers waargenomen blazen en grommen naar de dompteur, met oren in de nek en een kruipende houding betrof, net als het slaan naar de zweep als ze werden aangetikt volgens de dompteur aangeleerd gedrag om het publiek te gerieven. Het zou echter ook om verzet kunnen gaan tegen oefeningen waar de roofdieren geen zin in hebben. Duidelijk is dat zulke krachtige dieren zich uiteindelijk niet laten dwingen om een truc tegen hun zin uit te voeren: als verzet aanhoudt, voert de dompteur de druk niet verder op en onttrekt het weerspannige dier zich aan dat deel van de act. Het feit dat de dieren zich desgewenst aan de gevraagde performance kunnen onttrekken maakt, samen met de betrekkelijk korte voorstellingsduur, dat het optreden zelf niet als een ernstige inbreuk op het welzijn van roofdieren kan worden gezien.

Paarden en kamelen treden op met vrijheidsdressuur en met oefeningen die bij paarden ook in andere vormen van dressuur worden waargenomen. Ondanks dat de dierenartsen met stelligheid de paarden konden aanwijzen die als onderdeel van de voorstelling moesten steigeren, is ook hier geen sprake van welzijnsaantasting.

Samengevat kunnen we stellen dat de voorstellingen voor geen enkele diersoort negatieve welzijnsgevolgen hebben.

Training

Buiten de voorstellingen zijn weinig trainingen waargenomen

Transport

Het transport zelf gaf geen aanleiding tot verontrusting. Dieren die zo vaak reizen raken eraan gewend, of worden – bij slechte ervaringen – overgevoelig, met heftig verzet bij het inladen tot gevolg. Afgezien van de roofdieren, wier binnenverblijf tevens transportwagen is, lieten vrijwel alle dieren zich gemakkelijk in de transportwagens leiden. Wel is gebleken dat de dieren over het algemeen veel langer in de transportwagens staan dan alleen voor enkel het reizen nodig is. Dieren stonden vaak langer dan acht uur in hun transportwagen, paarden en kamelen dicht opeengepakt en zonder water.

Ten dele is dat onvermijdelijk omdat de dierenverblijven eerst moeten worden opgebouwd. Maar aan de andere kant ontbreekt het vaak aan goede afspraken tussen gemeenten en circussen; een circus moet soms onnodig lang wachten met opbouwen totdat het terrein geschouwd is. Ook is een tijdige watervoorziening vaak slecht geregeld (Bloemendal en Bouwman, 2009). Al met al vormt het transport voor olifanten en paarden een als matig te beschouwen welzijnsaantasting, voor kamelen als een lichte aantasting, omdat zij goed bestand zijn tegen watertekort. De in hun eigen binnenverblijven getransporteerde roofdieren hebben alleen last van het langer dicht blijven van de luiken. De aantasting van hun welzijn wordt als gering beoordeeld.

Olifanten

De sociale en fysieke omgeving van de drie vrouwelijke olifanten is onvoldoende complex om ze recht te doen. In één circus was sprake van solitaire huisvesting, omdat de andere olifant was overleden. Introductie van een nieuwe, volwassen partner bleek niet het gewenste resultaat te hebben.

Rees (2009) bestudeerde op basis van de ISIS database de groepsgrootte onder 831 olifanten in 194, in meer dan 80% van de gevallen Europese en Noord-Amerikaanse, dierentuinen en safariparken. Hij kwam op een gemiddelde groepsgrootte van 4,3 was, terwijl slechts 22 olifanten – dat is 2,6% van het totaal – solitair werden gehouden. Op basis van EEP/EAZA³-studbooks berekenden Clubb en Mason (2002) vergelijkbare groepsgroottes (3,9) en percentages solitaire olifanten (3,8%). Aziatische olifanten leven in het wild meestal in een familiegroep van één volwassen koe met 1-5 nakomelingen uit soms drie generaties (Sukumar⁴, 1994, zie ook Feiten en Cijfers 3.1.2). De olifantenkenners Douglas-Hamilton & Douglas-Hamilton (1975) noemen een groep met meer dan één volwassen koe zelfs al een “extended” of “joint family”.

³ European Endangered species Program van de European Association of Zoos and Aquariums

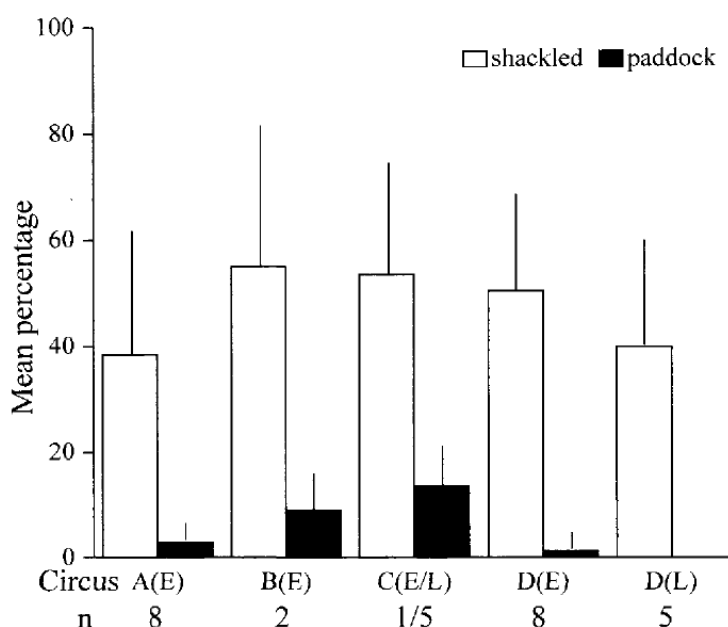
⁴ Sukumar is vice-voorzitter van de IUCN Asian Elephant Species Specialist Group

Hutchins⁵ (2006), waarschuwt tegen het gebruik van de natuur als maat der dingen en het daarop gebaseerde voorstel van Clubb en Mason (2002) om Aziatische olifanten te houden in groepen van 6 tot 8 en Afrikaanse groepen van 4 tot 12. In het wild zijn de sociale structuren waarin olifanten leven dynamisch en hij betoogt dat het sociaal gedrag van olifanten los staat van groepsgrootte. Niettemin vindt ook Hutchins het onacceptabel om vrouwelijke olifanten solitair te houden of in tweetallen.

Wat we niet goed kunnen inschatten is de betekenis voor de olifant van de relatie met de dompteur/verzorger. In een publicatie over verveling bij dieren stelt Wemelsfelder (2005) dat groepsgenoten, waartoe we ook de dompteur/verzorger kunnen rekenen, voortdurende aandacht uitwisselen waarmee liefdevol en speels sociale relaties worden onderhouden. In die zin kan een de dompteur/verzorger een belangrijk stuk sociale verrijking betekenen. De beschikbaarheid van de dompteur/trainer zal in de regel echter relatief beperkt zijn.

In beide circussen stonden de olifanten 's nachts, en in één circus ook grote delen van de dag met voor en achterbeen kruislings aangeketend op een vlonder met stro. Dit aanketenen gebeurt om ontsnapping te voorkomen en om redenen van veiligheid voor mens en dier. Aanketenen wordt aanbevolen voor veilig transport, maar niet als middel om dieren routinemaatregel op de plaats te fixeren (BIAZA, 2006). De ernstige beperking van de bewegingsvrijheid kan verveling en frustratie veroorzaken. Huidige richtlijnen van EEP/EAZA en BIAZA⁶ bepalen daarom dat olifanten op zijn hoogst 3 uur per etmaal mogen worden aangeketend.

Gemiddeld stond de solitaire olifant in dit onderzoek per etmaal bijna 10 uur aangeketend, het duo zelfs bijna 20 uur. Gemiddeld vertoonden de drie olifanten 32,4 % van de geobserveerde tijd stereotiep gedrag, voornamelijk weven en slurfzwaaien, wat neerkwam op minimaal 6 uur per dag.

Figuur 12: Percentage tijd (gem. en sem) die olifanten in vijf circussen gedurende het etmaal aan stereotiep gedrag besteden (gem. en sem). E = Aziatische olifant; L = Afrikaanse olifant; n = aantal olifanten. Shackled = kruislings aangeketend; Paddock = buitenuitloop (Schmid (1995)).

Schmid (1995) onderzocht het effect van aanketenen op het optreden van stereotiep gedrag bij in totaal 29 olifanten in vijf Zwitserse en Duitse circussen waar de dieren 12 tot 23 uur per dag aan de ketting stonden. Figuur 12 toont het effect van aanketenen. Friend en Parker (1999) en Friend (1999) kwamen tot vergelijkbare conclusies en stelden vast dat aangeketende olifanten in circussen 17 tot 55% van hun tijd stereotiep gedrag vertoonden, hoofdzakelijk weven. Deze gegevens sluiten aan bij onze bevindingen.

Harris et al. (2008) onderzochten het voorkomen van stereotiep gedrag bij olifanten in 13 Britse dierentuinen en stelden vast dat van de 77 olifanten, ruim de helft stereotiep gedrag vertoonde, waarvan een kwart gedurende meer dan 5% van de tijd. Aziatische olifanten vertoonden twee maal zoveel stereotiep gedrag als Afrikaanse. Minder buitenruimte maakte het erger, één olifant besteedde zelfs ruim 60% van zijn tijd aan stereotiep gedrag. Clubb en Mason (2002) onderstrepen overigens dat de mate waarin olifanten in dierentuinen stereotiep gedrag vertonen, van individu tot individu aanzienlijk kan verschillen.

Het is zeer aannemelijk dat de drastische bewegingsbeperking belangrijk bijdraagt tot de aangetroffen hoge mate van stereotiep gedrag.

⁵ Hutchins was 15 jaar lang voorzitter van de American Zoo Association

⁶ British and Irish Association of Zoos and Aquariums

Olifanten zijn browsers die van nature 65 tot 80% van hun tijd besteden aan het opnemen van laagwaardig, volumineus en vezelrijk plantenmateriaal, inclusief bladeren en boombast. Een studie in Sri Lanka naar de variatie in het menu van 9 olifanten wees uit dat ze onder natuurlijke omstandigheden van meer dan 100 soorten planten, struiken en bomen eten (Samansiri en Weerakoon, 2007). Boommateriaal, en dan voornamelijk boombast, maakte meer dan 40% van het rantsoen uit, kruiden 36%. De rest bestond uit klimplanten en struiken.

Observaties in het Mikumi National Park in Tanzania (3200km²) lieten zien dat olifanten 44% van hun tijd besteedden aan voeropname, 31% aan lopen en 22 % aan rusten (Andersen en Eltringham, 1997). Ter vergelijking: Brockett et al. (1999) vonden dat olifanten in een dierentuin tussen zes uur 's avonds en negen uur 's morgens gemiddeld 37.5% van hun tijd aan eten besteedden. Dat komt overeen met de door ons bij circusolifanten vastgestelde eettijd van 35%.

Ook Friend (1999) vond dat olifanten in een reizend circus slechts 33% van de tijd aan eten besteedden. Het door ons gevonden geringe beslag van 35% op de tijdsbesteding van de dieren, verhoogt de kans op verveling en daarmee op het optreden van stereotiep gedrag.

Voorts kan de inspanning tijdens de voorstellingen – ongeveer acht keer maximaal tien minuten per week – het gebrek aan voor zo'n intelligent dier voldoende complexe sociale en fysieke omgeving niet compenseren. Voor een betekenisvol leven moeten olifanten kunnen beschikken over materialen die biologisch relevant zijn en waarmee zij hun primaire behoeften op een vindingrijke, afwisselende en flexibele wijze kunnen bevredigen (Newberry, 1995, Van de Weerd et al. 2003).

In tegenstelling tot leeuwen en tijgers worden olifanten niet in het circus geboren. Schmid (1995) stelde vast dat van 29 onderzochte olifanten er 25 waren geïmporteerd uit gebieden waar ze in het wild voorkomen. De overige vier kwamen uit dierentuinen. In geen geval schatte men dat een olifant voor zijn tweede verjaardag in het circus was aangekomen. Ze zijn er dus niet geboren en getogen. Daarom valt de geleidelijke aanpassing van het gedrag aan gevangenschap, zoals die bijvoorbeeld bij leeuwen worden gemeld⁷ uit families die al zo'n 80 jaar in dierentuinen worden gehouden en zich daar voortplanten, bij olifanten niet te verwachten. Olifanten zijn niet gedomesticeerd, hooguit getemd.

Olifanten zijn van nature sterk sociale en hoogintelligente dieren met een rijk gevarieerd gedragsrepertoire. Opportunistische browsers die veel tijd besteden aan eten en grote gebieden doorkruisen waarbij ze dagelijks grote afstanden kunnen afleggen. Het gebrek aan sociaal contact, een suboptimaal rantsoen, de drastische beperking van de bewegingsvrijheid door aanketen en de hoge mate waarin olifanten in de door ons onderzochte circussen stereotiep gedrag vertoonden, laten slechts de conclusie toe dat hun welzijn, ondanks de beste bedoelingen van verzorgers, ernstig wordt aangetast.

Leeuwen

De groep van vijf leeuwen in het ene circus was, op een ouder vrouwtje na, in goede conditie. De paar klinische afwijkingen die er waren, werden adequaat behandeld. Er was preventieve zorg in de vorm van vaccinatie en wormkuren en de entingen stonden gedocumenteerd in de vaccinatieboekjes. Er werd over contraceptie nagedacht en de voeding leek adequaat.

Afgezien van de half verlamde leeuw, leverde het gedrag van de dieren geen aanwijzingen op voor grote tekortkomingen geconstateerd. Leeuwen zijn van nature sociale dieren die meer dan 80% van hun tijd slapen, zitten of liggen en per etmaal gemiddeld ongeveer 50 minuten besteden aan het opnemen van vlees (Hanby et al., 1995; Schaller, 1972; zie ook hoofdstuk 4 en F&C paragraaf 3.2). Bij de leeuwen in het circus stelden we een vergelijkbare etensduur vast. Er zijn bovendien geen aanwijzingen dat de ruim 5% van de tijd die wordt besteed aan ijsberen noemenswaard door iets anders wordt veroorzaakt dan het vooruitzicht op voeren en voorstellingen, al gaat het zeker om stereotiep gedrag.

Clubb en Mason (2007) analyseerden de literatuur op de relatie tussen stereotiep gedrag en sterfte van jongen, en vonden bij 33 soorten in totaal 78 publicaties over stereotiep gedrag, waarvan slechts één melding van bewegingsstereotypieën bij de leeuw. Er is dus nauwelijks literatuur waaruit we kunnen leren hoe veelvuldig stereotiep gedrag bij leeuwen in andere situaties optreedt.

Volgens onze waarneming vertonen circusleeuwen ongeveer een half uur per dag stereotiep gedrag. Dat kunnen we niet als meer dan een geringe welzijnsaantasting te beschouwen.

Tijgers

Ook in het gedrag van de tijgers wees, met uitzondering van het eerder besproken geval, niets in de richting van grote tekortkomingen. Over de tijdsbesteding van tijgers in het wild is geen specifieke informatie bekend. De informatie die er is, komt van studies van tijgers in gevangenschap. Het betreft meestal onderzoek naar effecten van verrijkmateriaal op het gedrag van de Siberische of Amur-tijger (*Panthera tigris altaica*) in dierentuinen.

⁷ Persoonlijke mededeling prof.dr. J.A.R.A.M. van Hooff

Tijgers zijn van nature solitaire dieren die per dag grote afstanden lopen om te jagen, te exploreren en hun territorium te markeren.

Sporadisch worden ze in het wild in grotere groepen gezien (Thapar, 2004). Ook in dierentuinen en circussen worden tijgers in verwantengroepen gehouden (Miller en Kuhar, 2008; Stark, 2005). In het circus gaat het meestal om naaste verwanten en in die zin behoeft het in een groep houden van tijgers geen probleem te zijn.

Tijgers hebben, meer dan leeuwen, behoefte aan beweging. Hayward en Hayward (2007) volgden tijgers 96 uur via radiotelemetrie nadat ze in een wildpark waren losgelaten en schatten op basis van de afgelegde afstand per tijdseenheid in, dat ze gemiddeld 41% van de tijd actief waren, vooral tijdens de schemering. Drie tijgers in een 450m² buitenruimte in een dierentuin waren 34% van hun tijd actief. De oudste van de drie liet gedurende 9% van de tijd bewegingsstereotypieën zien (Stark, 2005).

De tijgers in het circus ijsbeerden gemiddeld gedurende 7,3% van de observatietijd, wat neerkomt op bijna een uur per dag, aangenomen dat de dieren 's avonds en 's nachts, als zij niet geobserveerd werden, niet actief waren. Duidelijk was dat het ijsberen stereotiep gedrag was, en dat het vooral optrad als er uitzicht was op voer.

Verminderd voortplantingsvermogen en een onvermogen om jongen groot te brengen gelden bij veel niet-gedomesticeerde dieren in gevangenschap indicatoren voor stress, veelal geassocieerd met beperkende houderijomstandigheden (Broom en Johnson, 1993). Het feit dat er in de beide circussen met tijgers jongen werden geboren kan daarom, evenals het gegeven dat de welpen in een van de twee circussen door de moeder worden grootgebracht, in termen van welzijn als positief worden geïnterpreteerd.

Paarden en kamelen

Bij paarden en de kamelen wijst er, ondanks de veelal beperkte mogelijkheden tot beweging, in het algemeen weinig op dat de opgelegde beperkingen een te groot beroep doen op hun aanpassingsvermogen. De paarden krijgen meestal ad lib hooi. De paardenboxen zijn in het algemeen opener en bieden meer ruimte voor sociaal gedrag dan de boxen die in andere praktijken (maneges, particulieren) worden toegepast. Leenstra et al. (2007) geven aan dat het stallen van paarden in individuele, meestal aan drie kanten dichte boxen in de praktijk leidt tot afwijkend gedrag of stereotypieën. In Nederland vertoonde 18-30% van de paarden afwijkend gedrag, waarvan 5-7% bestond uit weven, kribbenbijten of luchtzuigen (Boonstoppel en Schilder 1996). Ten opzichte van paarden in de praktijk, vertonen de paarden in circussen dus minder afwijkend en stereotiep gedrag. Uit grootschalig, recent onderzoek bij houders van 13.263 paarden blijkt dat slechts 7% ervan in open boxen met lage zijwanden wordt gehouden (Van Wijk-Jansen et al., 2009). Uit dit onderzoek blijkt echter ook dat 65% van de paardenhouders zegt de paarden beperkte weidegang aan te bieden van gemiddeld ruim 7 uur per dag. Bij de helft van de circussen is weidegang of buitenuitloop nooit waargenomen en bij de andere helft was dit beperkt tot enkele uren. Desondanks namen we maar heel weinig stereotiep gedrag waar bij de paarden. Afhankelijk van het weer waren de staltenten aan één of meerdere zijden open, hetgeen samen met de open box structuur, de permanente beschikbaarheid van ruwvoer en de beweging tijdens voorstellingen mogelijk voor voldoende afleiding zorgt.

De huisvesting van de kamelen was evenmin ruim bemeten als die van de paarden. Zij werden echter wel in natuurlijke groepen gehouden, waarin de reproductiecontrole goed was geregeld en de voeding voldeed. Zowel ten aanzien van paarden als van kamelen gaven de gedragsstudies en de waargenomen houderijcondities geen reden tot zorg.

Overige dieren

Hoewel het gedrag van de ene giraf in het circus niet in detail is bestudeerd, is deze net als de solitaire olifant een potentiële kandidaat voor welzijnsschade. Giraffen zijn net als olifanten pure browsers die van nature meer dan 50% van hun tijd aan foerageren besteden. Het risico op stereotiep gedrag wordt door Mason et al. (2007) dan ook hoog ingeschat. Van de 257 giraffen en daaraan verwante okapi's die zij in dierentuinen onderzochten vertoonde 80% stereotiep gedrag.

Bij de giraf die we in een van de circussen aangetroffen, hebben we tijdens de bezoeken en observaties aan andere dieren geen stereotiep gedrag gezien. Hij liep vaak vrij rond op het circusterrein of werd samen met de zebra's in een paddock gehouden. Een giraf is een sociaal dier dat evenwel geen sterke sociale verbanden onderhoudt. Mannetjes bewegen zich vrijelijk tussen kudde op zoek naar mogelijkheden om zich voort te planten en dulden over het algemeen geen andere mannetjes in hun territorium. In het wild worden ze regelmatig alleen aangetroffen.

De mannetjesgiraf in het circus heeft een aangepast binnenvverblijf waarin hij staand kan eten, maar ook regelmatig vrijwillig liggend wordt aangetroffen. Zijn gezondheidstoestand was in orde en zijn hoeven waren recent maar weinig professioneel bijgewerkt. Bij giraffen is dit overigens een bijzonder lastige klus.

De alligator en de wurgslangen beschikten over een eigen, verwarmd terrarium en hun gezondheid was in orde. Ook bij de overige aanwezige dieren zijn geen klinische afwijkingen gesignaleerd.

Het is raadzaam om de voornaamste natuurlijke behoeften in kaart te brengen van niet-gedomesticeerde diersoorten die ten tijde van het onderzoek niet in de circussen voorkwamen, maar daar in de toekomst mogelijk wel kunnen opduiken (zie overzicht in hoofdstuk 4). Dat kan duidelijk maken in hoeverre zulke dieren in het circus risico lopen op aantasting van hun welzijn.

9.2 Wat is de ernst van de aantasting?

Tabel 8 vat de in paragraaf 9.1 besproken aantastingen van het welzijn van verschillende diersoorten samen op een kwalitatieve vierpuntsschaal: geen (-), gering, matig en ernstig. Omdat de systematische risicoanalyse (hfst. 8) nauwelijks houvast bood, blijft deze hier buiten beschouwing, evenals de niet representatieve gegevens ten aanzien van het zwaar aangeslagen circus Be.

Verder is het van belang te blijven beseffen dat het beeld dat tabel 8 geeft bij alle diersoorten behalve paarden berust op observaties en inspecties van een beperkt aantal dieren in slechts één of twee circussen. Alleen voor de paarden en pony's is het beeld gebaseerd op een groter aantal dieren, verspreid over vijf circussen. Ten slotte is mogelijke welzijnsaantasting door training niet meegewogen omdat buiten de voorstellingen weinig tot geen trainingen zijn waargenomen.

Tabel 8: Kwalitatieve inschatting van de ernst van de welzijnsaantasting voor de onderzochte dieren in reizende circussen in Nederland op basis van inspecties en observaties.

Dieren <i>n dieren/n circussen</i>	Leeuwen <i>5/1</i>	Tijgers <i>4/1</i>	Olifanten <i>3/2</i>	Paarden/Pony's <i>44/5</i>	Kamelen <i>19/2</i>
Huisvesting	Gering	Gering	Ernstig	Gering	Gering
Voeding	Gering	Gering	Matig	-	-
Transport	Gering	Gering	Matig	Matig	Gering
Voorstelling	-	-	-	-	-
Gezondheid	-	-	-	Gering	-
Training	Er zijn te weinig trainingen waargenomen				
Gedrag	-	Gering	Ernstig	-	-
Totaal	Gering	Gering	Ernstig	Matig	Gering

9.3 Is de welzijnsaantasting oplosbaar?

Geringe welzijnsaantastingen, veroorzaakt door suboptimale rantsoenen en een tekort aan toegang tot buitenverblijven, is door de circusmensen zelf op te lossen in samenspraak met gemeenten. Bij de paarden zal in overleg met gemeenten nadrukkelijker moeten worden gezocht naar standplaatsen die meer mogelijkheden bieden voor buitenuitloop of weidegang.

Gelet op het ontoereikende kennisniveau van de verantwoordelijken is het raadzaam dat de circussen een educatieprogramma ontwikkelen of dat laten doen, die voorzien in betere basiskennis diervoorzorging en in het kunnen herkennen van afwijkingen in gezondheid en gedrag. Verdere professionalisering op dit terrein is in het belang van de dieren.

De matige welzijnsaantastingen waaronder olifanten gebukt gaan, bijvoorbeeld verveling door oninteressante voeding, zijn lastiger op te lossen. Ze vereisen de inzet van meerdere partijen. Zowel de voeding als de manier van aanbieden ervan kan verbeterd worden, iets waarbij de kennis van voedselverrijking die bij dierentuinen is opgedaan goede diensten kan bewijzen.

Ten eerste kan ruwvoer worden aangeboden op een manier die meer recht doet aan de natuurlijke behoefte van de olifant aan het met de slurf manipuleren van wellicht eetbare delen van bomen, struiken en kruiden. Ten tweede is meer aandacht nodig voor het verstrekken van verse takken en bladeren, ook buiten het groeiseizoen. Dat kan misschien geregeld worden met de plantsoendienst van gemeenten. Bovendien is er zogenaamd "browservoer" te koop.

Te lange verblijftijden in transportwagens en langdurig gebrek aan drinkwater zijn te voorkomen als gemeentes en circussen goede afspraken maken en er wederzijds op toezien dat die strikt worden nageleefd. Bij aankomst van een circus op een gemeentelijke standplaats of evenemententerrein, moet stroom en drinkwater beschikbaar zijn en het terrein geschoond. Het circus dient het terrein voldoende hebben verkend om snel de positie van de staltenten en roofdierbuitenverblijven te kunnen bepalen. Die kunnen dan als eerste worden opgebouwd en de dieren uitgeladen. Nog beter is het als er direct een buitenuitloop van voldoende grootte kan worden uitgezet, zodat de dieren niet hoeven te wachten op het opbouwen van de staltenten.

Ernstige welzijnsaantastingen zoals werden aangetroffen bij de olifanten, lijken moeilijk oplosbaar. Olifanten zouden in groepen moeten worden gehouden van minimaal drie dieren en dienen daarbij te beschikken over een ruim verblijf waarin ze zich vrijelijk kunnen bewegen en onbeperkt sociaal contact kunnen hebben. In combinatie met betere voeding en voedselvertrekking zijn in circussen condities die het welzijn van olifanten voldoende waarborgen, in theorie niet uitgesloten. Of die eisen zich verdragen met het ambulante karakter van een reizend circus, is nog de vraag. Solitaire olifanten en te kleine groepen kunnen waarschijnlijk alleen van voldoende

aanvullend gezelschap voorzien worden als de circussen elders jonge dieren kunnen aankopen. Maar voordat die stap wordt gezet, dient er duidelijk perspectief op oplossingen te zijn voor de overige knelpunten.

9.4 Hoe kunnen gesignaleerde welzijnsaantastingen worden tegengegaan?

Dierenadministratie

Over het algemeen liet de dierenadministratie bij alle circussen zeer te wensen over. Het verdient aanbeveling om de circussen te wijzen op hun verantwoordelijkheid inzake het op dit punt strikter naleven van de richtlijnen van de VNCO en naleving ervan ook te controleren.

Veiligheids- en reddingsplan

Er zijn geen calamiteitenplannen aangetroffen. Circussen moeten op hun verantwoordelijkheid in dit opzicht worden gewezen. De richtlijnen van de VNCO moeten ook in dit opzicht worden nageleefd en de naleving gecontroleerd.

Wetgeving/zelfregulering

Het welzijn van dieren in circussen is in Nederland nog relatief slecht geregeld in vergelijking met andere landen. Op onderzoek en monitoring gebaseerde minimeisen, door de overheid opgelegd in een AMvB, zouden een stap in de goede richting betekenen. De suggestie om de Duitse of eventueel Franse wet- en regelgeving als voorbeeld te nemen, lijkt bruikbaar. Essentieel is dat er een goede controle komt. Enkele respondenten* gaven aan een rol te kunnen en willen spelen bij het verfijnen van de wetgeving naar de Nederlandse situatie.

Daarnaast is het goed dat de VNCO en ECA met kracht voortgaan op de ingeslagen weg van zelfregulering, maar dan wel met inachtneming van het advies van de Raad voor Dierenaangelegenheden (RDA 2007/02). De Raad beschouwt de huidige VNCO-richtlijnen, als een eerste aanzet naar beter onderbouwde regels en beveelt aan om de richtlijnen te herschrijven. De overheid kan helpen door de benodigde extra deskundigheid beschikbaar te stellen. Bij risicodieren moet op basis van in de praktijk verzamelde data steekproefsgewijs moeten worden vastgesteld of hun optreden in circussen toegestaan kan blijven. De circusbranche zal zich volgens de Raad beter moeten organiseren en toezicht moeten houden op de naleving van haar eigen richtlijnen. In aanvulling op de zelfregulering dient ook de overheid toezicht te houden op de controle van de opgestelde richtlijnen. Bijzondere aandacht verdient de rechtspositie van circussen met een andere dan de Nederlandse nationaliteit.

Educatie

Voorop het terrein van basiskennis over diervoeding en dierv verzorging komen verantwoordelijken kennis tekort. In mindere mate geldt dat ook de kennis over preventieve gezondheidszorg en het tijdig herkennen van afwijkingen in gedrag en gezondheid van dieren. De circusorganisaties zouden een maatwerkcursus moeten ontwikkelen of laten ontwikkelen om deze kennis, bijvoorbeeld tijdens de winterstop, op niveau te brengen.

Dialog

Willen we het welzijn van dieren in het circus waarborgen, dan moet het onderwerp onderdeel zijn van het maatschappelijke discours. Inzicht in overeenkomsten en verschillen tussen standpunten, opvattingen en de belangen en ander achtergronden daarachter, kan groeperingen vruchtbaar bij elkaar te brengen.

Een dialoog zonder goed/fout-schema's waarbinnen men accepteert dat er dilemma's en onduidelijkheden zijn, zou mensen ertoe zetten om open over verschillen in achtergronden en argumenten na te denken en mechanismen te voorzien en hun bestaan te erkennen, met mogelijk een gemeenschappelijk kader als resultaat. Dat zou, zeer gewenst, kunnen bijdragen tot gezamenlijke verbetering van de VNCO-richtlijnen.

9.5 Welke regelgeving is er voor het circusbedrijf in andere Europese lidstaten

In Feiten en Cijfers hoofdstuk 6 staat hoe andere Europese landen aankijken tegen het gebruik van niet-gedomesticeerde dieren in circussen. Alleen wetgeving is in ons onderzoek meegenomen, niet de uitvoeringspraktijk en eventuele evaluaties van overheidszijde. De aangetroffen grote verscheidenheid aan regelingen is op te delen in drie globale groepen:

Geheel of gedeeltelijk verbod op niet-gedomesticeerde dieren

In Europa verbiedt alleen Oostenrijk het gebruik van niet-gedomesticeerde dieren in circussen geheel. In Bulgarije, Denemarken, Hongarije, Finland en Zweden is sprake van een gedeeltelijk verbod.

* De namen van deze respondenten kunnen bij de onderzoekster opgevraagd worden.

Geen verbod maar specifieke regelgeving

Landen als België en Duitsland leggen geen verbod op maar stellen minimumeisen. Deze standaarden bedoelen een zeker welzijnsniveau te waarborgen of het houden van dieren in circussen langs bureaucratische weg te ontmoedigen. In Frankrijk en Groot-Brittannië treedt naar verwachting spoedig vergelijkbare wetgeving in werking.

Verbod noch specifieke regelgeving

De derde groep landen, waartoe behalve Italië, Griekenland, Tsjechië, Slowakije, Slovenië en Roemenië ook Nederland behoort, kent geen specifieke wetgeving aangaande dieren in circussen, hun welzijn valt er onder meer algemene dierenwelzijns- en transportwetgeving.

Over de stand van zaken in Cyprus, Estland, Ierland, Letland, Litouwen, Luxemburg, Malta, Polen, Portugal en Spanje konden we geen informatie achterhalen.

9.6 Welke motieven hanteren landen om het circusbedrijf geheel of gedeeltelijk te verbieden?

Als reden voor een geheel of gedeeltelijk verbod wordt veelal genoemd dat bepaalde niet-gedomesticeerde diersoorten vanwege hun soortspecifieke behoeften niet geschikt zijn om gehouden te worden binnen een ambulante organisatie als een circus, en omdat er twijfels zijn over het waarborgen van het dierenwelzijn.

Behalve ten aanzien van olifanten zijn er in het algemeen erg weinig betrouwbare gegevens beschikbaar over de mate waarin dieren in de circuspraktijk daadwerkelijk voor- of nadeel ondervinden van de wijze waarop zij worden gebruikt.

In Engeland verscheen na een moeizaam traject in oktober 2007 een rapport van de Circus Working Group (Radford, M., 2007). Dit comité komt tot de conclusie dat er geen overtuigende en coherente redenen zijn is om het staande beleid ten aanzien van de circussen te wijzigen.

Aanvullende toelichting op de conclusies en aanbevelingen.

m.b.t. conclusie 2.

Met “conditie” wordt hier voedingstoestand (body condition) bedoeld. Die van olifant Baby (HR) was in orde. Bij de olifanten van RB was Carla wat zwaarlijvig en Rahmi's conditie was matig. Dit zijn aandachtspunten, maar geen afwijkingen die directe actie behoeften.

m.b.t. conclusie 3, 4, 5 en 6.

Er zijn twee redenen om één circus niet mee te wegen in het gemiddelde beeld van de circuspraktijk in 2008. 1) In dit circus was sprake van buitengewone omstandigheden. De directeur, tevens verzorger van de roofdieren, kampte tijdens de onderzoeksperiode met progressief verlopende gezondheidsproblemen, eindigend in overlijden. De verzorging van de dieren is daardoor in de loop van 2008 hard verslechterd. Tevens is daardoor het aantal transporten en optredens flink verminderd en werden transporten regelmatig uitgesteld. 2) Het bleek bij lange na niet mogelijk om de geplande gedragsobservaties te doen. Deels omdat de dieren niet zichtbaar waren (te donker, luiken gesloten) en deels omdat de onderzoekers geen toestemming kregen om waarnemingen te verrichten (Deel III, pag. 158). Vanwege deze bijzondere omstandigheden zijn de resultaten van dit circus in het rapport apart vermeld en niet meegewogen in het gemiddelde beeld van de circuspraktijk anno 2008.

m.b.t. conclusies 2 t/m 7

Als het gaat om de “vertaling” van vastgestelde feiten in normatieve kwalificaties aangaande de inbreuk op het welzijn van dieren, zijn incidentie en duur (exposure) en ernst (hazard characterisation) van vastgestelde tekortkomingen belangrijke criteria. Daarbij wegen kenmerken die aan de dieren zelf zijn vastgesteld (gedrag, klinische gezondheid) zwaarder dan huisvestings- en managementkenmerken. Voor de definitie van “-”, “gering”, “matig” en “ernstig” zijn de categorieën “Negligible”, “Limited”, “Moderate” en “Severe” uit de methode van systematische risicoanalyse als richtlijn gebruikt (voor beschrijving zie Deel III, pag. 198, Tabel 3). Bij elke conclusie zijn de resultaten kort weergegeven op basis waarvan de onderzoekers tot de weergegeven kwalificaties hebben besloten.

m.b.t. conclusie 9

Hierbij zijn zowel de afwijking zelf als de klinische relevantie betrokken. De meeste afwijkingen, met name die bij de paarden, hadden met de leeftijd of met het ras te maken, of waren een restant van een in het verleden opgetreden probleem. Meestal hadden de dieren niet duidelijk last van hun afwijking, in een aantal gevallen waren afwijkingen zichtbaar die adequaat behandeld waren maar op het oog nog altijd zichtbaar. Tevens is meegewogen dat circussen, daar waar het paarden en (landbouw) huisdieren betreft, relatief goedkope dieren aankopen. Deze dieren hebben in de regel vaker afwijkingen die het functioneren van de dieren echter niet negatief hoeven te beïnvloeden. De dierenartsen waren in het algemeen van mening dat de afwijkingen, gevonden bij de verschillende diersoorten (het in conclusie 3 genoemde circus buiten beschouwing gelaten), niet anders waren of vaker voorkwamen dan bij soortgelijke dieren in een gemiddelde dierentuin of praktijk van een paardendierenarts.

m.b.t. aanbeveling 3

Het uitgevoerde onderzoek is beperkt van omvang (zie conclusie 1) en dat geldt in het bijzonder voor het onderzoek aan de drie olifanten. Er wordt gesuggereerd dat in het buitenland er ook in circussen condities worden gecreëerd, die mogelijk recht doen aan de eisen die olifanten stellen i.c. sociale groepen, relatief veel bewegingsruimte gedurende een heel groot deel van de dag, en verrijking. Onduidelijk is echter of hiermee ook de veiligheid van olifanten en mensen is gewaarborgd: nl een omheining die geschikt is om een olifant in stress tegen te houden. Om te komen tot een voldoende wetenschappelijk onderbouwd algemeen standpunt over de mogelijkheden/ onmogelijkheden om het welzijn van olifanten en veiligheid van mensen en olifanten in circussen te kunnen borgen is onzes inziens nadere studie vereist.

Lelystad, 16 juni 2009

Hans Hopster, Machteld van Dierendonck
Kees van Reenen, Heidi van den Brandt

Conclusies

1. Het onderzoek heeft door zijn beperkte omvang (6 circussen, 102 dieren, alle observaties gedaan in 2008) een sterk beschrijvend karakter. Bovendien is het aantal waarnemingen in winterverblijven en bij trainingen zeer beperkt. Desondanks geeft het een goede indruk van de aangetroffen circuspraktijk, die we evenwel ook vanwege de dynamiek in de samenstelling van circusprogramma's en de grote aangetroffen verschillen niet zonder meer mogen veralgemeniseren.
2. Het welzijn van circusolifanten in Nederland (2 circussen) is in *ernstige mate* aangetast. De conditie van de onderzochte olifanten was in orde, maar ze vertoonden echter veel stereotiep gedrag. Oorzaken waren een chronisch te weinig complexe sociale en fysieke omgeving, ernstige beperking van hun bewegingsvrijheid en een suboptimaal rantsoen.
3. Van de zes onderzochte circussen, onderscheidde één circus zich zeer negatief op tal van punten: een leeuw die al langdurig aan de achterhand verlamd was, slechte roofdiervoeding, ondervoede paarden met veel te lange hoeven, krappe, donkere behuizing met langdurig geen tot weinig buitenuitloop en geen beveiliging in de buitenkooi tegen het ontsnappen van roofdieren. Ook werd in dit circus met enkele tijgers en leeuwen volledig *hands on* gewerkt. In dit circus was sprake van een *matige tot ernstige* aantasting van het welzijn van meerdere dieren en van aanzienlijke veiligheidsrisico's voor mensen.
4. Het welzijn van leeuwen anders dan in het in (3) genoemde circus (1 circus) is in *geringe mate* aangetast. Hun gedrag wijst niet op grote tekortkomingen, het gedragspatroon deed natuurlijk aan. De dieren leefden in een sociale groep en hadden meestal toegang tot de binnen- en buitenkooi. Tijdens transport verbleven ze in hun eigen kooiwagen. De leeuwen waren, op een na, in goede conditie. De weinige geconstateerde klinische afwijkingen werden adequaat behandeld. Er werd preventief gevaccineerd en ontwormd en de entingen werden gedocumenteerd in de vaccinatieboekjes. Er werd over contraceptie nagedacht en de voeding en de huisvesting leken adequaat.
5. Het welzijn van tijgers anders dan in het in (3) genoemde circus (1 circus) is in *geringe mate* aangetast. De tijgers vertoonden iets meer bewegingsstereotypieën dan de leeuwen. Ondanks dat tijgers in het wild bijna altijd solitair leven, leefden ze in het circus met succes in een verwantengroep. Meestal hadden ze toegang tot een binnen- en buitenkooi, tijdens transport verbleven ze in hun eigen kooiwagen. De dieren krijgen speelgoed en er wordt aan verrijking gewerkt. In het circus geboren jongen werden door de moeder met succes grootgebracht. De algemene conditie van de dieren was goed, er werden geen klinische afwijkingen waargenomen. De voeding leek adequaat.
6. Het welzijn van paarden en pony's anders dan in het in (3) genoemde circus (5 circussen) is *matig aangetast*. De aangetroffen afwijkingen komen overeen met die welke zich voordoen in een standaard paardendierenartsenpraktijk. Een flink deel van de problemen kan worden toegeschreven aan ras en leeftijd alsmede aan het feit dat waarschijnlijk betrekkelijk goedkope dieren zijn aangekocht. Tijdens transport stonden de paarden dicht op elkaar en nogal lang zonder water in donkere, slecht geventileerde transportwagens. De dieren, die in sommige circussen erg weinig buiten gezien werden, vertoonden desondanks weinig stereotiep gedrag. De open stalling, soms in groepen, de permanente beschikbaarheid van ruwvoer en het optreden bieden schijnbaar voldoende afleiding en prikkels. De voeding leek adequaat.
7. Het welzijn van kamelen (2 circussen) is in *geringe mate* aangetast. Net als de paarden werden kamelen niet altijd ruim gehuisvest, maar wel in natuurlijke groepen en met goede reproductiecontrole. Kamelen besteedden bijna 90% van de geobserveerde tijd aan rusten, foerageren (inclusief herkauwen) en sociaal gedrag. Dat gedragspatroon deed natuurlijk aan. De voeding van de kamelen was vrijwel altijd in orde en veulens werden met succes grootgebracht. Stereotiep gedrag werd nauwelijks waargenomen, sociaal gedrag kwam vooral in de groep met veulens substantieel voor. Tijdens transport stonden de kamelen dicht op elkaar en relatief lang in donkere, slecht geventileerde transportwagens. Voor kamelen is het ontbreken van water in de transportwagens geen probleem.
8. Het optreden tijdens voorstellingen lijkt het welzijn van de dieren niet noemenswaard aan te tasten. De voorstellingen zijn redelijk kort, niet langer dan 5 tot 10 minuten per individu. De dieren doen bovendien alleen dingen die onderdeel zijn van hun normale gedragspatroon. Als ze niet willen, kunnen ze zich aan de act onttrekken. Paarden doen voornamelijk dingen die we ook uit de normale dressuur kennen. Buiten de voorstellingen wordt nauwelijks getraind.

9. Over het algemeen waren de dieren gezond. Er werden echter wel diverse afwijkingen gevonden die of met de leeftijd of het ras van de dieren te maken hadden of die niet direct tot problemen leidden, maar die wel behandeld hadden moeten worden of door preventieve zorg voorkomen hadden kunnen worden. Ook de preventieve gezondheidszorg in de vorm van vaccinaties, voet- en gebitsverzorging, ontwormen, contraconceptie en zo voort, leek regelmatig onder de maat.
10. In verscheidene circussen reisden nogal wat andere diersoorten mee die nooit optraden. Een aantal daarvan had geen toegang tot een buitenverblijf. In hoeverre dit voor de dieren schadelijk is, dient nader te worden onderzocht.
11. Noodplannen bij bijvoorbeeld ontsnapping, brand, wateroverlast of noodweer ontbraken. Over het algemeen waren er voldoende maatregelen getroffen om de kans op ongelukken te beperken, hoewel de roefdierenkooi in de piste niet in alle circussen van boven met een net was afgesloten. Ook werd er met twee olifanten op de openbare weg parade gehouden, met het risico op overdracht van zoönosen. Een olifant was zo weinig onder de indruk van schrikdraad dat ze regelmatig uit de buitenuitloop ontsnapte.
12. Verantwoordelijken komen kennis tekort ten aanzien van preventieve gezondheidszorg als vaccinaties, voet- en gebitsverzorging, ontwormen en contraceptie, ten aanzien van adequate, gebalanceerde voeding en ten aanzien van het herkennen van gedrags- en gezondheidsproblemen. Een aantal verantwoordelijken zegt diergeneesmiddelen te bezitten die niet zijn toegestaan.
13. De dieradministratie van de meeste circussen en verantwoordelijken was onder de maat of afwezig. De meeste verantwoordelijken hadden inzicht in noch overzicht over de preventieve zorg. Hetzelfde gold in het verleden uitgevoerde kleinere of grotere veterinaire ingrepen. De meeste verantwoordelijken leken tijdens de gesprekken open te staan voor suggesties voor een betere documentatie en preventieve zorg. Bijna de helft van de paarden bleek niet gechipt.

Aanbevelingen

1. Om het welzijn van alle dieren in circussen in de toekomst veilig te kunnen stellen, bevelen wij aan om wettelijke regelgeving op te stellen waarin minimumeisen voor het houden en gebruiken van dieren in circussen zijn vastgelegd, met inbegrip van eisen aan de veiligheid voor mens en dier en eisen aan de dieradministratie.
2. Met als doel een betere preventieve gezondheidszorg (vaccinaties, voet- en gebitsverzorging, ontwormen, contraconceptie etc.) is het van belang dat de circussen met dieren tweemaal per jaar de hulp van een gespecialiseerde dierenarts inroepen. Geëigende momenten hiervoor zijn bij aanvang van het speelseizoen en bij aanvang van de winterstop. Ons advies is om dit aspect in de op te stellen regelgeving nadrukkelijk mee te nemen.
3. Het welzijn van olifanten in de door ons onderzochte circussen bleek ernstig aangetast. Alvorens voor de olifant bovengenoemde eisen op te kunnen stellen, dient te worden onderzocht of en hoe olifanten in reizende circussen kunnen worden gehouden, zodanig dat recht wordt gedaan aan soortspecifieke en individuele eisen van het dier betreffende de fysieke en sociale omgeving en de samenstelling en hoedanigheid van het voederrantsoen.
4. Om het welzijn van dieren in circussen te verbeteren is het van belang dat de VNCO, in samenspraak met de Vereniging Nederlandse Gemeenten, een draaiboek ontwikkelt waarin tussen gemeenten en circussen wordt afgesproken hoe in de praktijk op gemeentelijke standplaatsen aan de opgestelde minimumeisen voor dieren kan worden tegemoetgekomen. Dit draaiboek bevat tenminste afspraken over mogelijkheden om de dieren voldoende buitenuitloop te geven, over de inrichting, grootte en schouwing van het evenemententerrein, over data van aanvragen en afgeven van vergunningen en over het beschikbaar stellen van elektriciteit en water.
5. Om de basiskennis dierverzorging en het herkennen van afwijkingen in gezondheid en gedrag bij de voor dieren verantwoordelijken op niveau te brengen adviseren wij dat de VNCO/ECA ten behoeve van haar leden een opleidingsprogramma laat ontwikkelen en deelname daaraan stimuleert via toetsbare vakbekwaamheidseisen en certificering. Deze opleiding zou alleen mogen worden verstrekt door instanties die door de bevoegde autoriteiten zijn erkend.

Literatuurlijst

- Andersen, K.F., & Eltringham, S.K. (1997) Some preliminary observations on possible stress in the elephants of Mikumi National Park, Tanzania *African Journal of Ecology* Vol. 35 (3): 278-282
- Bergeron, R., Badnell-Waters, A.J., Lambton, S. and Mason, G.J. (2006) Stereotypic oral behaviour in captive ungulates: Foraging, diet and gastrointestinal function. In: G. Mason en J. Rushen (Eds.) *Stereotypic Animal behaviour; Fundamentals and applications to welfare*. 2nd Edition. Pp. 19-57. CABI, Wallingford, UK.
- Bloemendal, S. & Bouwman, S. (2009) Gemeenten, Circussen en Dierenwelzijn; Een onderzoek naar de risico's van de samenwerking tussen gemeenten en circussen voor het welzijn van circusdieren. Hogeschool Van Hall Larenstein, Leeuwarden
- Boonstoppel, M. E. and Schilder, M. B. H. (1996). Stereotypieën bij het Nederlandse paard. Universiteit Utrecht, Projectgroep Ethologie en Socio-ecologie. (referentie wordt toegevoegd)
- Bracke, M.B.M., Spruijt, B.M. and Metz, J.H.M. (1999) Overall animal welfare assessment reviewed. Part 1: Is it possible? *Netherlands Journal of Agricultural Science* 47: 279-291.
- Brambell Committee (1965) Report of the technical committee to enquire into the welfare of animals kept under intensive livestock husbandry systems. Command Report 2836. Her Majesty's Stationary Office, London
- Brockett, R.C., Stoinski, T.S., Black, J., Markowitz, T. and Maple, T.L. 1999. Nocturnal Behavior in a Group of Unchained Female African Elephants, *Zoo Biology* 18: 101-109
- Broom, D.M. en Johnson, K.G. (1993) Stress and animal welfare. Chapman & Hall, Londen. 211p.
- Clubb, R. & Mason, G.J. (2002) A review of the welfare of Zoo elephants in Europe; A report commissioned by the RSPCA. University of Oxford, Animal Behaviour Research Group, Department of Zoology, Oxford, UK. Pp. 280
- Clubb, R. & Mason, G.J. (2007) Natural behavioural biology as a risk factor in carnivore welfare: How analysing species differences could help zoos improve enclosures, *Applied Animal Behaviour Science* 102: 303-328
- Clubb, R. & Vickery, S. (2006) Locomotory stereotypies in carnivores: Does pacing stem from hunting, ranging or frustrated ascape? In: G. Mason en J. Rushen (Eds.) *Stereotypic Animal behaviour; Fundamentals and applications to welfare*. 2nd Edition. Pp. 58-85. CABI, Wallingford, UK. ISBN-13: 978-1-84593-042-4
- Cronin, G.M., Wiepkema, P.R. and Van Ree, J.M. (1986) Endorphins implicated in stereotypies in tethered sows, *Experientia* 42: 198-199
- Dawkins, M.S. (2004) Using behaviour to assess animal welfare. *Animal Welfare* 13: S3-S7 Suppl.
- Dobzhansky, T. (1973) Nothing in life makes sense except in the light of evolution. *The American Biology Teacher*, 35: 125-129.
- Douglas-Hamilton, I. en Douglas-Hamilton, O. (1975) Among the Elephants. Viking Press, New York
- Duncan, I.J.H. en D. Frase, D. (1997) Understanding Animal Welfare. In: M.C. Appleby en B.O. Hughes (Eds.). *Animal Welfare*. CAB International, Oxon, pp. 19-31
- Friend, T.H. & Parker, M.L. (1999) The effect of penning versus picketing on stereotypic behavior of circus elephants, *Applied Animal Behaviour Science* 64: 213-225
- Friend, T.H. (1999) Behavior of picketed circus elephants, *Applied Animal Behaviour Science* 62: 73-88
- Gruber, T.M., Friend, T.H., Gardner, J.M., Packard, J.M., Beaver, B. and Bushong, D. (2000) Variation in Stereotypic Behavior Related to Restraint in Circus Elephants, *Zoo Biology* 19: 209-221

- Hanby, J. P., J. D. Bygott en Packer, C. (1995) Ecology, demography and behavior of lions in two contrasting habitats: Ngorongoro Crater and the Serengeti Plains. Pp. 315–331 in Serengeti II: research, management and conservation of an ecosystem (P. Arcese and A. R. E. Sinclair, eds.). University of Chicago Press, Illinois
- Harris, M., Sherwin, C. and Harris, S. (2008) The Welfare, housing and husbandry of elephants in UK Zoos. University of Bristol, UK. Pp. 127
- Hayward, M.W & Hayward, G.J. (2007) Activity patterns of reintroduced lion *Panthera leo* and spotted hyaena *Crocuta crocuta* in the Addo Elephant National Park, South Africa, *African Journal of Ecology* 45 (2): 135-141
- Hutchins, M. (2006) Variation in Nature: Its Implications for Zoo Elephant Management, *Zoo Biology* 25: 161–171
- Korte, S.M., Olivier, B., Koolhaas, J.M., (2007) A new animal welfare concept based on allostasis, *Physiology & Behavior* 92: 422–428
- Kuntze, A. (1989) Arbeitsbedingte Krankheitsbilder: hernia perinealis, bursitis praepatellaris und tyloma olecrani bei zirkuselefantinnen (*Elephas maximus*), *Erkrankungen der Zootiere*, Vol. 31: 185-187
- Lair, R.C., (2005). Elephant care manual for mahouts and camp managers. FAO & FIO, FAO Regional Office for Asia and the Pacific, Bangkok, Thailand.
- Leenstra, F.R., Visser-Riedstra, E.K., Ruis, M.A.W., Greef, K.H. de; Bos, A.P. ; Dixhoorn, I.D.E. van; Hopster, H. (2007) Ongerief bij rundvee, varkens, pluimvee, nertsen en paarden : inventarisatie en prioritering en mogelijke oplossingsrichtingen. Animal Sciences Group, Rapport 71 - ISBN 1570-8616 - p. 80., Lelystad
- Mason, G., Clubb, R., Latham, N., Vickery, S. (2007) Why and how should we use environmental enrichment to tackle stereotypic behaviour? *Applied Animal Behaviour Science* 102: 163–188
- Mason, G.J. & Latham, N.R. (2004) Can't stop, won't stop: is stereotypy a reliable animal welfare indicator? *Animal Welfare* 13: S57-S69 Suppl.
- Mason, G.J. & Mendl, M. (1993) Why is there no simple way of measuring animal welfare? *Animal Welfare* 2: 301-319
- Mason, G.J. (1991) Stereotypies: A critical review, *Animal Behaviour*, 41: 1015-1037
- Miller, A. & Kuhar, C.W. (2008) Long-term Monitoring of Social Behavior in a Grouping of Six Female Tigers (*Panthera tigris*), *Zoo Biology* 27: 89–99
- Mills, D. & Luescher, A. (2006) Veterinary and pharmacological approaches to abnormal repetitive behaviour In: G. Mason en J. Rushen (Eds.) Stereotypic Animal behaviour; Fundamentals and applications to welfare. 2nd Edition. Pp. 286-324. CABI, Wallingford, UK
- Newberry, R.C. (1995) Environmental enrichment: Increasing the biological relevance of captive environments, *Applied Animal Behaviour Science* 44: 229-243
- Ödberg, F. (1978) Introduction to abnormal behaviours: stereotypies. Proceedings of the 1st World Congress on ethology applied to zootechnics pp. 475-480. Industrias Graficas: Madrid, Spain.
- Poulsen, E.M.B., Honeyman, V., Valentine, P.A., Teskey, G.C. (1996) Use of fluoxetine for the treatment of stereotypical pacing behaviour in a captive polar bear. *Journal of the American Veterinary Medical Association* 209 : 1470
- Radford, M. (2007) Wild animals in travelling circuses ; the report of the chairman of the circus working group. DEFRA, UK.
- Rees, P. A. (2009) The Sizes of Elephant Groups in Zoos: Implications for Elephant Welfare, *Journal of Applied Animal Welfare Science*, 12(1): 44-60

- Roocroft, A. & Oosterhuis, J. (2001) Foot care for captive elephants. The Elephants Foot. B. Csuti, E.L. Sargent, U.S. Bechert (Eds.) Iowa State University Press, Ames: 2152.
- Rushen, J. & de Passilé, A.M.B. (1992) The scientific assessment of the impact of housing on animal welfare : A critical review. *Canadian Journal of Animal Science* 72 : 721-743
- Samansiri, K.A.P. & Weerakoon, D.K. (2007) Feeding Behaviour of Asian Elephants in the Northwestern Region of Sri Lanka, *Gajah* 27: 27-34
- Schaller, G.B. (1972) The Serengeti lion: A study of predator-prey relations. University of Chicago Press, Chicago, USA
- Schmid, J. (1995) Keeping Circus elephants temporarily in paddocks ; the effects on their behaviour. *Animal Welfare* 4 : 87-101
- Spuijlt, B.M. & Van den Bos, R. (2006) Stress sensitization and exaggerated reward-responses: the role of VTA-opioids. In: G. Mason en J. Rushen (Eds.) Stereotypic Animal behaviour; Fundamentals and applications to welfare. 2nd Edition. Pp. 231. CABI, Wallingford, UK
- Spuijlt, B.M., Van den Bos, R., Pijlman, F. (2001) A concept of welfare base don reward evaluating mechanisms in the brain: Anticipatory behaviour as an indicator for the state of reward systems. *Applied Animal Behaviour Science* 72: 145-171
- Spuijlt, B.M., Van Hooff, J.A.R.A.M., Gispen, W.H. (1992) Ethology and neurobiology of grooming behavior. *Physiology Reviews* 72: 825-852
- Stafleu, F.R., Grommers, F.J., Vorstenbosch, J. (1996) Animal welfare: evolution and erosion of a moral concept. *Animal Welfare* 5: 225-234
- Stark, B., (2005) The Use of Carcass Feeding to Enhance Animal Welfare, *Proceedings of the Seventh International Conference on Environmental Enrichment*, pp.198-204
- Stevenson, M.F. and Walter, O. (2006) Management Guidelines for the Welfare of Zoo Animals: Elephants *Loxodonta africana* and *Elephas maximus*. 2nd Edition. British & Irish Association of Zoos & Aquariums, London, United Kingdom.
- Sukumar, R. (1994) Elephant Days and Nights: Ten years with the Indian Elephant. Oxford University Press, Oxford, UK. 200p.
- Thapar, V. (2004) Tiger: the ultimate guide. New York: CDS Books; 339p.
- Van de Weerd, H.A., Docking, C.M., Day, J.E.L., Avery, P.E. and Edwards, S.A. (2003) A systematic approach towards developing environmental enrichment for pigs, *Applied Animal Behaviour Science* 84(2): 101-118
- Van Wijk-Jansen, E., Visser-Riedstra, E.K., Verstegen, J., Kortstee, H., *in preparation* (2009) Passie voor paarden: Een onderzoek naar de belevingswereld en het informatiezoekgedrag van paardenliefhebbers in Nederland. Landbouw Economisch Instituut, Den Haag.
- Wemelsfelder, F. (2005) Animal boredom: Understanding the tedium of confined lives. In: F.D. McMillan (Ed.) Mental health and well-being in animals. Blackwell Publishing, Oxford. Pp. 79-91
- Westerduin, F. (2009) Welzijn in de sector Paardenhouderij: Plan van Aanpak. Sectorraad Paarden. Tilburg.
- Yalcin, E. & Aytug, N. (2007) Use of fluoxetine to treat stereotypical pacing behavior in a brown bear (*Ursus arctos*) *Journal of Veterinary Behavior* 2: 73-76

Deel II: Feiten en Cijfers

Behorend bij het rapport

Welzijn van dieren in reizende circussen in Nederland;
Circuspraktijk in 2008

Maart 2009

1 Beschrijving van de Nederlandse circuspraktijk

Door : Heidi van den Brandt (VHL) en Machteld van Dierendonck (ASG)

Dit hoofdstuk beschrijft in detail de circuspraktijk van in Nederland reizende circussen, met speciale aandacht voor de omstandigheden waaronder (niet-gedomesticeerde) dieren in 2008 gehouden en getransporteerd werden, alsmede hoe de trainingen en hun voorstellingen waren.

1.1 Doel van het onderzoek

Het doel van dit deelonderzoek was inzicht te krijgen in de algemene omstandigheden waaronder reizende circussen in Nederland hun circUSDieren houden.

De bijbehorende onderzoeksvraag luidde: *Onder welke omstandigheden worden (niet-gedomesticeerde) dieren in reizende circussen in Nederland in 2008 gehouden?*

1.2 Inleiding en afbakening

Er zijn in Nederland globaal drie typen circussen te onderscheiden (Tabel F&C-1):

Tabel F&C-1 Globale typen circussen in Nederland

Type	Dieren	Grootte	Taken en Verantwoordelijkheden	Opmerkingen
<i>Rondreizende circussen met voornamelijk eigen dieren</i>	Eigendom circus(familie)	8-35 werknemers	Iedereen moet meewerken met circusbedrijf, ook de verantwoordelijken voor de dieren	Soms ook 1 of 2 ingehuurd dierenacts, met artiest Soms meereizende niet-gedomesticeerde dieren die niet optreden Soms helemaal geen dieren Soms alleen in de zomer optredend
<i>Rondreizende circussen met voornamelijk ingehuurde acts</i>	Huren dieren-acts in Dieren eigendom van de artiest	20-80 werknemers	Artiest is alleen verantwoordelijk voor zijn dieren niet voor het circus bedrijf	Vaker goed georganiseerd met eigen planning, pr, schooltje etc.
<i>Kerst- winter circussen op vaste locaties</i>	Huren dieren-acts in <i>alleen</i> rond kerst periode Dieren eigendom van de artiest		Artiest is alleen verantwoordelijk voor zijn dieren niet voor het circus bedrijf	Meestal in (beurs)gebouw Huren ook alle andere werknemers in: spreek-stalmeester, helpers Meestal 2-5 dierenacts

Het grote aantal kerst of winter circussen in Nederland zorgt ervoor dat zowel het absolute aantal 'niet-gedomesticeerde' dieren als het aantal soorten dat in Nederland optreedt in de kerstperiode sterk verhoogd. Ook circussen met voornamelijk eigen dieren huren voor de kerst overigens extra (dieren)acts in en zijn ergens kerstcircuit.

In het totaal waren er, voor zover kon worden nagegaan⁸, 29 circussen die in Nederland in 2007 actief waren. Deze circussen zijn in te delen op type circus, tijdsduur in Nederland en gebruik van wel en/of niet-gedomesticeerde diersoorten. Een overzicht hiervan is in Bijlage 1 te vinden.

Uit oogpunt van uitvoerbaarheid en relevantie van onderhevige inventarisatie is er voor gekozen om uitsluitend die circussen in het onderzoek op te nemen, waar in het seizoen 2008 de voldoende grote en/of de meest risicovolle (t.a.v. welzijn) dierpopulaties aanwezig waren.

⁸ D.m.v. (telefonische) interviews, site visits en website opgaven over 2007 en de kerstcircussen 2007-2008.

Om in het huidige onderzoek voldoende diepgang en aandacht voor detail mogelijk te maken, was het eveneens noodzakelijk om het aantal diersoorten en het aantal circussen dat daadwerkelijk bezocht werd, te beperken. Belangrijke argumenten om tot de selectie van de circussen en diersoorten te komen, waren:

1. de mate waarin het welzijn van de aangetroffen diersoort in een circusomgeving risico loopt;
2. het aantal dieren, van een bepaalde diersoort, dat optreedt in 2008 in reizende circussen in Nederland;
3. de mogelijkheid om voor eenzelfde diersoort een vergelijking te kunnen maken tussen het welzijn van deze dieren in de circuspraktijk en het welzijn in een andere, bekende praktijk of dierhouderij.

In Bijlage 2 staat een overzicht van diersoorten die in 2007 in Nederlandse (kerst-)circussen werden gehouden, met in Bijlage 3 een uitgebreide inschatting op de indicatie van de mate waarin het welzijn van de betreffende soort risico's loopt.

Gelet op de beschikbare aantallen dieren, en rekening houdend met de inschatting van de risico's voor het welzijn van de betreffende diersoorten, werd het huidige (gedrags)onderzoek toegespitst op een zestal circussen, en de volgende niet-gedomesticeerde diersoorten: olifanten, tijgers, leeuwen en kamelen. Omdat paarden in alle zes circussen in grotere aantallen voorkwamen, konden hier mee de circussen ook onderling vergeleken worden. Bovendien zijn paarden, gezien de uitgebreid aanwezige wetenschappelijke kennis over (welzijn van) paarden, uitermate geschikt om het welzijn van paarden in circussen te vergelijken met dat van paarden in andere praktijken. Zie tabel F&C-2.

Tabel F&C-2: Geselecteerde circussen en aantallen systematisch geobserveerde *volwassen* dieren per geselecteerde diersoort (per nov. 2008)

Circus	Afkorting	Type circus	Olifanten	Leeuwen	Tijgers	Kamelen	Paarden
Althoff	Al	Voornamelijk ingehuurde acts					4
Benelux ⁹	Be	Voornamelijk eigen dieren		2	7		18
Belly Wien	BW	Voornamelijk eigen dieren			4	11	10
Herman Renz	HR	Voornamelijk ingehuurde acts	1	5			6
Moscow ¹⁰	Mo	Voornamelijk ingehuurde acts					9
Renz Berlin	RB	Voornamelijk eigen dieren	2			8	15
Totaal	102	dieren	3	7	11	19	62
geobserveerd							

Circus Moscow had gepland in 2008 niet-gedomesticeerde dierenacts in het programma op te nemen en is op basis van deze informatie geselecteerd. Echter, door tegenslag (verlies van big top¹¹) is dit uiteindelijk niet doorgegaan.

Circus Althoff is meegenomen in dit onderzoek vanwege de grote kennis en ervaring van Alberto Althoff betreffende trainen van niet-gedomesticeerde dieren.

Dit rapport is toegespitst op de zes geselecteerde circussen, waarbij de circussen alleen bij afkorting genoemd worden.

⁹ Circus Benelux wordt ook Great Belgium Circus genoemd, in dit rapport wordt de naam Benelux gehanteerd.

¹⁰ Circus Moscow heet voluit Moscow Holiday, in dit rapport zal de naam Moscow gehanteerd worden.

¹¹ Big top is voorstellingstent.

1.3 Materiaal en methode

Aangezien de omstandigheden van circusedieren door meerdere factoren bepaald worden, is er een inventarisatie gemaakt van specifieke kenmerken van:

- een in Nederland reizend circus met niet-gedomesticeerde dieren;
- de huisvesting;
- de verzorging;
- het transport;
- het optreden van deze dieren.

De gegevens hiervoor zijn verzameld tijdens voornamelijk onaangekondigde bezoeken, interviews en waarnemingen op locatie.

Naast de geobserveerde dieren zijn van de overige dieren in de betreffende circussen ook dagelijks aantekeningen gemaakt over hun huisvesting en management. In Bijlage 3 staat een overzicht van alle aanwezige dieren, sexen in de zes onderzochte circussen.

Allereerst zijn er gesprekken gevoerd met betrokkenen van de onderzochte circussen (bijvoorbeeld circusedirecteuren, dompteurs, diervverzorgers e.d.). Deze gesprekken zijn gevoerd aan de hand van vragenlijsten. Daarnaast zijn er meerdere inspecties ter plaatse uitgevoerd, zowel van de verblijven als van de wagens gebruikt bij het transport. Ook is de verzorging van de dieren en de wijze van op- en afladen van dieren geregistreerd. Deze inspecties vonden vrijwel altijd onaangekondigd plaats tijdens de tournees en tijdens de winter- respectievelijk de zomerstop (indien gehouden in Nederland).

1.4 Algemene kenmerken van de bezochte circussen

1.4.1 Dierenbestand

In 2008 hadden twee circussen een tijgeract, waarbij totaal zes van elf volwassen tijgers optraden. Gezamenlijk zijn in beide circussen vijf (één doodgeboren) jongen geboren. Beide circussen beweerden dat het niet gepland was, maar deden niets aan geboortebeperving.

Twee circussen hadden gezamenlijk zeven volwassen leeuwen, waarvan één circus een (ingehuurde) leeuwenact met vijf leeuwen. Dit circus heeft door aankoop, vijf pasgeboren leeuwjes aan het bestand toegevoegd. Volgens dit circus zullen de drie “oude” leeuwinnen na de kerstvoorstellingen van 2009 “met pensioen gaan”.

Twee circussen hadden gezamenlijk drie (36-46 jaar oude) vrouwelijke Aziatische olifanten, waarbij één circus de olifant had ingehuurd. Deze solitaire olifant heeft volgens de verantwoordelijke lang met een ander olifantvrouwje samen gestaan, totdat deze aan kanker is overleden. Samenvoegen van deze olifant met andere olifanten liep op niets uit wegens het “niet samen gaan van twee matriarchen”.

In twee circussen waren groepen kamelen (incl. gecastreerde mannetjes) aanwezig. In één circus kon bevestigd worden dat tijdens de winterrust de voortplanting door middel van een extern intact mannetje plaats vond.

In alle zes circussen wordt bij de paarden uitsluitend met hengsten en ruïnen gewerkt. Het aantal was behoorlijk variabel over het jaar heen. Gemiddeld werden 46 van de 62 paarden gebruikt voor voorstellingen en/of pauzevertier (ponyrijden).

Uit interviews en gesprekken met zowel circusedirecteuren als artiesten¹² blijkt dat de houderij, het management en de omstandigheden van circusedieren door veel verschillende externe factoren bepaald worden, waaronder:

- het type circus;
- de locatie afhankelijke mogelijkheden tot huisvesting;
- duur van het transport;
- het tourschema;
- mate van medewerking van de gemeenten;
- de weekindeling van een circus.

Drie verantwoordelijken meldden slechte ervaringen te hebben gehad met bepaalde circussen die dierenwelzijn niet belangrijk vinden. Deze ervaring weegt voor hen mee in de beslissing om wel of niet een contract aan te gaan. Anderzijds gaven directeuren aan ook dierenwelzijneisen te stellen aan een ingehuurde dierenact: “zowel de papieren als de huisvesting van de dieren die betrokken zijn bij de act, moeten in orde zijn en daarnaast moet de

¹² De namen van deze respondenten kunnen bij de onderzoekster opgevraagd worden.

act ‘goed in elkaar zitten’”. Echter, de papieren (CITES en identificatiechips) waren lang niet altijd in orde tijdens de inspecties.

1.4.2 Circuskenmerken, tourschema en weekindeling

In Bijlage 5 is een totaaloverzicht gegeven van de kenmerken per circus. Hieruit valt af te lezen dat:

- drie Nederlandse circussen getypeerd kunnen worden circussen met voornamelijk ingehuurde acts;
- drie buitenlandse circussen voornamelijk eigen dieren hebben.

Deze kenmerken van de circussen zijn sterk van invloed op de omstandigheden waarop de circusdieren gehouden en verzorgd worden.

Afhankelijk van het aantal werknemers moeten de artiesten zelf meehelpen met niet-diergerelateerde activiteiten zoals opbouwen en afbreken van de big top, reclame maken, belichting, geluid en verkoop rondom de voorstelling. Artiesten in rondreizende circussen met voornamelijk ingehuurde acts houden zich meestal alleen bezig met de huisvesting en verzorging van hun eigen dieren.

Het tourschema (Bijlage 6), inclusief de transportafstand, van de circussen wordt (grotendeels) bepaald door het uiteindelijk wel of niet verkrijgen van een vergunning in een gemeente. De tourschema's liepen uiteen van 23 tot 58 gemeenten per jaar en bepalen sterk de weekindeling, het aantal voorstellingen dat per week gespeeld wordt en daarmee dus ook het management van de dieren. Tijdens 11 geobserveerde transporten werd gemiddeld 73 km (sd 50.5 km) en maximaal 80 km/h op de snelweg gereden.

Op basis van de verzamelde gegevens en observaties kan worden geconcludeerd dat voor het beschrijven van een ‘representatieve circusdag’ onderscheid gemaakt moet worden tussen type circussen, transportdagen en andere dagen. Voor een circus met voornamelijk eigen dieren en een vaste weekplanning zou Tabel F&C-3 een voorbeeld kunnen zijn.

Tabel F&C-3: Overzicht van een representatieve weekplanning van circussen met een ‘vaste’ weekplanning

Dagen	Dagindeling
Zondag	's morgens start het afbreken van verblijven (roofdieren in transportwagens, overige dieren in (buiten)verblijf óf in transportwagens). 's middags 1 voorstelling. Na voorstelling gaan overige dieren direct in transportwagens, worden laatste verblijven afgebroken en start transport. 's avonds start opbouw dierverblijven.
Maandag	Opbouw; eerst dierverblijven en dieren op stal, daarna big top. Dit is rustdag voor de dieren.
Dinsdag	Opbouw big top en reclame voor volgend dorp maken. Dit is rustdag voor de dieren (evt. wordt er getraind)
Woensdag	1 à 2 voorstellingen.
Donderdag	1 à 2 voorstellingen in zomer, in voor- en najaar vaak rustdag.
Vrijdag	1 à 2 voorstellingen.
Zaterdag	1 à 2 voorstellingen.

Naast de verschillen zijn er ook overeenkomsten tussen de zes circussen gevonden die een representatief ‘circusjaar’ zou kunnen reflecteren: alle circussen hebben een heel intensieve periode rond de kerst: 2-3 weken van dagelijks 1-3 optredens, soms op een vaste locatie (niet in eigen big-top) en soms onder een andere naam.

Drie circussen hielden een winterstop vóór en vijf circussen voor en ná de kerstperiode, uiteenlopend van één tot drie maanden (tot Pasen). Daarnaast hielden drie circussen een zomerstop, waarbij één circus zich splitst: de roofdieren en een deel van de paarden gaan naar de zomerrustlocatie, de overige pony's en lama's reizen langs diverse campings voor optredens. Vier circussen zijn één of meerdere keren (onaangekondigd) bezocht tijdens een winter- dan wel zomerrustperiode, van de overige twee circussen waren de dieren niet in Nederland. Bij één circus zijn trainingssessies waargenomen. Bij twee circussen is wel waargenomen dat er trainingen moeten zijn geweest, er was ook een piste van stobalen met daarin verse hoefafdrukken. Door vroegtijdig afbreken van de rustperiode, in beide circussen, was observatie van trainingen niet op tijd mogelijk. Volgens de verantwoordelijken is er in de winter/zomerrust perioden niet met roofdieren of olifanten getraind, omdat die allen hun act al goed beheersten. Er zijn geen aanwijzingen dat het vierde circus tijdens de zomerrust getraind heeft.

De observatieprotocollen kwamen pas na de winterstop beschikbaar, waardoor alleen bij de twee circussen in zomerstop systematisch geobserveerd kon worden.

1.4.3 Voorstellingskarakteristieken

Gedurende de observatieperiode startte iedere circusvoorstelling met een dierenact, waarbij de rest van de dierenacts door de voorstelling heen verweven zat. De roofdierenact was altijd aan het begin van de voorstelling of direct na de pauze, aangezien de kooi voor de roofdierenact voorafgaand aan de voorstelling of gedurende de pauze zorgvuldig opgebouwd moest worden. De roofdierenkooi werd direct na de act, tijdens de voorstelling, afgebroken.

Drie circussen hadden (betaald) pauzevertier door middel van ponyrijden, kameelrijden of boden de mogelijkheid op de foto te gaan met jonge tijgers, konijnen of andere dieren / clown.

Iedere act duurde ongeveer 5-10 minuten. Voorafgaand aan de act stonden de dieren en de artiesten gemiddeld 10 minuten te wachten, in de coulissen of buiten achter de piste, met uitzondering van de tijgers en leeuwen. Tijdens de observaties trad over het algemeen ieder individueel dier in één act op, waarin het wel meerdere keren in de piste kon op/af gaan voor verschillende onderdelen van de act.

Afhankelijk van de locatie was de piste wel of niet voorzien van een laag zaagsel of stro. Daarnaast werd de temperatuur in de big top tijdens de voorstelling gereguleerd door middel van een warmte blower of het oprollen van de onderkant van het tentzeil.

1.4.4 Opleiding en ervaring

Geen van de trainers/dompteurs en verzorgers heeft een (diergerelateerde) opleiding gevolgd, maar allen hebben in de loop der jaren ervaring opgebouwd. Op één circusdirecteur en twee artiesten na, komen alle circusdirecteuren en met dieren optredende artiesten uit een circusfamilie met een lange circustraditie en hebben het vak van 'vader op zoon' geleerd. In vijf circussen is er minimaal één persoon, de circusdirecteur of de belangrijkste met dier optredende artiest, in bezit van Duitse Tierschutzgesetzes §11¹³, voor een wisselend aantal diersoorten, maar altijd minimaal voor de diersoort waarmee in 2008 opgetreden werd (Bijlage 4).

De dagelijkse verzorging en het klaar maken voor de voorstelling van de dieren is in de zes circussen grotendeels in handen van Oost-Europese, meestal ongeschoolde, (seizoens)medewerkers. Uit de omgang met de dieren bleek dat de verzorgers niet altijd beschikken over zelfs maar basis kennis van omgang met het dier. Zo is waargenomen dat paarden buiten aan het bit werden vastgebonden en dat met de watergift niet altijd rekening gehouden werd met het drinkgedrag van paarden. Enkele circussen hebben wel medewerkers specifiek opgeleid, ingewerkt en verantwoordelijk gemaakt voor een bepaalde diersoort. Een aantal diervverzorgers werkt al meerdere jaren voor een bepaalde artiest of circus.

¹³ In Duitsland is een paragraaf 11 gemutigung nodig om met een diersoort (gedomesticeerd en niet-gedomesticeerd) op te mogen treden in een circus. Indien kan worden aangetoond dat iemand minimaal 10 jaar met deze diersoort ervaring heeft, krijgt hij/zij de § 11 automatisch en hoeft er geen cursus gevolgd te worden.

1.4.5 Veiligheid

Uit waarnemingen bleek dat er regelmatig (veel) publiek bij de dierenverblijven aanwezig was. Afhankelijk van de diersoort waren er veiligheidsmaatregelen voor mens en of dier getroffen, zie Tabel F&C-4.

Tabel F&C-4: Waargenomen veiligheidsmaatregelen per diersoort

	Olifanten	Tijgers/ leeuwen	Kamelen	Paarden
Publiek	Toezicht verzorger (vooral in de weide)	Buitenkooi 3 m hoog; afgezet met schrikdraad aan de bovenkant bij 2 circussen Dubbele hekken Waarschuwborden Toezicht van verzorger Honden er vlak naast		Waarschuwborden (bijten)
Verzorger	Vaak olifantenhaak in de buurt	Hands off Niet in verblijf, één circus uitgezonderd. (zie par. 2.5)		
Voorstelling *		Roofdierenkooi 3 m hoog (1 circus bovenkant dmv net afgesloten) **		

* Gedurende de hele voorstelling stonden een aantal medewerkers bij piste ter assistentie en veiligheid van act.

** Tijdens het kerstcircus 2008 had Mo ook een roofdierenact in het programma opgenomen, waarbij de roofdierenkooi in de piste eveneens aan de bovenkant met een net afgesloten was.

Bij een circus zijn meerdere keren ontsnappingen en losbrekingen van olifanten en kamelen waargenomen, waarbij soms publiek betrokken was.

Eén circus hield regelmatig met hun twee olifanten een openbare parade door de straten van de locatie waar het circus optreedt. Een van de parades is geobserveerd door dierenartsen. Navraag door de dierenartsen (Bijlage 11) leverde op dat het circus zich niet bewust is van de –door de dierenartsen als ‘serieus’ omschreven – veiligheidsaspecten en van de risico's als het overbrengen van zoönosen op het publiek.

Voor de overige diersoorten zijn beperkte veiligheidsmaatregelen gesignaleerd. Het verblijf van de berberapen was afhankelijk van de locatie wel of niet met lint extra afgezet voor het publiek. Bij één circus liepen regelmatig een varken, een giraf en een lama vrij over het terrein, waarbij waargenomen is dat de lama soms het publiek ‘op de rug sprong’.

Afhankelijk van het circus werden bezoekers met honden wel of niet bij de diervverblijven toegelaten.

Er zijn over het algemeen geen uitgewerkte noodplannen aangetroffen voor bijvoorbeeld gevallen van ontsnapping van een roofdier of olifant, of calamiteiten als noodweer of brand.

1.5 Inspecties ter plaatse van verblijven, transportwagens, wijze van op- en afladen van dieren

Om een beeld te krijgen van de in de circuspraktijk gangbare huisvesting en management van de dieren, zijn deze omstandigheden in kaart gebracht aan de hand van waarnemingen in de periode van Kerst 2007 tot november 2008. De resultaten worden per diersoort behandeld. Dit deelonderzoek betreft naast de doeldiersoorten ook andere waargenomen diersoorten. Uit de verzamelde gegevens komt het volgende beeld naar voren (Bijlage 7).

1.5.1 Waarnemingen aan huisvesting en algemene verzorging

Globaal hadden alle circussen dezelfde terreinindeling, waarbij de big top midden op het terrein was opgebouwd. Aan de achterkant van de big top waren de dierenverblijven te vinden. Bij aanwezigheid van roofdieren was het verblijf direct rechts bij de achteringang van de big top opgesteld. Dit verblijf werd bij optreden van de tijgers/leeuwen door middel van een sluis met de piste verbonden.

Daarnaast had ieder circus een of meer staltent(en) waarin de boxen van de overige dieren gebouwd waren. De diervverzorgers en artiesten met eigen dieren stonden met hun woonwagen bij de dieren. De rest van de woonwagens was aan de zijkant van het terrein opgesteld.

Olifanten

De twee circussen hadden gedeeltelijk een vergelijkbaar management en huisvesting, een totaal overzicht hiervan is Bijlage 7 te vinden. Opgemerkt moet worden dat het ene circus een solitaire olifant had en het andere circus twee olifanten samen had staan.

Uit veiligheid stonden de olifanten 's nachts kruislings aan voor- en achterbenen geketend op een houten vlonder (3x3 m) in een staltent, waarbij benen afgewisseld worden. De olifanten konden nog wel liggen. Een circus had de olifanten overdag ook grotendeels aangebonden staan. Er waren hele sterke aanwijzingen dat de twee dieren ook tijdens een belangrijk deel van de winterstop alleen maar aan de ketting hebben gestaan. Afhankelijk van het circus werd de staltent gedeeld met paarden of had het dier een eigen staltent (8.2 x 6.4 m). Bij lage temperaturen werd de tent rondom afgesloten, evt. d.m.v. blower extra verwarmd. Indien locatie het toestond was er een weide of paddock aanwezig, evt. gedeeld met kamelen. Afzetting hiervan was door middel van schrikdraad.

Management rondom dagelijkse verzorging:

- Ongeveer drie keer per dag watergift;
- Gemiddeld eenmaal daags brok. (één circus geeft krachtvoer om uitgebroken olifanten terug te lokken of in het buitenverblijf bezig te houden);
- Vrijwel ad lib hooi ter beschikking;
- Uitmesten na signalering mest;
- Regelmatig wortels en brood. Een enkele keer is waargenomen dat er takken met bladeren gevoerd werden (bij de solitaire olifant vaker).

Tijgers en leeuwen

Twee circussen hadden een zeer vergelijkbare huisvesting en management voor de roofdieren, de derde week hier zeer sterk van af. Een overzicht hiervan is in Tabel F&C-5 weergegeven. Anders dan bij de paarden, kamelen en olifanten, zijn bij de leeuwen en de tijgers de kooiwagens tevens de 'binnenverblijven' van deze dieren. Uit veiligheid zitten alle dieren 's nachts altijd in de kooiwagen opgesloten. Afhankelijk van het circus en van de weersomstandigheden waren de luiken 's nachts (gedeeltelijk) dicht. Eén circus had de luiken ook vaak overdag dicht en hield daarnaast drie tijgers een dichte kooiwagens.

Tabel F&C-5: Overzicht huisvesting en management van tijgers en leeuwen.

	Binnenverblijf	Buitenverblijf *
Huisvesting	duo, groep (1 circus ook 3 dieren solitair)	duo, groep (1 circus ook solitair)
Afmeting	Max. 3x2,5 m (solitair)	Min: 12 m ² voor één dier Max: 100 m ² voor vier volwassen dieren
Kooiverrijking	1 circus heeft hoogteverschillen.	Krabblokken, autoband, takken (1 circus heeft geen verrijkingselementen)
Tijdsduur	Altijd ter beschikking, met uitzondering van schoonmaak.	Uiteenlopend van max. 1 uur tot 5-12 uur per dag.
Bodembedekking	Stro of zaagsel.	

* Zes dieren (uit één circus) hadden nooit een buitenverblijf ter beschikking.

Management rondom dagelijkse voeding en verzorging kooi:

- Dieren tijdelijk individueel gehuisvest in kooiwagen;
- Rundvlees aan bot (één circus voert kip zonder bot i.v.m. risico op splinters);
- 1-2 waterbakken per verblijf aanwezig;
- Watercontrole paar keer per dag;
- 1-2 keer per week vastendag, waarvan meestal één op transportdag;
- Hands-off beleid (met uitzondering van één circusdirecteur die bij vier dieren in het verblijf kwam);
- 1 maal daags uitmesten.

Kamelen

Alle kamelen stonden in groepshuisvesting, die afhankelijk van de locatie volledig/gedeeltelijk/ niet overkapt werd door de paardenstaltent. Deze was met schrikdraad afgezet en had afmetingen uiteenlopend van 12x12 m tot

50x50 m. Afhankelijk van het weer had één circus ook een groepsbox (4.5x5 m) met hekken in de staltent en stonden de kamelen soms samen met de olifanten in een weide/paddock. De overkapte huisvesting/groepsbox was voorzien van een strolaag.

Management rondom dagelijkse verzorging:

- Vrijwel ad lib. hooi, verdeeld over meerdere plaatsen in het verblijf;
- 1-2 waterbakken, paar keer per dag controle/ watergift;
- Controle hooi- en watergift over meerdere momenten op de dag;
- Dagelijks krachtvoergift (Hoeveelheid en tijdstip bij één circus onregelmatig. Zodra de dieren uit de weide ontsnapten, werden ze met krachtvoer teruggelokt en beziggehouden.);
- 1 maal daags uitmesten, opstrooien.

Paarden

De paarden werden in een staltent gehuisvest in:

- individuele boxen;
- groepsboxen (meestal pony's of de Belgische trekpaarden);
- vast gebonden aan dranghekken (stand).

De boxen waren in de meeste circussen meer open van aard dan conventionele boxen in maneges etc., waardoor deze dieren meer sociaal contact met hun directe burens konden hebben en elkaar meer kunnen zien dan bijvoorbeeld manegepaarden.

Het aantal dichte tentwanden van de staltenten varieerde per circus en weersomstandigheid. Als bodembedekking werd voornamelijk stro gebruikt. Tijdens de observaties zijn bij drie circussen de paarden enkel in hun box in de staltent waargenomen, de andere paarden zijn ook in paddocks gezien. Er zijn sterke aanwijzingen dat er ongeveer 15 paarden alleen voor transport en ongeveer 23 paarden alleen voor een voorstelling en transport uit de boxen kwamen. In een circus zaten de boxen zo dicht dat ze alleen met moeite open konden. De knopen waarmee de pony's aan de drang hekken vast zaten, waren bij de niet optredende dieren alleen met grote moeite los te krijgen.

Management rondom dagelijkse verzorging:

- Gemiddeld één á tweemaal daags krachtvoergift. (Bij één circus is geen en één circus soms krachtvoergift waargenomen);
- Ad lib. hooi ter beschikking;
- 1 waterbak per box/verblijf (1 circus uitgezonderd) en gemiddeld 2-4 per dag controle/watergift;
- Uitmesten na signalering.

Overige diersoorten

Vijf circussen gebruikten de honden niet alleen als huisdieren maar ook als artiesten. De huisvesting van deze dieren was uiteenlopend van een bestelbus met kooien tot de woonwagen van de eigenaar, en van buitenren (2x2 m) tot loslopend op het circusterrein.

Daarnaast had één circus zes berberapen in bezit. Deze dieren zaten in een transportkooi, ingericht met hoogteverschillen, schuilmogelijkheden en verrijkingselementen. Afhankelijk van de weersomstandigheden waren de luiken op locatie aan weerskanten van de wagen opengeklapt. Het voerregime van de Berberapen is zeer onduidelijk. Hetzelfde circus had ook een giraf, welk gehuisvest was met drie zebra's en drie lama's in een buitenverblijf van 21x14 m. Daarnaast hadden deze dieren altijd toegang tot een transportwagen met eens deels uitschuifbaar dak en verhoogde hooiruif, waardoor de giraf op locatie in de wagen recht op kon staan en eten. Tijdens vorst verbleef de giraf in deze (verwarmde) transportwagen met uitgeschoven dak en kwam het dier een paar uur per dag buiten. Gedurende transport was het dak ingeschoven, de giraf zou spontaan gaan liggen, en is de giraf in de transportwagen gescheiden van de zebra's. De giraf is regelmatig zowel in buitenverblijf als in transportwagen staand én liggend waargenomen, ongeacht of het dak wel of niet uitgeschoven was. De giraf is op diverse locaties loslopend op het circusterrein waargenomen.

Verder hadden enkele artiesten gezamenlijk vier wurgslangen, één Mississippi alligator, twee hangbuikzwijnen en diverse ganzen, kippen, duiven en konijnen in bezit. De ganzen en hangbuikzwijnen hadden een transportwagen met uitloop. De konijnen zaten in hokken deels onder en deels in transportwagens, een aantal zaten in een konijnenflat in de staltent. De wurgslangen hadden verwarmde terraria boven het bassin van de alligator (ongeveer 2.5x2.5 m).

Tot slot had één circus in de zomer acht ganzen, tien varkens, één koe en één ezel. Afhankelijk van de weersomstandigheden stonden de koe en de ezel aan een ketting in de big top of buiten te grazen. Ze beschikten

over een waterbak en hooi. De varkens stonden in de transportwagen met overdag een uitloop van 2.5x2.5 m. De dieren hadden een waterbak en kregen één- tot tweemaal daags gewelde tarwezemelen verdeeld over vier voerbakken. De ganzen waren gehuisvest in een box (1.5x2.4 m), met een waterbak waarin gebadderd kon worden. Deze was, afhankelijk van de locatie en de weersomstandigheden, in of naast de staltent opgebouwd.

1.5.2 Waarnemingen aan transport

Om het transport in kaart te brengen, zijn er relevante kenmerken van de transporten vastgelegd (Bijlage 9). De circussen verhuisden gemiddeld 1-2 keer per week naar een nieuwe locatie. Het langste transport in de observatieperiode was 322 km. Vijf van de zes circussen transporteerden voornamelijk 's avonds, vanwege snelheid, temperatuur en veiligheid voor mens en dier. Bij vier circussen was er voorafgaand aan transport altijd een voorstelling. Eén circus had op de transportdag meestal geen voorstelling, maar ziet de transportdag als rustdag voor de artiesten. In tegenstelling tot andere circussen transporteerde dit circus voornamelijk overdag.

Om transportafstand en transportduur zo kort mogelijk te houden, proberen circussen bezoeken aan meerdere gemeenten in één regio te plannen. Vrijwel alle circussen moesten meerdere keren rijden om al het materiaal naar een nieuwe locatie over te huizen. Twee circussen hadden één truck om de transportwagens, waaronder de dieren, mee te vervoeren.

Op de 11 transporten die tijdens dit onderzoek zijn gevolgd, werden onderweg geen stops genoteerd om de dieren te controleren. Met uitzondering van één transport, duurden de transporten nooit langer dan twee uur, maar de dieren stonden soms tot 34 uur in de transportauto.

1.5.3 Huisvesting voor, tijdens en na transport

Vanwege technische en budgettaire beperkingen was het in dit onderzoek niet mogelijk om tijdens het transport waarnemingen te doen. Daarom zijn alleen waarnemingen verricht voor en na de transporten, waarbij in totaal 11 verplaatsingen letterlijk zijn gevolgd (2 per circus, 1 circus kon maar 1x gevolgd).

Alle herbivoren hadden hooi tijdens transport, geen enkel dier had water tijdens transport. In Bijlage 8 is o.a. een overzicht van de tijd tussen twee watergiftten op een transport dag (3-34 uur). Bij aankomst op een nieuwe standplaats bleek de wateraansluiting niet altijd op tijd geregeld te zijn. De roofdieren hebben op de transportdag meestal hun vastendag. Van de totale tijd die de dieren in hun transportwagens doorbrachten werd gemiddeld slechts gedurende 20% (sd. 13%) van die tijd daadwerkelijk gereden. De overige tijd waren ze op het oude terrein in afwachting van de reis of stonden ze op het nieuwe terrein te wachten tot de huisvesting weer opgebouwd was. Voor de roofdieren was dit het minste probleem aangezien hun kooiwagen tevens hun 'nacht/binnenverblijf' was. De andere dieren stonden dan uren kort aangebonden vlak naast een ander, meestal zonder water en na enige tijd was het hooi ook op.

Olifanten

De twee olifanten stonden tijdens transport kruislings aan één voor- en achterpoot aangebonden in de transportwagen, de solitaire olifant staat los. Verder is de transportwagen met stro en hooi ingericht. Op locatie voor én na transport zijn de deuren c.q. ramen van de transportwagen geopend tot de dieren naar hun staltent gingen. Tijdens transport is er geen mogelijkheid voor de dieren om naar buiten te kijken. Waargenomen is dat de transportwagen tijdens het rijden heen en weer ging, vermoedelijk door weven van een olifant.

Tijgers en leeuwen

Op de transportdag hadden de tijgers en leeuwen alleen beschikking over de binnenverblijven in de kooiwagen, de buitenkooien werden 's morgens afgebroken. De luiken van de kooiwagens werden ongeveer een uur voor transport gesloten en de waterbakken weggehaald. Ongeveer twee uur na transport gingen de luiken weer (tijdelijk) open. Afhankelijk van het tijdstip werd de buitenkooi diezelfde dag nog opgezet. De dieren kregen dan de volgende dag beschikking over de buitenkooi. Tijdens transport is zowel solitaire huisvesting als huisvesting in tweetallen waargenomen en hadden de dieren geen mogelijkheid om naar buiten te kijken.

Kamelen

De kamelen stonden tijdens transport los en in groep, waarbij de transportwagen was ingericht met stro en hooi. Op locatie voor én na transport was de laadklep omhoog maar zijn de deuren geopend tot ze naar hun staltent konden. Voor de dieren was in de transportwagen geen mogelijkheid om naar buiten te kijken.

Paarden

In twee circussen werden de paarden na de voorstelling afgezaald en in de transportwagen gezet. Eén circus zette de paarden tijdens de voorstelling voor transport buiten vast. Alle transportwagens waren ingericht met stro en hooi. Eén circus had de paarden aangebonden zonder tussenschotten staan. De overige vier circussen hadden de paarden tijdens transport door middel van tussenschotten individueel staan. Ook hadden twee circussen de pony's/Belgische paarden los en als groep in de transportwagen staan. Op locatie voor én na transport was de laadklep omhoog en waren de deuren geopend, echter voor de dieren was geen mogelijkheid om naar buiten te kijken.

1.5.4 Waarnemingen aan op- en afladen dieren

Olifanten

In beide circussen werden de olifanten door de directeur/artiest de transportwagen ingeladen, waarna in een circus een verzorger de dieren kruislings aan een voor- en achterbeen met kettingen vastzet. De olifanten werden aan een oor vastgehouden, of hielden met de slurf een pahun/olifantenhaak vast. Dit ging over het algemeen zonder enige zichtbare stress of weerstand van de dieren.

Tijgers en leeuwen

De tijgers en leeuwen liepen op commando, eventueel met behulp van wat voer meestal heel rustig de kooiwagen in. De tussenschotten konden van buitenaf open en dicht geschoven worden. In één circus zaten zes roofdieren permanent in hun binnenverblijf/kooiwagen, waardoor in- en uitladen hier niet aan de orde was.

Kamelen

Het inladen van de kamelen werd door de verzorgers gedaan. In één circus werd de leider van de kudde, de kamelenruin, aan een halster de transportwagen in geleid, waarna de rest van kudde vanzelf volgde. In het andere circus werden de dieren door middel van drijven de transportwagen ingeladen. Hierbij zijn ontsnappingen van kamelen waargenomen.

Paarden

Met uitzondering van één circus werden de paarden individueel de transportwagen op- en afgeladen. Dit gebeurde door de artiest of vaste verzorger van de paarden. Op één circus na liepen alle paarden zonder problemen de transportwagen in. Twee circussen hadden een mat over de loopplank liggen, ter voorkoming van uitglijden van de paarden. Bij de andere drie circussen bood de loopplank ook voldoende grip. Echter, één circus had versleten loopplanken, waardoor de paarden tijdens het opladen uitgleden. Bovendien bevond zich bij één transportwagen het uiteinde van de laadklep 30 cm boven de grond, waardoor de paarden moesten springen.

1.6 Waarnemingen tijdens voorstellingen en trainingen

Om inzicht te krijgen in de ernst van een eventuele welzijnsaantasting tijdens de voorstelling, maar ook in de mogelijke verrijksfunctie van trainingen en voorstellingen voor deze doelsoorten zijn waarnemingen gedaan aan voorstellingen en waar mogelijk trainingen.

1.6.1 Doel van het onderzoek

Het doel van de gedragsobservaties aan voorstellingen is het karakteriseren van mens-dier interacties, het verkrijgen van inzicht in trainingsmethoden, gebruik van hulpmiddelen tijdens voorstellingen en eventuele stress reacties bij de dieren.

Bijbehorende onderzoeksvraag luidde: *Zijn er bij (niet-ghedomesticeerde) dieren in circussen in Nederland gedrags- en gezondheidskenmerken aantoonbaar die wijzen op een verminderd welzijn?*

1.6.2 Materiaal en methode

Om een beeld te krijgen van hoe in de gangbare circuspraktijk dieren gebruikt worden, zijn deze omstandigheden in kaart gebracht aan de hand van waarnemingen van 24 voorstellingen, zowel direct als met behulp van video-opnames (Bijlage 8).

De omstandigheden, waaronder belichting, soms gebruik van 'rook' en aanwezigheid van tentpalen en andere obstakels, bemoeilijkten de observaties en beïnvloedden de kwaliteit van de waarnemingen en de video opnamen negatief.

Het aanleren van nieuwe onderdelen van acts vindt voornamelijk in de winterrust periode plaats echter twee diergroepen deden dit niet in Nederland; een circus had geen winterrust, een ander circus was tijdens deze periode onvindbaar. Twee circussen zijn tijdens de winterrust bezocht echter door voortijdig afbreken van de winterrustperiode van beide circussen was het niet mogelijk de trainingen bij te wonen.

De meeste uitgevoerde acts werden gedurende het seizoen niet of nauwelijks geoefend. In de winter van 2009 zullen alle jonge roofdieren opgeleid gaan worden. Gedurende de observatieperiode was het bij twee circussen niet toegestaan om bij trainingen aanwezig te zijn.

De combinatie van storende factoren maakte dat de voorgenomen systematische observatie methode niet uitvoerbaar bleek. Van alle circusacts zijn minimaal twee opnames gemaakt. De opnames zijn (indien nodig vertraagd afgespeeld) specifiek gescoord op:

- de uitgevoerde elementen;
- mens-dier interacties;
- het gebruik van hulpmiddelen (incl. wel of niet raken van een dier met een zweep);
- stresssymptomen van de dieren.

1.6.3 Resultaten

Uit de verzamelde gegevens komt het volgende beeld naar voren (Bijlage 8).

Olifanten

Twee circussen hadden een act met één respectievelijk twee olifanten, met daarin de volgende oefeningen:

- meerdere pirouettes draaien op een kruk
- op de kruk hoogzitten.
- Steigeren, al dan niet met een artiest op de rug
- "dansen" en kort op voorpoten staan (één olifant)

De oefeningen werden uitgevoerd met behulp van:

- de stem
- lichaamstaal
- Zweep, zowel op basis 'wijken voor druk' als aantikken (enkele keer op ruwe wijze).

Een dompteur heeft permanent een pahun /olifantenhaak in zijn hand (ook buiten de piste als hij met de olifanten werkt).

Mogelijk aan stress gerelateerd gedrag was bij olifanten technisch moeilijk waarneembaar tijdens de act. Bij het hoogzitten op een kruk is oogwit waargenomen, maar dit is ook mogelijk vanwege naar beneden moet kijken om de artieste te zien. Bij het op twee voorpoten op een kruk balanceren flappert dezelfde olifant met haar oren. Het orenflapperen is ook na een oefening waargenomen, mogelijk als ontlading van concentratie/ stress.

Tijgers en leeuwen

Eén circus had een act met twee, soms 2x2, tijgers, één circus had een act met vier tijgers en liet daarnaast het publiek de tijgerwelp(-en) aaien en mee op de foto gaan, het derde circus had een act met een leeuw en vier leeuwinnen. Bij beide circussen werd de tijgers gevraagd van plateau naar plateau te springen, over een balk te lopen en door een hoepel te springen. Enkele tijgers sprongen bovendien over een hekje. De leeuw en leeuwinnen sprongen over elkaar en de dompteur heen, liepen tussen brandende fakkels door, zaten hoog en stonden op hun achterpoten. Gedurende de voorstelling stonden de dompteurs (bijna) altijd tussen beide groepen leeuwen waardoor het contact minimaal bleef.

De oefeningen werden uitgevoerd met behulp van:

- de stem;
- lichaamstaal;
- aanwijsstokken al dan niet voorzien van een stukje vlees;
- de zweep (om een dier aan te tikken en om een dier te laten wijken voor de zweep).

In twee circussen is het volgende gedrag waargenomen, dat volgens de literatuur met stress gerelateerd is:

- blazen en grommen naar de dompteur, al dan niet in afgewende houding;
- oren in de nek, al dan niet bij benadering van dompteur of aantikken met zweep;
- Slaan naar de zweep;
- Kruipende houding.

Echter, deze gedragingen zijn in beide circussen op vaste momenten in de act en tijdens verschillende voorstellingen waargenomen. De gedragingen zijn mogelijk ingestudeerd en onderdeel van de act. Volgens veel (ex) trainers moet roofdieren worden aangeleerd agressief over te komen. Genoemd gedrag is niet waargenomen bij de tijgers van het derde circus, dit circus gebruikte ook geen zweep en deed alles met voedselbeloning.

Kamelen

Kamelen worden ingezet in acts met vrijheidsdressuur, vergelijkbaar met de vrijheidsdressuur bij paarden, waarbij de volgende oefeningen vertoond werden:

- telgangen door de piste en in tegengestelde richting tegen elkaar in lopen;
- pirouettes draaien;
- liggen;
- met de voorpoten op een kruk staan.

De oefeningen worden uitgevoerd met behulp van:

- de stem;
- lichaamstaal;
- een of twee zweepen, op basis van het principe “wijken voor druk”, niet om mee te slaan;
- Voedselbeloningen, aan het eind van de oefening/act.

Door de matige kwaliteit van het filmmateriaal zijn mogelijke stresssymptomen bij de kamelen moeilijk waarneembaar tijdens de act.

Naast de vrijheidsdressuur act werden kamelen ingezet om een artiest de piste in te dragen en kameelrijden voor kinderen in de pauze, waarbij de kamelen telkens op de grond gaan liggen (voor het opstappen en de foto) en er veel kinderen en volwassenen omheen dringen.

Paarden en pony's

Alle bezochte circussen hebben één of meerdere acts met paarden en/of pony's. Per circus betreft dit minimaal één act met vier tot zes paarden of pony's, waarin vrijheidsdressuur wordt getoond. Voor deze acts geldt dat de dieren:

achter elkaar door de piste draven of galopperen, soms in twee groepjes in tegengestelde richting, meerdere pirouettes worden gevraagd bij alle dieren tegelijk. Verder worden sommige dieren gevraagd met de voorbenen op een verhoging te staan, over een balkje te springen, te knielen/buigen en een of meerdere keren (langdurig) te steigeren.

Enkele circussen hebben een act waarin twee paarden oefeningen onder het zadel vertonen. Hier is sprake van vergelijkbare oefeningen zoals die bekend zijn uit de hippische dressuur sport en Spaanse rijsschool, aangevuld met buigen, zitten en liggen. Alleen van deze gereden dieren is een warming up waargenomen.

Eén circus toont een act met een voltigepaard: terwijl het paard onafgebroken linksom door de piste galoppeert vertonen meerdere voltigeartiesten acrobatische oefeningen op en om het bewegende paard. Daarnaast worden twee mensen uit het publiek gevraagd om (met een gordel gezekeerd) op het paard te springen en in galop gedurende een ronde door de piste op het paard te blijven staan.

Een circus heeft een act waarbij hondjes meerijden op de rug van een pony aan een lijn. Bij drie circussen is het tevens mogelijk voor kinderen om in de pauze ritjes op een pony te maken.

De oefeningen werden uitgevoerd met behulp van:

- de stem;
- lichaamstaal;
- één of twee zweepen als ondersteuning van lichaamstaal, op basis van het principe “wijken voor druk”, zelden om mee te slaan;

- Voedselbeloningen, in enkele acts met vrijheidsdressuur.

Het meest voorkomende stress gerelateerd gedrag is:

- het zwiepen met de staart;
- hoofdschudden;
- de oren naar achter leggen bij wat moeilijkere oefeningen als pirouettes.

Staartzwiepen en hoofdschudden is zowel bij vrijheidsdressuur als oefeningen onder het zadel, maar niet bij de voltigeact waargenomen. Stress gerelateerd gedrag was altijd één of meerdere malen waarneembaar bij de paardenacts, maar niet of nauwelijks bij acts met pony's. Alleen bij steigeren vertoonden zowel de paarden als de pony's staartzwiepen en verwijdde neusgaten. Mogelijk briesten ze en meestal was het oogwit te zien.

Overige diersoorten

Naast de doeldiersoorten zijn er in de circussen ook acts met andere diersoorten waargenomen. Vijf circussen hadden een hondenact. De honden moesten springen door hoepels, over hekjes of over elkaar. Daarnaast moesten de honden op commando blaffen. Één circus gebruikte een schommel en een glijbaan voor de honden. Tijdens de hondenacts is bij diverse honden stress gerelateerd gedrag waargenomen.

Ondanks dat drie circussen lama's hadden, had slechts één circus een lama-act, met vrijheidsdressuur. Twee circussen hadden een tovertruc met konijnen. Één circus combineerde deze act met wurgslangen en een kip, waarbij de dieren naast elkaar, maar wel afgescheiden, in een kist gestopt werden. Daarnaast werkte één circus met een alligator, waarbij het dier door de dompteur opgetild werd. Eén circus liet een giraf tijdens een voorstellingsact vrij rondlopen in de piste, waarbij het publiek vooraf uitgedeelde groente of fruit mocht geven. Bij gebrek aan voldoende informatie over stresssymptomen bij giraffen en slechte opnamekwaliteit kan geen uitspraak gedaan worden over de mate van stress van dit dier. Twee circussen werkten met varkens, waarbij één circus vrijheidsdressuur deed en de dieren verschillende figuren liet lopen. Als hulpmiddel werden zwepen gebruikt, door middel van "wijken voor druk". Over beide acts kan geen uitspraak gedaan worden over de mate van stress.

Tot slot deed een circus een vrijheidsdressuur met ganzen, waarbij de dieren verschillende figuren moesten lopen. Als hulpmiddel werden zwepen gebruikt, door middel van "wijken voor druk". Over de act kan geen uitspraak gedaan worden over de mate van stress.

2 Biologische kenmerken van de soort

Door : Hans Hopster (ASG)

Bijbehorende onderzoeksvraag luidde: *Wat zijn de behoeften van (niet-gedomesticeerde) dieren in circussen?*

2.1 De Aziatische olifant¹⁴ (*Elephas maximus*)

2.1.1 Uiterlijk, gewicht en levensduur

De Aziatische of Indische olifant is kleiner dan de Afrikaanse, maar volwassen stieren kunnen meer dan 5000 kg wegen met een schofthoogte van 3 meter. De lengte van kop en lichaam is 5.5 tot 6.5 meter, inclusief de slurf. De staart is 1.2 tot 1.5 m lang. Volwassen koeien zijn kleiner en wegen 2700 kg met een schofthoogte van 2-2.5 m. De Aziatische olifant heeft een ronde bolle rug en relatief kleine oren. Ook heeft deze soort twee bobbel op zijn voorhoofd, terwijl de Afrikaanse olifant er één heeft. De Aziatische olifant heeft één lip of “vinger” aan zijn slurf, terwijl de Afrikaanse olifant er twee heeft. Anders dan bij de Afrikaanse olifant is het bezit van slagstanden voorbehouden aan stieren en varieert de kans daarop per regio van 7% bij de stieren in Sri Lanka tot 90% bij de stieren in Zuid India.

De slurf is er vooral om informatie op te vangen. De olifant gebruikt hem om te ruiken (geur speelt een grote rol bij olifanten), maar ook om voedsel en andere voorwerpen te onderzoeken. De slurf is extreem gevoelig en de olifant kan er zeer voorzichtig voorwerpen mee oppakken en manipuleren. De slurf wordt gebruikt om zachtjes, vriendelijk te strelen, om een oorvijg uit te delen aan een jong, maar nooit als wapen. Bij een agressieve interactie zal een olifant zijn slurf opzij vouwen, zijn voorhoofd gebruiken als een ram of om te verbrijzelen en zijn slagstanden om te steken. Met zijn slurf kan een olifant in één keer 4 liter water opzuigen.

Halverwege oor en oog ligt een klier onder de huid die een olieachtige, sterk geurige substantie afscheiden. Deze klier is vooral actief bij volwassen mannen, die in de zogenaamde musth zijn.

Olifanten kunnen 60-70 jaar oud worden en zijn tot op hoge leeftijd vruchtbaar. De huid van de olifant is dik en gerimpeld en voorzien van vele zenuwcentra. Slagtanden helpen bij het delven van water, zout en stenen, bij het ontbasten van bomen, als hefbomen voor het manipuleren van omgevallen bomen en afgebroken takken, bij de bronst en bij het markeren van bomen, als aanvals- en verdedigingswapen en als ondersteuning en bescherming voor de slurf.

2.1.2 Sociobiologische kenmerken

Aziatische olifanten hebben een complexe sociale structuur met sterke maternale relaties in familiegroepen van 6-9 koeien en hun nakomelingen. Aan het hoofd staat een matriarch, in het algemeen de oudste, de grootste en de sterkste. Leden van zo'n groep raken vrijwel nooit verder dan 1 km van de groep verwijderd gedurende perioden van maximaal 1 dag. De binding met de groep is dus erg sterk en omdat olifanten relatief oud worden, houden bilaterale relaties tussen koeien lang (tot 50 jaar) stand. De matriarch zorgt dat de familie bij elkaar blijft en leidt deze van de ene plek naar de ander. Ze staat vooraan indien de groep wordt aangevallen en is de laatste die zich terugtrekt. Als ze oud wordt en verzwakt, neemt een jongere koe geleidelijk haar positie over. Als de matriarch echter plotseling wegvalt, heeft dit een dramatisch effect op de groep. De groepsleden lopen dan in paniek en ontredderd rondjes rond het dode lichaam, schijnbaar niet in staat om adequaat te reageren. In recent onderzoek naar de reactie van, in dit geval Afrikaanse, olifanten op het overlijden van de matriarch Eleanor concludeert olifantenexpert Douglas-Hamilton dat olifanten een algemene reactie vertonen op het lijden en overlijden van soortgenoten, ook als het onverwante dieren betreft. Hij ziet dit als aanwijzing dat olifanten en

¹⁴ Gebruikte bronnen:

Payne, K., 2003. Sources of social complexity in the three Elephant species. In: *Animal Social Complexity: Intelligence, culture, and individualized societies*. F.B.M. de Waal & P.L. Tyack (Eds.). pp. 57-85.

Santiapillai, C. en Jackson, P. 1990. *The Asian Elephant: an Action Plan for its conservation*. IUCN/SSC Asian Elephant Specialist Group. ISBN-13: 9782880329976

Shoshani, J. en J.F. Eisenberg. 1982. *Elephas maximus*. In: *Mammalian Species*, No. 182: 1-8, American Society of Mammologists.

Stevenson, M.F. and Walter, O. 2006. *Management Guidelines for the Welfare of Zoo Animals: Elephants*. British and Irish Association of Zoos and Aquariums, 217 p. http://www.elephantcare.org/protodoc_files/new%2006/eguidelines2nde.pdf

Wilson, E.O., 2002. *Sociobiology, the new synthesis*. The African Elephant. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, and London, England. pp. 491-498.

mensen vergelijkbare emoties kennen, zoals medelijden, en zich bewust zijn van en interesse hebben in de dood. Familiegroepen maken deel uit grotere “verwantengroepen” die zich in de buurt van elkaar ophouden en van tijd tot tijd bij elkaar komen. Deze sociale structuur, bij apen “fission-fusion” genoemd, houdt in dat het lidmaatschap van de verwantengroep stabiel is, maar dat familiegroepen zich, als ze te groot worden, opsplitsen in kleinere groepen. Deze kleinere groepen blijven dan wel binnen het groepsgebied.

Volwassen stieren leven solitair of in kleine groepen en hebben geen permanente band met de koeien, maar sluiten zich tijdelijk bij hen aan als er dieren in oestrus zijn. Als jonge mannetjes 4 jaar oud zijn, begint de onthechting van de hoofdkudde. Vanaf een leeftijd van 5-7 jaar worden ze herhaaldelijk uit de groep gejaagd en vormen ze een subgroep in de periferie van de kudde of trekken ze tijdelijk op met oudere stieren. Oudere stieren leven solitair of in losse verbanden met een duidelijke hiërarchie. Binnen deze groepen is ook coalitievorming waargenomen, waarbij jongere, kleinere stieren in de aanwezigheid van oudere, zware jongens (“protected threat”) het middenkader intimideerde. Stieren zijn volwassen op een leeftijd van ca. 17 jaar en komen dan jaarlijks “in musth”, een hormonale conditie die wordt gekenmerkt door agressieve seksuele competitie, die langer duurt naarmate stieren ouder worden. Jonge vrouwtjes blijven in de kudde waar ze geboren zijn.

2.1.3 Onderhoudsgedrag

Olifanten zijn “browsers” en zijn gemiddeld 16-20 uur per etmaal bezig met de opname van hun dagelijks rantsoen en slapen 4-5 uur per etmaal. Een olifant neemt per dag tussen de 4-8% van het lichaamsgewicht aan voer op; 42 kg droge stof voor de koeien, 75 kg ds voor de stieren. Daarnaast wordt er 150–225 liter water opgenomen, afhankelijk van temperatuur, grootte en lactatiestadium. Het verteringsapparaat van olifanten is vergelijkbaar met dat van paarden, in die zin dat vertering en fermentatie van cellulose plaats vindt in de sterk vergrootte blinde darm en in de dikke darm. Indien water beschikbaar is, drinken ze minimaal eenmaal per dag. De afstand die ze per dag afleggen wordt sterk bepaald door de beschikbaarheid van voer en water. Als beiden in overvloed aanwezig zijn, lopen olifanten slechts kleine afstanden. Omgekeerd lopen ze in tijden van schaarste honderden kilometers om te eten en te drinken. Olifanten zijn met name tijdens de schemering actief. Aan baden en rusten besteden olifanten 12% van hun tijd, aan lopen ook 12% en de overige tijd wordt besteed aan voeropname. Tijdens de rustperiodes blijven volwassen dieren meestal staan en blijven ze waakzaam.

Olifanten kunnen sterk uiteenlopende houdingen aannemen, variërend van rollen, knielen, hurken, zitten en hellingen beklimmen. Draven of springen is uitgesloten. Olifanten kennen slechts twee gangen. Lopen met een snelheid van gemiddeld 6.5 km/uur of telgang. Als ze aanvallen lopen ze vaak in telgang en kunnen daarbij snelheden halen van meer dan 45 km/uur.

2.1.4 Voortplantingsgedrag

Verschillende stieren kunnen zich ophouden in de nabijheid van een koe in oestrus, maar in de regel is het alleen de dominante stier die paart. Stieren “in musth” scheiden een vloeistof af uit de temporaalklier (gelokaliseerd tussen oog en oor). Recent is aangetoond dat de chemische samenstelling van de uitscheiding veranderd naarmate dieren stieren ouder worden, zodat olifanten kunnen ruiken hoe oud de brontstige stier is. Jonge stieren kunnen betrokken raken bij schijngevechten. Stieren kennen echter elkaars kracht, waardoor serieuze competitiegevechten om koeien in oestrus zeldzaam zijn.

Koeien zijn geslachtsrijp op een leeftijd van ca. 8 jaar; drachtige koeien werpen na 20-22 maanden een jong van ca. 90 kg. De geboorte vindt plaats in de familiegroep, waarbij de moeder wordt omringd door groepsleden die “kraamzorg” (verwijderen de vliezen, helpen het jong opstaan) verlenen. Jonge kalveren leren in het eerste half jaar geleidelijk hun slurf gecoördineerd te gebruiken en om daarmee vast voedsel te manipuleren. Vaak eten kalveren ook van de mest van oudere dieren om daarmee sneller de juiste darmflora te verkrijgen, noodzakelijk voor de vertering van cellulose. Situaties waarin jonge kalveren bij andere melkgevende koeien zogen zijn zeldzaam, maar komen voor. Adolescenten in de rol van “tante” zorgen ervoor dat de kalveren niet teveel voorop gaan lopen en porren hen zo nodig wakker. Olifanten beschermen hun jongen door er bij dreiging van bijvoorbeeld een tijger in een cirkel omheen te gaan staan.

2.1.5 Perceptie en communicatie

Olifanten zijn sterk sociale dieren met een groot brein die voor hun communicatie over een complex repertoire beschikken dat bestaat uit aanraken, vocaliseren, geuren verspreiden en veranderen van lichaamshouding. Olifanten communiceren over grote afstanden (km's) en wisselen daarbij informatie uit over hun fysiologische en emotionele toestand. Daarbij worden soms dermate lage frequenties gebruikt (< 20 Hz) dat mensen deze niet

kunnen horen. De lage, lange afstandsroep is bedoeld om tussen verspreide verwantengroepen contact te houden. Ook is het voor de koeien in oestrus een middel om dit aan de verspreid aanwezige stieren kenbaar te maken. De hoge, korte afstandsroepen worden gebruikt als stemmingsindicatoren; luid trompetteren betekent alarm. Lage snuifgeluiden zijn een teken van veranderingen in de directe omgeving en dienen als waarschuwingstekenen. Los van deze vocalisaties communiceren olifanten vooral via zichtbare veranderingen in kophouding en positie en beweging van oren en slurf. Bij een serieuze aanval, in de regel gericht op predatoren inclusief de mens, is de vijandige waarschuwing van een olifant nauwelijks waarneembaar. Olifanten zien slecht bij helder daglicht, maar hun reukvermogen is sterk ontwikkeld. Olifanten hebben een uitstekend geheugen en als ze eenmaal een taak beheersen, kennen ze deze voor lange tijd. Goed getrainde Indische olifanten zijn in staat om aan 24 uiteenlopende mondelinge commando's van hun mahout te gehoorzamen. Er wordt zelfs gesteld dat olifanten in staat zijn om 60-100 woorden en frasen te onderscheiden.

2.1.6 Habitat en verspreiding

Aziatische olifanten zijn bosolifanten die schaduw nodig hebben tegen de zon. Zij hebben daarnaast toegang tot permanent water nodig. Gras is een essentieel onderdeel van hun rantsoen. Voordat de habitat van de Aziatische olifant door de mens ernstig werd verstoord (20% van de wereldbevolking woont in het huidige leefgebied van de Aziatische olifant), kwam de olifant voor vanaf de Eufraat en de Tigris, via Azië ten zuiden van de Himalaya tot aan Indo- en Zuid-China. Tegenwoordig komt de Aziatische olifant vooral in India voor en daarnaast in Birma (Myanmar), Cambodja, Sumatra, Laos, Sri-Lanka, Thailand en Vietnam. Naar schatting leven er in totaal tussen 30.000 en 50.000 Aziatische olifanten in het wild.

2.2 De leeuw¹⁵ (*Panthera leo*)

2.2.1 Uiterlijk, gewicht en levensduur

De lengte van kop plus lichaam varieert van 1.7 tot 2.5 meter, met een staart van 90-100 cm. De schofthoogte is 1.0 m (volwassen vrouwtjes) tot 1,2 m (volwassen mannetjes). Leeuwen uit het Kruger Park hadden de volgende gewichten: volwassen mannen (> 4 jaar) 181 kg (n=14), volwassen vrouwtjes 126 kg (n=25); jonge mannetjes pubs (1-2 jaar) 77 kg en jonge vrouwtjes pubs 60 kg. Het zwaarste mannetje woog 225 kg, en het zwaarste vrouwtje 152 kg. Leeuwen zijn de enige katachtigen met een pluim aan hun staart en manen (alleen de mannen). Aan de manen worden functies toebedeeld als extra bescherming bij gevechten met soortgenoten, als een signaal van mannelijkheid en als teken van individuele fitness. De ontwikkeling van manen wordt sterk beïnvloed door testosteron.

De juveniele sterfte in leeuwen is hoog en gerelateerd aan perioden van schaarste. Infanticide speelt ook een grote rol. Verspreid over een groot scala van habitattypes wordt een jeugdsterfte (< 12 maanden) beschreven van 14–73%. De mortaliteit van leeuwinnen neemt af tot een leeftijd van 3-4 jaar om daarna snel toe te nemen. Het is vrijwel uitgesloten dat een leeuw in de natuur (Serengeti) ouder wordt dan 17 jaar.

2.2.2 Sociobiologische kenmerken

Het sociale leven van de leeuw speelt zich af in een groep, die bestaat uit verwante vrouwen (geen van hen is dominant) en hun jongen. De groepsgrootte (berekend naar aantal volwassen vrouwen) is met gemiddeld 2.2 het kleinst in zeer droge gebieden, en varieert meestal tussen vier en zes dieren. De grootte van de groep is gerelateerd aan beschikbaarheid van prooi in het droge seizoen. In the Ngorongoro Crater, waar het hele jaar overvloedig prooidieren aanwezig zijn, zijn wel groepen van 20 volwassen vrouwen waargenomen. De groepen kennen een sociale structuur, die bij apen wordt beschreven als “fission-fusion”; dat wil zeggen dat het lidmaatschap van de groep stabiel is, maar dat de leden van de groep zich regelmatig opsplitsen in kleinere

¹⁵ Geraadpleegde bronnen:

IUCN Cat specialist group: Cat information

http://www.catsg.org/catsgportal/cat-website/20_cat-website/home/index_en.htm

Haas, S.K., Hayssen, V. en P.R. Krausman, 2005. *Panthera leo*. In: Mammalian Species, No. 762: 1-11, American Society of Mammalogists.

MacDonald, D.W., 2006. The encyclopedia of mammals, Vol. III. Lion. Facts on File, New York, pp. 628-635.

groepen. Deze kleinere groepen, blijven dan wel binnen het groepsgebied, bijvoorbeeld drie groepen in de Serengeti zijn meer dan 20 jaar in hetzelfde gebied gebleven.

De mannen veroveren meestal een groep als ze 4-4.5 jaar oud zijn, waarbij mannen in grotere coalities eerder een groep hebben dan mannen in kleinere coalities. Een mannetje of een coalitie van (maximaal zeven) mannen waakt over het bezit van één of meer groepen en voorkomt dat vreemde mannen jongen verwekken bij vrouwen van deze groepen. Er is een harde competitie tussen de mannen om het bezit van de groepen. Meestal kan een man of een mannencoalitie zich slechts 2-3 jaar als eigenaar handhaven. Alleen in uitzonderingsgevallen (bijvoorbeeld als de populatie klein is en barrières verspreiding verhinderen) zullen mannen zich op aan hen verwante vrouwen groepen richten en met deze vrouwen paren. De meeste jonge vrouwtjes blijven opgenomen in hun geboortegroep, maar in de Serengeti verlaat ongeveer 33% van de vrouwen de groep om een nieuwe groep te vormen. De gemiddelde leeftijd waarop de vrouwen hun geboortegroep verlaten is 2.5 jaar.

Leeuwinnen werken op allerlei gebied samen. Binnen de katachtigen is deze samenwerking bij leeuwen uniek. Jonge mannetjes verlaten de groep om zich, als ze volwassen zijn, bij gelegenheid te verbinden met een nieuwe groep waarbij de heersende mannetjes worden verjaagd. Tussen mannetjes leeuwen ontstaan in de regel alleen hechte relaties tussen broers of individuen die als jong samen zijn opgegroeid. De familiegroep waarin leeuwen opgroeien is dus erg bepalend voor de stabiliteit van relaties op volwassen leeftijd.

Mannen zijn ook zeer sociaal: coalities zoeken samen voedsel in de perioden vóór en na het bezitten van een groep en grotere coalities van 4-6 mannen kunnen hun bezit meer dan twee keer zo lang houden dan coalities van 1-2 mannen. De mannen in coalities van meer dan vier dieren zijn altijd in dezelfde groep geboren, maar hebben niet noodzakelijkerwijs dezelfde moeder. Coalities van enkele dieren daarentegen kunnen ook bestaan uit onverwante dieren.

Vachtverzorging (grooming, gericht op zichzelf en op anderen) wordt binnen de groep frequent uitgevoerd en is in hoofdzaak gericht op voorpoten, borst en manen.

2.2.3 Onderhoudsgedrag

Groepen leeuwinnen nemen het grootste deel van de jacht op prooi op zich. In Etosha National Park in Namibië werd vastgesteld dat mannen in 96% van de 461 jachtpartijen niet deelnamen aan de jacht. In het algemeen delen groepen zich op in kleinere subgroepen voor het zoeken van voedsel met een complexe rolverdeling bij jagende leeuwinnen, waarbij individuen herhaaldelijk dezelfde rol van spits of vleugelspeler op zich namen. De spits, meestal de grotere en zwaardere leeuw, legde de hinderlaag en ving de prooi, nadat deze was opgejaagd door de vleugelspelers. Maar de leeuwinnen bleken ook flexibel en wisselden van rol al naar gelang de groepsamenstelling of hun positie in de groep veranderde. Er zijn dus individuele verschillen te bespeuren in jachttechnieken en prooikeuze, hetgeen doet vermoeden dat leren een belangrijk invloed heeft op de jachttechniek en -keuze van de leeuwen. In Namibië heeft bijvoorbeeld een leeuwengroep, die zo nu en dan langs de kust foerageerde, geleerd om te jagen op zeeleeuwen. Vooral de leeuwenmannen, maar ook de -vrouwen eten aas (>40% van het voedsel in de Serengeti). In droge gebieden, waar de prooidichtheid lager is, komt dit minder voor. Leeuwen jagen gewoonlijk (niet altijd) 's nachts en hebben meer succes in een maanloze nacht.

Leeuwen eten niet iedere dag. Afhankelijk van de omvang van de prooi en de beschikbaarheid van prooidieren loopt dit uiteen van eens per dag tot eens in de 11 dagen. In een dataset van 360 succesvolle jachtpartijen werd vastgesteld dat er tussen opeenvolgende jachtpartijen in meer dan 50% van de gevallen op zijn hoogst 5 dagen verstreken. In Etosha National Park zijn voor leeuwinnen gemiddelde prooiopnames geschat van 8.7 kg/dag in het droge seizoen tot 14 kg/dag in het regenseizoen. Indien prooidieren in overvloed beschikbaar waren, zoals in het Serengeti National Park, werd een opname per dag vastgesteld van 8.5 kg. Mannetjes leeuwen nemen tweemaal zoveel voer op.

Indien water beschikbaar is, drinken leeuwen na iedere maaltijd. Drinkwater voorziet in ca. 40% van de totale waterbehoefte, afhankelijk van de temperatuur. Leeuwen drinken regelmatig als er water beschikbaar is, maar ze zijn ook in staat om voldoende vocht uit prooidieren en zelfs uit planten te halen, mocht dit nodig zijn. Ze kunnen daardoor in een heel droge omgeving overleven.

Leeuwen zijn hoofdzakelijk 's nachts actief. Uit waarnemingen in Tanzania bleek dat leeuwen per etmaal ca. 80% van de tijd slapen, liggen of zitten. Daarnaast lopen ze per etmaal gemiddeld 2 uur en zijn ze 50 minuten bezig met eten. Tijdens de actieve periode wordt de tijd voornamelijk besteed aan jagen, het gezamenlijk grootbrengen van de welpen en het in stand houden van het territorium. Leeuwen lopen normaliter met een snelheid van ca. 4 km/uur maar kunnen voor korte tijd versnellen tot 50-60 km/uur. Incidenteel klimmen leeuwen in bomen, maar ze zijn hierin beslist geen specialisten.

2.2.4 Voortplantingsgedrag

De mannen zijn vruchtbaar vanaf de leeftijd van 30 maanden en de vrouwen paren soms al met 24 maanden, maar de eerste succesvolle zwangerschap vindt meestal pas plaats als de ouders gevestigd lid van een groep zijn. Leeuwinnen worden krols als reactie op omstandigheden als krolse groepsleden, als de vorige worp volwassen wordt (12 maanden) of als de vorige worp vroegtijdig sterft (4-6 maanden). Dit laatste is vaak als gevolg van infanticide nadat andere mannetjes de groep hebben overgenomen. De oestrus duurt 4-7 dagen met intervallen die variëren tussen enkele dagen tot meer dan een jaar. De ovulatie wordt geïnduceerd door copulatie en door interactie met soortgenoten. Copulaties vinden plaats met verschillende mannetjes tot meer dan 100 maal per dag. De bevruchting vindt plaats op de 4de dag in oestrus. Bij leeuwinnen neemt de fertiliteit af na het 11de levensjaar tot zij op een leeftijd van rond de 15 jaar onvruchtbaar worden.

Leeuwinnen zijn 110 dagen drachtig en krijgen 1-4, incidenteel tot 6 jongen per worp. Vrouwelijke groepsleden werpen hun jongen vaak rond dezelfde tijd. Tijdens de geboorte zondert de leeuw zich af in dicht struikgewas en houdt haar weerloze jongen de eerste maand verborgen. Daarna worden de jongen in de groep gebracht en gezamenlijk grootgebracht en mogen ze ook bij andere vrouwen dan hun moeder drinken. Jongen drinken soms achtereenvolgens bij drie tot vijf lacterende leeuwinnen voordat hun honger is gestild.

2.2.5 Perceptie en communicatie

Het reukvermogen van een leeuw is goed ontwikkeld, maar zicht en gehoor zijn bij de jacht cruciaal voor het lokaliseren van de prooi. Mannetjes gebruiken geurvlaggen en krassen met hun nagels op bomen om hun territorium te markeren, hoewel geurvlaggen ook een rol spelen in de communicatie tussen groepsleden. Het typische gebrul van de leeuw kan tot op 5 km. afstand gehoord worden en dient om het territorium af te bakenen en om verspreide groepsleden te verzamelen voor het verdedigen van het territorium tegen indringers. Individuele dieren zijn te herkennen aan hun gebrul. Gedragingen en geluiden die een rol spelen in de communicatie en het onderhouden van onderlinge banden zijn klauwen, hurken, ineenduiken, brommen, kopjes geven, op de rug rollen, krabben, grommen, uitrekken en met de staart zwaaien.

2.2.6 Habitat en verspreiding

De optimale habitat voor leeuwen bestaat uit open bosland, dik struikgewas, hoog gras met bosjes; overal waar voldoende beschutting is om te jagen en een slaapplek te maken. De leeuw komt in veel verschillende type habitat voor, met uitzondering van het tropisch regenwoud en diep in de Sahara woestijn. Ze leven tot vrij hoog in de bergen op 3600 m van Kenya's Mt Elgon en 4240 m in Ethiopia's Bale Mountains. De leeuw kwam vroeger voor vanuit Noord Afrika tot in Zuidwest Azie (tot 150 jaar geleden) en Europa (2000 jaar geleden), maar, behalve een kleine populatie in het Gir woud in India, is de soort daar in de meeste landen verdwenen. De territoria van leeuwengroepen beslaan oppervlakten die variëren tussen 20-500 km², afhankelijk van de prooidichtheid.

2.3 De tijger¹⁶ (*Panthera tigris*)

2.3.1 Uiterlijk, gewicht en levensduur

De tijger is de grootste katachtige, met een geel/zwart gestreepte vacht. Het is een bedreigde diersoort waarbinnen zes ondersoorten in het wild voorkomen. Dit zijn de Bengaalse tijger (*P.t. tigris*), de Noord-indochinese tijger (*P.t. amoyensis*), de Chinese tijger (*P.t. corbetti*), de Sumatraanse tijger (*P.t. sumatrae*), de Siberische tijger (*P.t. altaica*) en de Maleise tijger (*P.t. jacksoni*). De uiterlijke kenmerken hier beschreven gelden voor de meest voorkomende Bengaalse tijger, qua gedrag is er tussen ondersoorten nauwelijks onderscheid.

¹⁶ Geraadpleegde bronnen:

Sunquist, M.E. en Sunquist, F., 2002. Wild cats of the World. The University of Chicago Press, Chicago, ISBN 0-226-77999-8.
Walsh, E.J., Wang, L.M., Armstrong, D.L., Curro, T., Simmens, L.G. en J. McGee, 2003. Acoustic communication in *Panthera tigris*: A study of tiger vocalization and auditory receptivity. Acoustical Society of America Journal, Volume 113, Issue 4, pp. 2275-2275.
MacDonald, D.W., 2006. The encyclopedia of mammals, Vol. III. Tiger. Facts on File, New York, pp. 636-639.

De lengte van kop en lichaam is 140-280 cm, de staart is 60-110 cm. De schofthoogte is 95-110 cm, afhankelijk van de ondersoort. In gevangenschap wegen mannetjes ongeveer 175 kg, vrouwtjes ongeveer 125 kg. De tijger heeft relatief korte, maar uiterst krachtige voorpoten met lange klauwen, een lenig lichaam, een flexibele ruggengraat en een zwaarbespiede achterhand. Deze eigenschappen geven de tijger snelheid, behendigheid en kracht. Tijgers worden in het wild naar schatting 12-14 jaar; in gevangenschap bereiken ze een leeftijd van 20 tot zelfs 26 jaar.

2.3.2 Sociobiologische kenmerken

Volwassen tijgers zijn solitair levende dieren met relatief gescheiden territoria. In India en Nepal, waar de prooidichtheid groot is, is een territorium relatief klein (50-1000 km²) in vergelijking met het enorme territorium van de tijgers in oostelijk Siberië (500-4000 km²). Enige overlap kan voorkomen en in de regel omvat het territorium van een mannetje het kleinere territorium van twee of meer vrouwtjes.

Ook al jaagt de tijger alleen, zijn bestaan maakt deel uit van een groter sociaal systeem dat in stand wordt gehouden door markering met "geurvlaggen" op struikgewas en bomen, door urine en mest achter te laten op belangrijke plekken, door te krassen op bomen, door met de achterpoten achterwaarts te "harken" en door vocalisaties. Beide seksen verversen hun geurvlaggen met enige regelmaat. Aan de geurvlaggen kunnen tijgers vaststellen of het een vreemdeling betreft of een lokale bekende, of het een mannetje of een vrouwtje is en of het vrouwtje in oestrus is. Luid gebrul helpt hen elkaar te vinden.

Jonge mannetjes verlaten op een leeftijd van ca. 18 maanden hun moeder en gaan op zoek naar een eigen territorium. Soms tolereren gevestigde mannetjes jonge, ondergeschikte mannetjes in hun territorium, maar in de regel worden deze verjaagd naar een minder aantrekkelijke habitat. Daar wachten ze de tijd af dat een gevestigd mannetje oud en verzwakt wordt, zodat ze het territorium kunnen overnemen.

Jonge vrouwtjes verlaten het territorium van hun moeder als deze opnieuw in oestrus komt en te agressief wordt. Soms staat de moeder haar dochter toe om zich in een deel van haar territorium te vestigen. Dit heeft dan tot gevolg dat de dochter, als zij op driejarige leeftijd geslachtsrijp is, waarschijnlijk door haar vader wordt gedekt. Afhankelijk van het tempo waarmee mannetjes het territorium van elkaar overnemen, zal het vrouwtje in de loop van de tijd met een aantal verschillende mannetjes paren.

2.3.3 Onderhoudsgedrag

Tijgers zijn opportunistische jagers en eten vrijwel alles wat beweegt; hun prooi bestaat meestal uit middelgrote hertachtigen en wilde varkens (30 kg) tot aan runderen van meer dan 900 kg. Tijgers jagen voornamelijk 's nachts en vangen hun prooi door deze tot zeer nabij te besluipen, waarna ze op het nietsvermoedende dier afstormen en het najagen, vangen en doden. Kleine prooien worden gedood met een beet in de nek, grotere prooien worden met de voorklauwen gegrepen, naar de grond getrokken en gewurgd. Bij een verse prooi schranzen tijgers in een keer 20-30 kg naar binnen, wat inhoudt dat ze grote prooien met tussenpozen verorberen en daar een aantal dagen over doen. Tijdens deze periode neemt de dagelijkse voeropname geleidelijk af, gevolgd door enkele dagen waarop de tijger praktisch niets eet. De gemiddelde opname per dag ligt dan ook meer in de richting van 7 kg.

Van tijgers is bekend dat ze per dag 15-20 kilometer afleggen op zoek naar prooidieren en om hun territorium af te bakenen en te verdedigen. Bij tijgers in Siberië zijn echter ook afstanden van 50-60 km vastgesteld. Tijgers zijn uitstekende zwimmers die met hun krachtige sprong dieren in het water overmeesteren. Als het heet is brengen tijgers een belangrijk deel van hun tijd, staand in het water of half onder water liggend door. Tijgers klimmen niet vaak in bomen, ook al kunnen ze het wel als ze daartoe worden uitgedaagd. Incidenteel worden sprongen van 8-10 meter waargenomen, maar meestal is dit 4-5 meter.

2.3.4 Voortplantingsgedrag

In een tropisch klimaat, waar temperatuur schommelingen klein zijn, komen tijgers gedurende het gehele jaar in oestrus. In een gematigd klimaat, is de voortplanting seizoensgebonden. Als vrouwtjes qua voortplanting actief zijn, hebben ze iedere 25 dagen een vruchtbare periode die 5-7 dagen duurt. In deze periode gedraagt het vrouwtje zich uiterst behaagziek en wrijft haar lichaam en kop langs het mannetje totdat deze copuleert. Gedurende de eerste dagen zijn de copulatiepogingen niet succesvol, op de dagen daarna copuleert het paar frequent tot maximaal iedere 15-20 minuten. Tijdens de paring grijpt het mannetje het vrouwtje losjes in de nek. De paring duurt 10-30 sec. waarna het vrouwtje luid brult, zich op haar rug rolt en met haar klauwen uithaalt naar het mannetje dat wegspringt om verwondingen te voorkomen. Hij blijft uit de buurt totdat het vrouwtje hem opnieuw uitnodigt om te paren. De frequente paringen worden beschouwd als nodig om de ovulatie te induceren.

Na een draagtijd van 102-106 dagen, worden de jongen op een afgezonderde plek, in het midden van het territorium, geboren. Meestal 2-3, in enkele gevallen tot aan 5 of 6. Gemiddeld wegen ze 1.5 kg. Meestal overleven er maar 1 of 2 de eerste twee jaar. De jongen worden blind geboren en zijn voor hun voeding gedurende de eerste vijf tot zes maanden geheel aangewezen op hun moeder. Gedurende de eerste 10 dagen besteedt de moeder 60-70% van haar tijd aan het zogen van de jongen. Dit neemt geleidelijk af tot 30% van de daglichturen op een leeftijd van 6 weken. Na ongeveer zes maanden gaan de jongen mee op jacht en leren ze geleidelijk om hun eigen prooi te vangen en te doden. Als de jongen 16 maanden oud zijn hebben ze volledig ontwikkelde hoektanden, maar zijn ze nog steeds niet efficiënt in het doden van hun prooi. Vanaf 18 maanden beginnen ze hun eigen prooi te vangen. Het mannetjes speelt geen enkele rol bij het grootbrengen van de jongen.

2.3.5 Perceptie en communicatie

Tijgers communiceren via geurvlaggen, feces, krastekens en vocalisaties. Er zijn aanwijzingen dat geurvlaggen, feces en krastekens informatie overdragen over de identiteit van dieren, hun geslacht en hun voortplantingsstadium. Tijgers communiceren verder met elkaar met een repertoire aan geluiden, variërend van diep gebrul, gegrom, gebrom, knorren, blazen en puffen. Tijgers blijken geluid te produceren dat veel lage frequenties bevat (infrageluid). Lage frequenties dragen in de buitenlucht, zelfs in bosgebieden waarin tijgers leven, veel verder dan hoge frequenties. Verondersteld wordt dat tijgers daarmee in staat zijn om rivalen uit hun territorium te verdrijven en om partners aan te trekken. Zoals bij alle katten is de staart een belangrijk communicatiemedium. Tijgers vertonen ook het zogenaamde flemen, een houding waarbij zij met open bek met eruit hangende tong, met het orgaan van Jacobson de geuren van geurvlaggen.

2.3.6 Habitat en verspreiding

De Bengaalse tijger (*P.t. tigris*) is de meest voorkomende ondersoort waarvan naar schatting 3000-5000 dieren leven in een 100-tal beschermde gebieden in India, Nepal, Bangladesh, Bhutan en NW-Birma (Myanmar). Andere ondersoorten, waarvan er naar schatting nog slechts enkele honderden of tientallen dieren in het wild leven, komen voor in Zuidoost Rusland, Noordoost, Centraal en Oost China, Noord Korea, Birma (Myanmar), Thailand, Vietnam, Laos, Cambodja, Maleisië en Sumatra.

2.4 De Kameel¹⁷ (*Camelus bactrianus*)

2.4.1 Uiterlijk, gewicht en levensduur

De tweebultige kameel behoort weliswaar tot een andere soort dan de eenbultige dromedaris, maar onderlinge kruisingen zijn fertiel voor beide seksen en qua gedrag is er weinig verschil. Uiterlijk verschillen ze enigszins en heeft de kameel meer wol, kortere poten en een donkerder kleur. Daarmee is de kameel beter aangepast aan de strenge winters in Centraal Azië, terwijl de dromedaris, met een oorsprong in Noord-Afrika en het Midden-Oosten, minder kouderesistent is. Kamelen zijn telgangers en kunnen voor korte tijd 25 kilometer per uur rennen en 30 tot 40 kilometer per dag lopen. De eeltkussens onder de poten beschermen de kamelen tegen het hete zand. Kamelen zijn 170-180 cm hoog, wegen 400 tot 600 kg en kunnen 30-50 jaar oud worden.

¹⁷ Geraadpleegde bronnen:

Ross-Cockrill, W. (Eds.), *The Camelid; an all-purpose animal*. 1979. Proceedings of the Khartoum Workshop on Camels. Vol. I. Scandinavian Institute of African Studies, Uppsala.

Saalfeld, W.K. en Edwards, G.P., 2008. Ecology of feral camels in Australia. In: G.P. Edwards, B. Zeng, W.K. Saalfeld, P. Vaarzon-Morel en M. McGregor (Eds.) *Managing the impacts of feral camels in Australia: a new way of doing business*, Hoofdstuk 2: pp 9–34. Desert Knowledge CRC. Rapport nr. 47.

Ellard, K. en Seidel, P. 2000. Development of a sustainable camel industry. Rural Industries and development Corporation. Publication No. 99/118. ISBN 0642579717

MacDonald, D.W., 2006. *The new encyclopedia of mammals: Camels and Llamas*. Volume III, pag. 718-721. Facts on File, New York.

2.4.2 Sociobiologische kenmerken

Kamelen vormen kleine kuddes, bestaande uit een groepje van 6 tot 20 vrouwtjeskamelen met hun jongen. Buiten het brontseizoen vormen de stieren 'vrijgezelligengroepjes'. Gedurende het brontseizoen sluit een stier zich tijdelijk (3-5 mnd) aan bij een vrouwengroep en verdedigt deze actief tegen andere seksueel actieve stieren. Tijdens deze gevechten briesen en schreeuwen de kamelen en blazen ze in hun bek een slijmvliesplooï op die aan de buitenkant zichtbaar wordt als een rode ballon. Deze ballon wordt 'goulla' genoemd vanwege het geluid dat ze hierbij maken. Ze proberen elkaar met hun nekken op de grond te krijgen, waarbij degene die hierin slaagt, zich met zijn volle gewicht op de andere werpt. In Australië is bij verwilderde kamelen infanticide waargenomen. Stieren in bront verhogen hun voortplantingssucces door bij de geboorte van een kalf, de moeder er bij weg te houden waardoor het kalf verhongert en sterft en de vrouwtjeskameel na een week of drie weer in oestrus komt.

2.4.3 Onderhoudsgedrag

De kameel is uitermate goed aangepast aan de barre omstandigheden in de woestijn. Kamelen kunnen zonder probleem 30% van hun lichaamsvocht verliezen. Ter compensatie kunnen ze per keer tot 100 liter water drinken. Onder normale omstandigheden drinken ze eenmaal per dag, of om de dag. Als water ontbreekt kunnen ze meerdere dagen zonder water, waargenomen is dat kamelen bij het doorkruisen van een hete woestijn zelfs tot 17 dagen zonder water konden. Wilde kamelen besteden 8-10 uur per dag aan voeropname. Kamelen zijn "browsers" en grazers tegelijk, afhankelijk van de vegetatie. Zout is een essentieel element in de voeding van de kameel.

Het verteringsapparaat van de kameel verschilt van dat van echte herkauwers omdat het geen boekmaag bevat. Deze functie is gecombineerd in de pens. Door "recycling" van ureum, benut de kameel planteneiwit beter dan de geit. Kamelen zijn selectieve, migrerende eters die, als het voeraanbod schaars is, per dag tot 70 km lopen. Kuddegenoten verspreiden zich sterk tijdens grazen, vooral in tijden van droogte. Ze houden er rekening mee dat planten en struiken na begrazing weer moeten kunnen herstellen en vermijden risico's op overgrazen. Gemiddeld nemen volwassen kamelen per dag 5-10 kg droge stof op, maar ze kunnen ook maanden overleven met slechts 2-5 kgds. Ze teren dan in op hun grote vetreserves in de twee bulten, die worden aangelegd tijdens periodes van overvloed en worden benut om perioden van schaarste te overleven. Gedurende de winter, als er geen water wordt gebruikt voor thermoregulatie, kunnen kamelen hun totale vochtbehoefte dekken uit de opname van plantenmateriaal.

2.4.4 Voortplantingsgedrag

De voortplanting van de kameel is seizoensgebonden. Kamelen mannetjes vertonen tijdens het brontseizoen uitgesproken seksueel gedrag. Daarbij vertonen ze een rode slijmvliesplooï uit de bek, maken ze veel geluid en knarsen ze met hun tanden. Ook speekselen ze overvloedig. Tijdens de bront zijn de mannetjes vaak agressief en moeilijk te hanteren. De brontverschijnselen bij de vrouwtjeskameel zijn minder uitgesproken. Deze wordt rusteloos, waarbij de vulva gezwollen is en slijm uitscheidt. De vrouwtjeskameel urineert dan frequent. De duur van de oestrus is 4-7 dagen. Voor de paring wordt het vrouwtje tegen de grond gedrukt en hurkt het mannetje over haar heen. Dertig tot veertig uur na de paring, die gemiddeld 10-20 minuten duurt, vindt de eisprong plaats. Na een dracht van 12-13 maanden wordt meestal één jong geboren van 25-35 kg. Voor de geboorte zondert de kameel zich tijdelijk – enkele weken - af van de groep. Het jong wordt geboren terwijl de kameel staat en het wordt niet droog gelikt, evenmin wordt de nageboorte door de moeder opgegeten. Kamelen krijgen in de regel iedere twee jaar een jong, bij voldoende conditie kan het interval tussen geboortes teruglopen tot 15 maanden. Kamelen bereiken rond 3-4 jaar de pubertijd en groeien door tot een leeftijd van 6-7 jaar. Tot een leeftijd van 20 jaar zijn de vrouwtjes fertiel, mannetjes worden onvruchtbaar op een leeftijd van 15 jaar.

2.4.5 Perceptie en communicatie

Hier is weinig specifieke informatie over gevonden. Gelet op het feit dat kamelen zich tijdens voedselschaarste sterk verspreiden over erg grote oppervlakten is het aannemelijk dat ze beschikken over communicatiemiddelen waarmee ze hun kuddegenoten kunnen terugvinden. Ook is bekend dat kamelen sterk aan hun "geboortegrond" gebonden zijn en bij onvrijwillige translocatie na ontsnapping honderden kilometers kunnen afleggen om zich bij hun oorspronkelijke kudde te voegen.

2.4.6 Habitat en verspreiding

Het oorspronkelijke verspreidingsgebied van de wilde kameel liep van Zuid Rusland tot aan Iran en Afghanistan. De kameel is ongeveer 3000 jaar geleden gedomesticeerd. In het grensgebied tussen China en Mongolië leven tegenwoordig minder dan 1000 wilde kamelen en hun voortbestaan is bedreigd. In Australië is een grote populatie van 320.000 verwilderde kamelen, verspreid over West en Zuid-Australië, Queensland en de Northern Territory.

2.5 Het gedomesticeerde paard¹⁸ (*Equus caballus*)

2.5.1 Uiterlijk, gewicht en levensduur

Het oorspronkelijke wilde paard komt niet meer voor alle, nu in het wild levende paarden, stammen af van verwilderde gedomesticeerde paarden. Het 'gewone' paard is relatief laat gedomesticeerd, zo'n 6000 jaar geleden in de gebieden rond de Kaspische en zwarte zee. Deze late domesticatie heeft zeer waarschijnlijk te maken met het natuurlijke sociale systeem van de paarden.

Alle nauw verwante soorten in de familie Equidae, hebben een schofthoogte van 1.20-1.40 m. De schofthoogte van verwilderde paarden heeft heden ten dage een grotere variatie: 1.10 - 1.60 m en de daarbij horende gewichten (120-550 kg). Er is echter veel variatie in lichaamsgewicht tussen de seizoenen (kan 100-125 kg verschil zijn). In Polen heeft men de noordelijke zwaarder gebouwde Tarpan proberen terug te fokken (de huidige Konik): een wildkleur grijs paard met zebrastrepen, aalstreep en donker hoofd en donkere onderbenen: 1.35 - 1.45 m en 350-550 kg. Anderzijds waren de oudste edele licht gebouwde Arabieren 1.40-1.50 m, 300-450 kg en konden alle kleuren hebben. Het huidige gedomesticeerde paard heeft nog meer uiteenlopende schofthoogten variërend van 45 cm tot >1.85 m. Uiteraard houdt het gewicht gelijke tred met de schofthoogte (<50 kg - >1000 kg). Het is bekend dat heel grote of juist heel kleine paarden meer veterinaire afwijkingen hebben.

De gemiddelde levensduur in het wild is sterk afhankelijk van het voedselaanbod en de aanwezigheid van grote predatoren (wolven). De gemiddelde levensverwachting, na overleving van de 1^e winter zonder melk van de moeder, in een gebied met predatoren is rond de 15 jaar. Voor gedomesticeerde dieren is de levensduur sterk afhankelijk van het ras (meer inteelt kortere levensduur), gebruiksdoel, grootte (hele grote en hele kleine paarden worden minder oud) en geriatrische zorg. Geharde ponyrassen kunnen wel >40 jaar worden mits intensief verzorgd.

2.5.2 Sociobiologische kenmerken

Iedere groep paarden die vanuit een beschermde omgeving verwildert, neemt na zeer korte tijd, vaak al binnen één generatie, de sociale structuur aan die bij lang geleden verwilderde paarden en Przewalski's wordt aangetroffen. Dit betekent dat de sociale- en communicatieve eigenschappen die van nature in het wilde paardenbrein verankerd zijn, ook bij de huidige gedomesticeerde paarden nog steeds aanwezig zijn. Paarden zijn gedurende hun hele leven zelden solitair. Dit komt alleen voor bij jonge hengsten (6-8 jaar) op zoek naar eigen merrie(s) of kortstondig bij hele oude hengsten. Ze organiseren zich over het algemeen in drie verschillende typen sociale verbanden: 1) harems, bestaande uit een volwassen hengst en meerdere volwassen merries en hun nakomelingen; 2) 'multiple male bands' die bestaan uit meerdere volwassen hengsten, meerdere volwassen merries en hun directe nakomelingen. Hierbij is er meestal één "dekhengst" en de andere hengsten zijn zogenaamde satelliet hengsten die meer aan de buitenkant van de familiegroep leven; 3) bachelor (vrijgezellen) bands die bestaan uit meer losse structuren van jonge hengsten tussen 2-8 jaar. Voor familiebanden is de haremstructuur het meest voorkomende sociale verband. Deze, vaak heel hechte, familiebanden sluiten zich vaak aan tot grote secundaire kuddes van 600-1000 individuen (40-70 bands). De banden hebben en interne

¹⁸ Geraadpleegde bronnen:

Budiandy, S. 1997. The nature of horses : exploring equine evolution, intelligence, and behavior. Free Press, New York.
McDonnell, S. M., and S. C. Murray. 1995. Bachelor and Harem stallion behaviour and endocrinology. Biol Repro Monol 1: 577-590.
Mills, D. S., and S. M. McDonnell (eds). 2005. The Domestic horse. the evolution, development, and management of its behaviour. Cambridge University press, Cambridge.
Mills, D. S., and K. J. Nankervis. 1999. Equine Behaviour: Principles and Practice. Blackwell Science Ltd., Oxford, UK,
Moehlman, P. D. (ed.) 2002. Equids: zebra's, asses and horses. Status survey and action plan. IUCN.
Waran, N. 2001. Welfare of Horses Animal Welfare series 1. Kluwer academic publishers, Dordrecht
Waring, G. H. 2003. Horse Behavior Second edition. Noyes Publications / William Andrew Publishing, Norwich, NY.

sociale hiërarchie, verdedigen geen territorium en hebben een tamelijk nomadisch leven, waarin het afleggen van grote afstanden geen probleem is.

De grootte van hun home range is afhankelijk van het ecosysteem en wordt beperkt door de zoetwater beschikbaarheid. Paarden hebben sterke persoonlijke voorkeurspartners en uiten dat door met deze partners te spelen, vlak naast elkaar te rusten en elkaar wederzijds te beknabbelen. Dit wederzijds beknabbelen maakt de betrokken dieren rustig door verlaging van de hartslag en stress hormonen.

Veulens worden spontaan 6-8 weken voor de geboorte van het volgende veulen gespeend en beide seksen verlaten hun familiegroep rond de 2-3 jaar. Jonge merries gaan direct naar een andere familiegroep of vormen een zogenaamde mini harem samen met een jonge hengst.

2.5.3 Onderhoudsgedrag

Het spijsverteringssysteem van paarden is geëvolueerd om veel laagwaardig ruwvoer te kunnen verteren. De fermentatie van de harde celwanden vindt plaats in de dikke darm. Als paarden foerageren, grazen ze voornamelijk en eten dan vooral grassen. Regelmatig browsen ze echter ook aan takken, bladeren en kruiden. Ook graven en eten ze in tijden van voedselschaarste brandnetelwortels op. Afhankelijk van de fysiologische status van het dier (vb. lacterende merrie of opgroeiende hengst), het seizoen, de type vegetatie etc., besteden paarden 50 - 75% van hun tijd aan foerageren. Er zijn sterke aanwijzingen dat m.n. de hoeveelheid kauwbewegingen die het paard maakt, bepaalt wanneer zijn verzadiging bereikt is. Gemiddeld besteden paarden 20-25% van hun tijd aan rusten. Een anatomische eigenschap aan de achterknie maakt dat ze staande op vier benen zeer goed kunnen uitrusten. Ze rusten wel regelmatig helemaal lateraal om dan een REM slaap te hebben, maar dat is in een wilde situatie niet iedere dag. Meestal zijn deze REM bouts niet veel langer dan 30 minuten. De meeste paarden rusten en eten in een cyclus van 2-3 uur, 24 uur per dag. Het ritme in het leven van gedomesticeerde paarden wordt daarbovenop bepaald door de humane tijdspunten van voeren en andere handelingen. Vlucht is de eerste verdediging bij een mogelijke integriteitsaantasting.

2.5.4 Voortplantingsgedrag

Merries hebben een bedekte ovulatie, dat wil zeggen dat de hengst uit het gedrag en afgegeven feromonen van de merrie niet altijd met zekerheid kan afleiden dat de merrie drachtig is. Aangenomen wordt dat de zo gecreëerde onzekerheid over het vaderschap de inspanningen die een hengst pleegt om de merrie en haar veulens te verdedigen vergroot. Hengsten hebben een hele sterke neiging hun merries te verdedigen tegenover concurrerende hengsten, maar deze verdediging is meestal geritualiseerd en gaat zelden gepaard met echte gevechten.

Merries zijn tussen maart en september iedere 21-23 dagen ongeveer 10 dagen hengstig. Gedurende die 10 dagen is er een toenemende frequentie van precopulatoir gedrag tussen hengst en merrie. Op de laatste dag is de ovulatie en laat de merrie copulatie toe. Gedurende de winterse anoestrus periode is er beduidend minder competitie tussen hengsten.

Experimenteel is aangetoond dat als een bachelor hengst een harem status krijgt er er een plotselinge en zeer sterke toename in testosteron concentratie optreedt en een sterke verandering in gedrag. Bij verlies van deze positie is sprake van een consistente sterke daling in testosteron en "terug" verandering in gedrag. Dit zelfde effect en daarmee verlies aan libido, wordt vaak gezien op locaties waar veel hengsten zonder merries bij elkaar zijn. Dit is ook de reden waarom er in circussen etc. altijd alleen maar hengsten zijn en het onderlinge contact vaak vrij speels lijkt te zijn. Het is ook zeer onverstandig een merrie (zeker als ze in oestrus is) in de nabijheid van zo'n groep te brengen.

2.5.5 Perceptie en communicatie

Paarden kunnen door de positie van de ogen vrijwel rondom zien, zo'n 340-350 graden. Ze zijn di-chromaat en hebben speciale cellen achter hun netvlies die signalen aan het brein geven als er beweging wordt gedetecteerd. Paarden hebben zeer waarschijnlijk een dubbel brandpunt afstand, waarmee ze tegelijk de horizon en enkele meters voor zich scherp kunnen zien. Ze kunnen minder snel accommoderen dan de mens en kunnen daardoor tijdelijk blind zijn bij sterke licht donker overgangen. Het reukvermogen is waarschijnlijk het belangrijkste zintuig bij korte afstand tussen twee dieren, waarbij regelmatig zeer veel informatie wordt uitgewisseld. Maar ook door middel van zogeheten "dungpiles" wordt er over lange termijn, vooral door hengsten, met elkaar gecommuniceerd. Het gehoor van het paard is qua toonhoogten etc. redelijk vergelijkbaar met dat van de mens,

alleen door de sterke bewegelijkheid van de oren zijn ze een stuk gevoeliger. Tastzin is heel goed ontwikkeld en de lange tastharen rond neus, mond en ogen hebben een functie in het beschermen tegen stoten.

2.5.6 Habitat en verspreiding

Paarden zijn qua habitat waar ze kunnen voorkomen zeer veelzijdig: ze komen voor van de evenaar/semi aride gebieden tot vlak bij de poolcirkel, van hete zoutvlaktes en duin-strand gebieden in Afrika tot hoog in het alpine gebied. De belangrijkste limiterende factor is het voldoende aanwezig zijn van zoet water, om minimaal 1x per 24 uur te kunnen drinken.

3 Gedragsobservaties aan dieren in reizende circussen in Nederland

Door: Machteld van Dierendonck (ASG), Heidi van den Brandt (VHL) en Suzanne Koot (ASG)

In dit hoofdstuk wordt het gedrag van niet-gedomesticeerde- en gedomesticeerde dieren door middel van twee typen systematische observaties in reizende circussen beschreven.

3.1 Doel van onderzoek

Het doel van dit deelonderzoek was inzicht verkrijgen in gedrag en welzijn van dieren in reizende circussen in Nederland, op basis van systematisch gedragsonderzoek bij circusdieren in de dagelijkse praktijk. Daarbij lag het accent op het waarnemen van gezondheidsskenmerken die indicatief zijn voor een verstoorde balans tussen de behoeften van dieren en de omgeving (zoals bepaalde vormen van stressgerelateerd gedrag) en voor een verminderde mentale gezondheid.

De bijbehorende onderzoeksvraag luidde: *Zijn er bij (niet-gedomesticeerde) dieren in circussen in Nederland gedrags- en gezondheidsskenmerken aantoonbaar die wijzen op een verminderd welzijn?*

3.2 Inleiding en afbakening

In dit deelonderzoek worden de resultaten beschreven van een tweetal soorten systematische directe observaties per diersoort per circus. Om de onderzoeksvraag te beantwoorden zijn twee soorten gedragsobservaties uitgevoerd:

- 1) Met de Scan Sampling (SS) methode is de tijdsbesteding per diersoort-circus combinatie in kaart gebracht. De tijdsbesteding van dieren in circussen is vergeleken met informatie van hun (oorspronkelijk) soortgenoten in het wild en met die in dierentuinen (Rapport hoofdstuk 6). Gedrag dat in het wild erg veel tijd in beslag neemt is een kandidaat voor sterk gemotiveerd gedrag en daarmee een potentiële oorzaak voor het ontstaan van afwijkend gedrag;
- 2) Door middel van de zogenaamde One-Zero (1/0) sampling methode zijn gedragingen gescoord die geassocieerd zijn met stress, frustratie, anticipatie en positieve emoties. Er is onder andere gekeken naar het gedrag dat voorkomt in perioden die voorafgaan aan specifieke gebeurtenissen nl. voorstelling, voeren en transport. Deze observaties geven inzicht in hoe dieren deze gebeurtenissen ervaren in vergelijking met een periode dat er niet iets specifiek gebeurde.

In Bijlagen 17-20 zijn de gebruikte methoden in detail beschreven en de volledige voor dit onderzoek relevante resultaten gepresenteerd.

3.3 Tijdsbesteding

3.3.1 Beknopte materiaal en methode

In ieder circus en voor iedere diersoort is 2 x 24 uur op drie verschillende dagen geobserveerd d.m.v. de SS methode: op een dag dat er een voorstelling was, een dag dat er een transport plaats vond en een dag dat er niets met de dieren gebeurde (controledag). In twee circussen kon tijdens hun zomerstop worden geobserveerd. Tijdens de observaties werd ieder 5 minuten per dier het gedrag genoteerd, volgens een van te voren opgestelde lijst met gedragselementen, een zogenaamd ethogram (Bijlage 18). In deze methode wordt niet in detail naar het gedrag gekeken, maar naar de grotere categorieën.

Helaas maakten de lokale omstandigheden het niet altijd mogelijk om de volle 24 uur te observeren. Er waren diverse redenen waarom dat niet mogelijk was zoals gesloten luiken van de roofdierenverblijven of onvoldoende verlichting. In enkele gevallen waren er ganzen en/of honden in de buurt die aansloegen als reactie op de onderzoekers. Omdat de te observeren dieren onrustig werden, kon het gedrag niet langer als representatief voor die situatie worden beschouwd. Ook waren er grote verschillen tussen circussen in de medewerking aan het onderzoek. In twee circussen zijn een aantal keren observaties geweigerd. Er werd steeds een afweging gemaakt of de observaties de lokale 'normale' situatie voldoende benaderden om verder te gaan.

Om technische redenen (cardanisch ophangen, hoog resolutie infrarood camera die elke keer roofdier- en olifant veilig kon worden gemonteerd was niet haalbaar) konden er in de transportauto's geen observaties gemaakt worden.

Uiteindelijk is er in totaal gedurende bijna 1054 uur geobserveerd (Tabel F&C-6). De niet-geobserveerde uren zijn gescoord als "Dier uit zicht", aangezien de onderzoekers niet konden waarnemen wat de dieren deden.

Tabel F&C-6 Aantal observatie uren scan sampling per diersoort-circus combinatie Zie Bijlage 19 voor de geobserveerde uren per type dag (maximaal 144 uur)		
Soort	Circus	n Uur SS
Olifanten	HR	100:40
	RB	75:55
Leeuwen	Be	34:40
	HR	58:55
Tijgers	Be	34:40
	BW	70:15
Kamelen	BW	72:00
	RB	59:10
Paarden	Al	110:28
	Be	37:30
	BW	76:15
	HR	103:45
	Mo	131:25
	RB	88:15
Totaal		1053:53

3.4 Resultaten tijdsbesteding

Uiteraard zijn er grote verschillen tussen de verschillende diersoorten, maar die zijn eenvoudig te verklaren uit hun normale activiteitenpatronen.

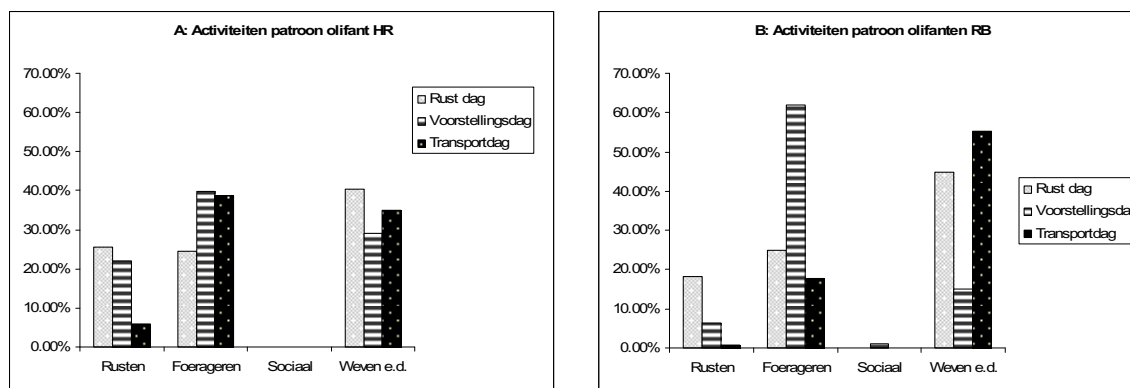
De resultaten laten zien dat er binnen diersoorten grote verschillen bestaan tussen de verschillende circussen. Deze verschillen worden bevestigd door de observaties aan de paarden die in alle zes de circussen hebben plaatsgevonden. Dit geeft enig inzicht in structurele verschillen tussen circussen in de omgang met dieren.

3.4.1 Overall tijdsbesteding

In de Figuren 1-5 zijn de belangrijkste gedragingen van de geobserveerde tijd weergegeven. In Bijlage 19 tabellen B19-1 tot B19-5 is alle data te vinden.

Tijdsbesteding Olifanten

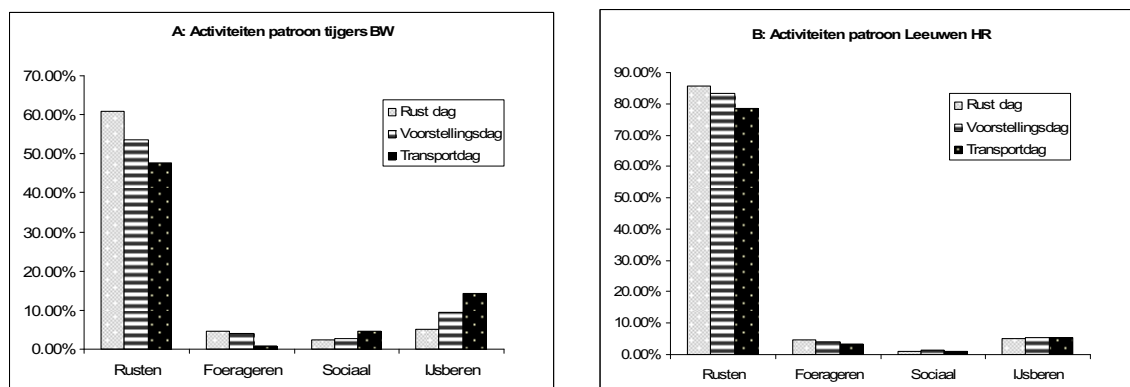
Er waren twee circussen met één respectievelijk twee olifanten. Opvallend was het verschil in rusten van de olifanten tussen beide circussen en het grote verschil in foerageren en weven e.d. op de verschillende dagen bij RB (Figuur F&C-1). Beide circussen hebben relatief hoge percentages van weven e.d. voor alle drie dieren, dit is vooral te wijten aan de relatief lange periode dat de dieren beperkt waren in hun bewegingen (zie 2.4.3).

Figuur F&C-1a en F&C-1b. Belangrijkste activiteiten (% van de daadwerkelijk geobserveerde tijd) van de olifanten. (HR dieren uit zicht over 24 uur: 1-53%, RB dieren uit zicht over 24 uur 13-87%)

Tijdsbesteding leeuwen en tijgers

Bij circus Be waren de tijgers en leeuwen zeer vaak uit zicht (80 -100%) en de gegevens zijn daarom niet representatief voor het gedrag van tijgers en leeuwen in een circus. De omstandigheden in dit circus waren bovendien nogal afwijkend: zes van de negen dieren hadden nooit de beschikking over een buitenverblijf en de drie dieren die wel soms toegang tot een buitenverblijf hadden, konden niet geobserveerd in hun binnenverblijven omdat die afgesloten waren. Een leeuw had een verlamde achterhand en kon niet staan. Hierdoor wijken de resultaten van de observaties sterk af van de observaties in de andere circussen. Daarom zijn de observaties van de roofdieren in Be buiten beschouwing gelaten in de beschrijving van tijgers en leeuwen in Nederlandse circussen.

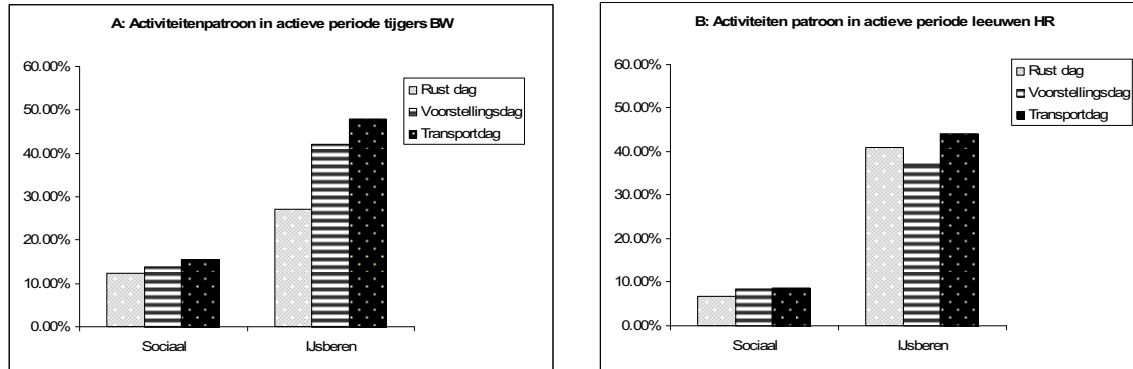

Figuur F&C-2a en F&C-2b. Belangrijkste activiteiten (% van de daadwerkelijk geobserveerde tijd) van tijgers (B) en leeuwen (B) (tijgers uit zicht over 24 uur: 40-60%, leeuwen uit zicht over 24 uur 55-70%).

Opvallend is dat de tijdsbesteding van de 4 tijgers in BW en de 5 leeuwen van HR min of meer vergelijkbaar waren. Belangrijk is te realiseren dat de leeuwen van HR de beschikking hadden over een buitenverblijf voor twee groepen, waardoor het de percentage rusten wat hoger is. In beide groepen is ijsberen het meest voorkomende opwindende gerelateerde gedrag. Dat was in de meeste gevallen goed te onderscheiden van "lopen" en "exploratie" door het sterk rigide karakter van dit gedrag. Ook in de binnenverblijven bij deze circussen was het meestal goed herkenbaar. De tijgers reageren iets meer met "ijsberen" op voorstelling en transport dan de leeuwen.

Tijdsbesteding van roofdieren in de tijd dat ze actief zijn

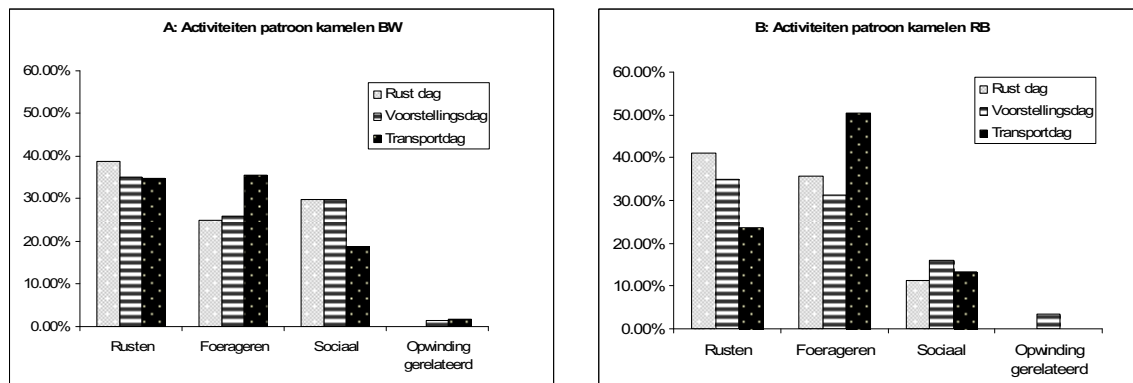
Het percentage ijsberen bij de roofdieren lijkt op het eerste gezicht niet erg hoog te zijn, maar de biologie van leeuwen en in mindere mate van tijgers wijst op hele lange perioden van relatieve rust. Om inzicht te verkrijgen in het beslag van ijsberen op de tijd dat de dieren actief waren, is het percentage ijsberen uitgedrukt als percentage van de actieve tijd. Hetzelfde is gedaan voor sociaal gedrag, een indicator voor positief welzijn. De resultaten voor de roofdieren staan in Figuur F&C-3.

Figuur F&C-3a en F&C-3b Activiteiten patroon tijdens de actieve periode (ongeveer 2.5 uur) van de leeuwen van HR en de tijgers van BW (ongeveer 10 uur)

Beide diersoorten ijsberen in de actieve periode ongeveer 40%. De verschillen in sociaal gedrag zijn mogelijk te verklaren uit het feit dat de dieren bij HR in twee groepen zitten (twee respectievelijk drie dieren) en maar een buitenkooi hebben. De resultaten van de 1-0 data zouden hier uitsluitsel over kunnen geven.

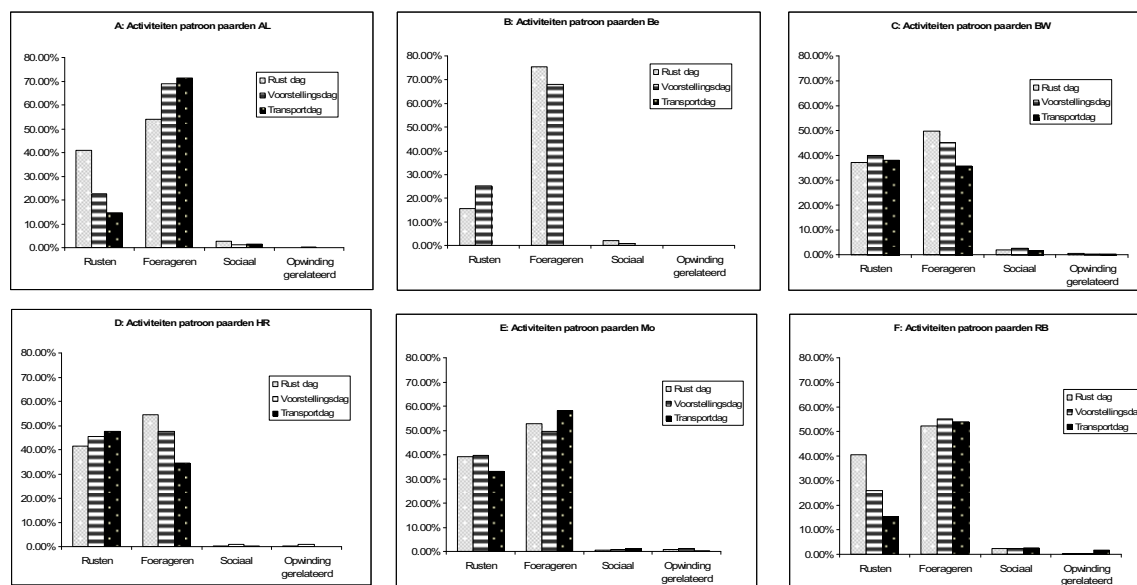
Tijdsbesteding Kamelen

Figuur F&C-4a en F&C-4b. Belangrijkste activiteiten (% van de daadwerkelijk geobserveerde tijd) van de kamelen. (BW dieren uit zicht over 24 uur: 40-70%, RB dieren uit zicht over 24 uur 42-87%)

Het meest opvallende van het tijdsbesteding van de kamelen is dat er behalve t.a.v. sociaal gedrag (hoger op alle dagen in de groep met het grootste aantal veulens en halfwas dieren) weinig verschil was tussen de circussen. De kamelen van BW foerageerden meer op een transportdag.

Tijdsbesteding paarden

Figuur F&C-5a - F&C-5f. Belangrijkste activiteiten (% van de daadwerkelijk geobserveerde tijd) van de paarden. (Al dieren uit zicht over 24 uur: 3-55%, Be dieren uit zicht over 24 uur 54-100%; BW dieren uit zicht over 24 uur: 36-71%, HR dieren uit zicht over 24 uur 2-65%; Mo dieren uit zicht over 24 uur: 19-37%, RB dieren uit zicht over 24 uur 33-71%)

Bij de paarden was het meest opvallende dat bij Al en vooral bij Be er meer veel tijd aan foerageren dan aan rusten besteed werd dan bij de andere circussen. Volgens de literatuur is in semi wilde omstandigheden de foerageertijd rond de 15-20% hoger dan de rusttijd; bij solitair gehouden paarden is het vaak gelijk (Waring 2003). Een verklaring bij Be zou kunnen zijn dat de kwaliteit van het hooi vaak erg slecht was en ze daardoor meer moesten foerageren.

Een tweede punt dat opvalt is het lage percentage van opwinding gerelateerd gedrag. Gezien de algemene houderijomstandigheden (solitair gehouden en verreweg het grootste deel van de dag op stal (Bijlage 7) waren op basis van de literatuur veel hogere waarden (5-20%) verwacht (McGreevy 2006).

Uit zicht

Over 24 uur gemeten zijn de dieren met name op de transport dagen veel meer uit zicht (gemiddeld: tijgers: 82%; leeuwen 85%; olifanten 70%, kamelen 78%, paarden 67%) dan op een rust of een voorstellingsdag. Dit heeft mogelijk te maken met het ruim voor vertrek in de transportauto's zetten van de dieren terwijl de stallen werden afgebroken. Uit Bijlage 9 blijkt dat de dieren veel tijd 80-90% (van de totale tijd dat ze in de transportauto's staan) doorbrengen zonder te rijden. Het was verwacht dat er dan een tekort aan "foerageertijd" zou ontstaan en dus een hogere geobserveerde foerageertijd op transportdagen in vergelijking tot rustdagen. Dat is mogelijk alleen bij de kamelen het geval.

Zomerrust

Er zijn scans sampling opnamen gemaakt van de leeuwen, tijgers en paarden bij Be en van de paarden bij Mo. Wederom vonden de observaties bij de roofdieren van Be niet onder optimale omstandigheden plaats: de drie tijgers die altijd opgesloten zaten mochten juist dan naar buiten en daardoor wijken de waarden af. Bij de paarden was er niet veel verschil op de zomerrust dagen t.o.v. de normale rust- en voorstellingsdagen voor beide circussen.

3.4.2 Verdeling van activiteiten over de verschillende huisvestingsvormen

De drie olifanten besteedden 46-95% van hun tijd aan de ketting. Het kan niet uitgesloten worden dat dit buiten de observatiedagen mogelijk nog hoger was.

Er zijn grote verschillen in de percentages weven e.d., zowel tussen de dieren in de verschillende circussen als tussen de dagen. Bij de olifanten bestond het opwinding gerelateerde gedrag vooral uit weven en slurf zwaaien (zie resultaten 1/0). Evident was dat als de solitaire olifant binnen stond ze meer slurf zwaaien liet zien. Op een

gegeven moment werd dat zo heftig ze het tent dak beschadigde. Om dit gedrag wat te temperen werd er schrikdraad langs het dak gespannen. Opvallend is ook dat voor de voorstelling de frequentie weven e.d. veel hoger was en veranderde in voornamelijk slurf zwaaien, terwijl de andere olifanten daar geen verschil lieten zien (Tabel F&C-7). Dit werd bevestigd door de 1/0 resultaten.

Tabel F&C-7 Percentuele verdeling van de huisvesting over 24 uur van de olifanten en de verdeling m.b.t. de huisvesting genormaliseerd gedrag als weven e.d.¹⁹

		% huisvesting per 24 uur			Weven e.d. (genormaliseerd)		
Olifanten		binnen	buiten	ketting	binnen	buiten	ketting
	Type Dag						
HR	Rust	34.4%	19.6%	46.0%	18.7	12.0	15.8
	Voorstelling	39.4%	0.0%	60.6%	39.2	0.0	1.8
	Transport	14.6%	23.3%	62.2%	11.9	11.7	0.7
RB	Rust	Nvt	13.9%	86.1%		0.2	68.5
	Voorstelling	Nvt	21.5%	78.5%		0.8	13.5
	Transport	Nvt	4.8%	95.2%		0.0	15.6

De olifanten van RB stonden grotendeels van de tijd aan de ketting en vrijwel alleen weven e.d. wanneer ze aan de ketting stonden (Tabel F&C-7). Voor alle drie dieren gold: als ze vrij konden bewegen in een buitenverblijf werd er veel minder weven e.d. waargenomen.

Voor de roofdieren is het niet verbazingwekkend dat er duidelijk meer ijsberen in de binnenverblijven werd waargenomen dan in de buitenverblijven (Tabel F&C-8). De tijgers van BW vertoonden duidelijk meer ijsberen op voorstellingsdagen en transportdagen in vergelijking met de rustdag. Dit wordt maar gedeeltelijk bevestigd door de 1/0 observaties, vlak voor de voorstelling is er niet meer ijsberen. Op een transportdag zaten de dieren meer in de binnenverblijven, i.v.m. afbreken van de buitenverblijven etc. Omdat de dieren op een transportdag niet gevoerd worden ijsberen ze mogelijk meer. Al deze factoren wijzen er op dat het hebben van een buitenverblijf ijsberen kan verminderen.

Tabel F&C-8 Verdeling van ijsberen voor roofdieren Over verschillende dagen²⁰

Roofdieren		Ijsberen (genormaliseerd)	
	Type Dag	binnen	buiten
HR - Leeuwen	Rust	6.7	0.0
	Voorstelling	8.3	0.1
	Transport	4.5	0.0
BW - Tijgers	Rust	3.6	1.1
	Voorstelling	11.8	0.0
	Transport	12.4	0.2

3.5 Gedragswaarnemingen in rust, voor voerverstrekking, voor een voorstelling en voor en na transport

Om een indruk te krijgen van specifieke gedragingen die indicatief kunnen zijn voor het welzijn van circusdieren in het circus is het gedrag van de dieren in vijf verschillende situaties gedurende twee keer een uur continue en gedetailleerd geobserveerd voor iedere diersoort-circus combinatie. Door de observaties van een uur op een rustdag, terwijl er niets met de dieren gebeurde (controle uur), te vergelijken met de gedragingen een uur voor (kracht)voerverstrekking, kan een indruk gekregen worden van anticipatie op een positieve gebeurtenis. Voor de meeste dieren in gevangenschap is (kracht)voer verstrekking meestal een positieve dagelijkse gebeurtenis. Door deze uren te vergelijken met observatieuren voor een voorstelling, voor en na transport kan een goede indruk verkregen worden omtrent een gedragsverandering in relatie tot een voorstelling of transport.

¹⁹ Voor berekening zie Bijlage 19. Normalisatie maakt de waarden met elkaar vergelijkbaar.

²⁰ Voor berekening zie Bijlage 19. Normalisatie maakt de waarden met elkaar vergelijkbaar

3.5.1 Beknopte materiaal en methode

Er is voor gekozen voor een zogeheten one/zero (1/0) observatie techniek om gegevens te verzamelen gedurende deze uren. Tijdens een observatie uur is iedere minuut genoteerd of er in die minuut een gedrag uit een lijst van diersoortspecifieke gedragingen (ethogrammen zie Bijlage 17) is opgetreden. In deze observaties zijn de zogenaamde onderhoudsgedragingen als rusten, foerageren, exploreren etc. van belang maar zeker ook de gedragingen die gerelateerd zijn met angst, frustratie, stress, stereotypieën, wederzijdse huidverzorging of spel. De gedragingen zijn daarna samengevoegd in acht categorieën: algemeen gedrag (samenvoeging van rusten, foerageren, locomotie en exploratie), autogrooming, sociale interacties, opwinding gerelateerd gedrag, gedragingen in relatie tot voorstellingen en trainingen, vocalisaties, alertheid en de rest roep overig. Uiteraard waren er ook regelmatig dieren uit het zicht, en dat is ook meegenomen in de berekeningen. Een gedetailleerd overzicht van de methode en de gevonden resultaten zijn weergegeven in Bijlage 20.

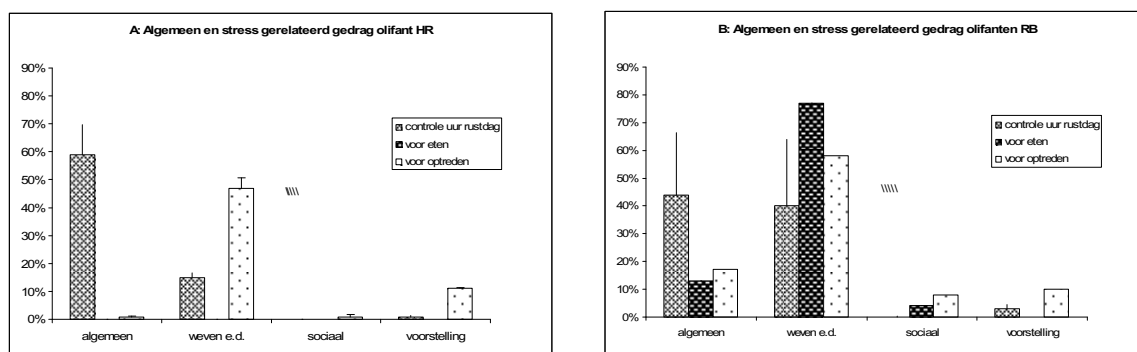
Tabel F&C-9 Totale observatie tijd one/zero observaties		
Soort	Circus	Totaal aantal uur 1/0*
Olifanten	HR	6:31
	RB	6:16
Leeuwen	Be	4:01
	HR	8:58
Tijgers	Be	6:43
	BW	9:35
Kamelen	BW	7:27
	RB	8:08
Paarden	AI	9:32
	Be	9:55
	BW	8:34
	HR	9:29
	Mo	12:04
	RB	9:05
Totaal		116:18

3.6 Resultaten in rust, voor voerverstrekking, voor een voorstelling en voor en na transport

Het doel was om iedere diersoort–circus combinatie bij alle geselecteerde bijzondere gebeurtenissen (controle, voor voeren, voor voorstelling, voor transport, na transport) tweemaal gedurende een uur te observeren. Dit is echter door verschillende oorzaken niet gerealiseerd. Dieren werden bijvoorbeeld eerder dan afgesproken in transportauto geladen, binnen het observatie-uur gevoerd, of waren helemaal niet te zien tijdens de geplande opnames etc.). Uiteindelijk is er in totaal ruim 116 uur geobserveerd, ruim 83% van de geplande tijd (Tabel F&C-9). Over circus Be zijn er van de leeuwen erg weinig gegevens, vooral omdat de luiken van de verblijven erg vaak dicht waren tijdens de observatie perioden. Bij de meeste circussen zijn om verschillende redenen ook observatie uren uitgevallen. In Bijlage 20 tabel B20-1 zijn de volledige observatie tijden per type uur weergegeven.

Olifanten

De fractie van weven e.d. bij de olifanten van RB was met 40-77% erg hoog (Figuur F&C-6). Duidelijk is ook dat de frequentie van weven e.d. sterk toenam voor een voorstelling (olifant HR 15=>47%; olifanten RB 40=>58%). De olifanten van RB verhoogden hun weven e.d. nog sterker in het uur voor het krachtvoer voeren (40=>77%) in vergelijking met het controle uur. Van de olifant van HR is hier helaas geen data van. Interessant is ook dat het sociale gedrag tussen de olifanten bij RB ook steeg (0 => 4%) voor dat ze krachtvoer kregen of dat ze moesten optreden (0 => 8%). Mogelijk zochten ze steun bij elkaar voor deze gebeurtenissen.

Figuur F&C-6a – F&C-6b Algemeen gedrag, weven e.d., sociaal gedrag en voorstelling gerelateerd gedrag tijdens een controle uur, een uur voor het voeren en een uur voor een voorstelling bij de olifant van HR en de olifanten van RB

Omdat er zowel voor de krachtvoergift als voor het optreden een toename in weven e.d. te zien was, was het interessant te kijken of er een verschil is in opwinding gerelateerd gedrag tussen deze uren. Dit aangezien anticipatie op positief ervaren gebeurtenissen (krachtvoergift) wordt gekarakteriseerd door andere gedragingen dan anticipatie op meer negatief ervaren gebeurtenissen (mogelijk optreden of transport) (van der Harst 2006). Helaas is er geen informatie over de verandering in gedrag voor het krijgen van krachtvoer van de olifant bij HR, maar in de controle periode wordt er voornamelijk met de slurf gezwaaid, terwijl voor het optreden er vooral geweeft wordt. Dit is toch een indicatie dat deze olifant de anticipatie op een voorstelling anders ervaart dan de controle periode. Bij de olifanten van RB is er geen verschuiving in type opwinding gerelateerd gedrag zichtbaar tussen de drie verschillende uren. Mogelijk wijst dit erop dat zij het vooruitzicht op te treden niet anders ervaren als het krijgen van krachtvoer.

Tabel F&C-10 Uitsplitsing van het opwinding gerelateerde gedrag naar controle-, voor voeren en voor optreden uur voor Olifanten.

NB alleen de gedragingen met een score zijn getoond

		Slurf zwaaien	Weven	Slurf slaan	Misc stress
HR	Controle uur rustdag	71.9%	18.8%	7.8%	0.0%
	Voor optreden	20.0%	79.4%	0.0%	0.0%
RB	Controle uur rustdag	23.1%	74.4%	0.0%	0.8%
	Voor eten	22.4%	74.4%	0.0%	0.0%
	Voor optreden	17.7%	82.3%	0.0%	0.0%

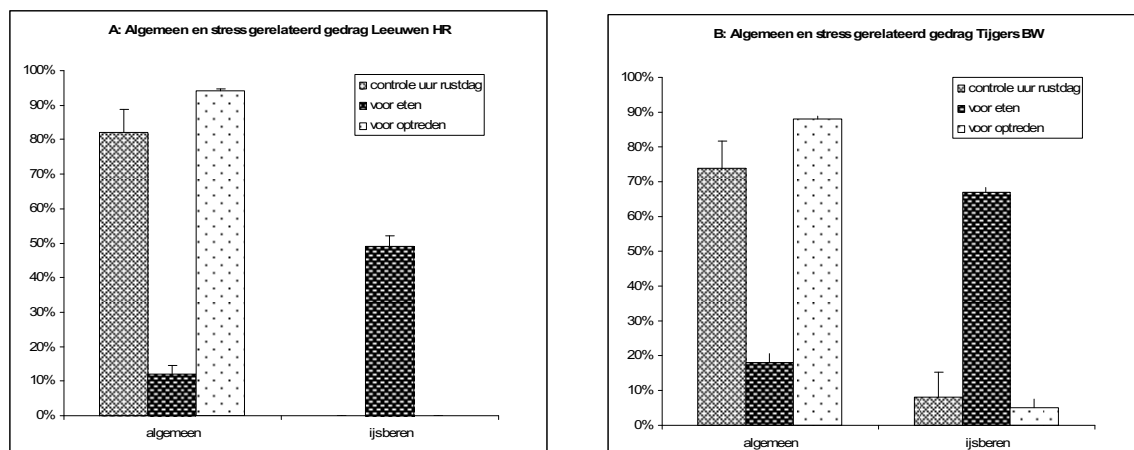
In tegenstelling tot wat er bij de SS observaties al aangetoond is, kon uit deze one/zero observaties niet bevestigd worden dat de verhoogde frequenties van weven (Tabel F&C-7, F&C-10 en Figuur F&C-6b) van de olifanten bij RB alleen door het aan de ketting staan bepaald werd: in alle 4 de one/zero observatie-uren stonden deze olifanten aan de ketting (er is dus geen vergelijking met gedrag in een andere situatie mogelijk). De olifant van HR stond in 3 van de 4 observatie uren in de binnenkooi en 1x buiten in een wekje (tijdens een controle uur). Bij haar konden de one/zero observaties dus ook niet volledig bevestigen dat de hogere frequentie in weven e.d. (Tabel F&C-7, F&C-10 en Figuur F&C-6a) alleen aan de bewegingsbeperking kan worden toegeschreven. Zowel uit

de SS als uit de one/zero en de algemene beschrijvingen is duidelijk dat al deze olifanten vaak bewegingsbeperking hadden.

De observatoren hebben ook aangegeven dat het hen opviel dat de frequentie van weven bij de olifanten van RB toenam als de olifantenhaak in de hand van een verzorger/verantwoordelijke zichtbaar was. De olifantenhaak werd bij de olifant van HR vrijwel nooit getoond of gebruikt.

Leeuwen en Tijgers

Vanwege het ontbreken van voldoende betrouwbare data bij de leeuwen worden de resultaten van de leeuwen bij Be niet getoond. Kijkend naar de verschillende grafieken valt op dat bij de leeuwen van HR en de tijgers van BW de frequentie van ijsberen sterk toenam in de observatie uren voor het eten in vergelijking met de controle observatie uren tijdens een rustdag (Figuur F&C-7a en F&C-7b).

Figuur F&C-7a en F&C-7b Algemeen gedrag, ijsberen, sociaal gedrag en voorstellings gerelateerd gedrag tijdens een controle uur, een uur voor het voeren en een uur voor een voorstelling de leeuwen van HR en de tijgers van BW

De tijgers van Be vertoonden iets meer ijsberen voor het optreden in vergelijking tot de controle perioden. De tijgers van BW en de leeuwen van HR leken niet te anticiperen met ijsberen op het optreden. Maar, tijdens de scansampling observaties is opgevallen dat een van de leeuwen van Be, die jaren geleden voor het laatst optrad, sterk reageerde (door alert gedrag) op het aangaan van de ontvangstmuziek.

Figuur F&C-8 Voorbeeld van de verdeling binnen de opwinding gerelateerde gedraging bij de tijgers van BW (de figuren van de andere roofdieren zijn vergelijkbaar)

Behalve voorafgaand aan het voeren lieten de roofdieren in geen van de andere situaties een toename van ijsberen zien. (zie Figuur F&C-8). Het is de vraag of ijsberen in deze gevallen niet vooral anticipatie op de voerverstrekking is en geen stereotiep gedrag in de functie van een bewegingsstereotypie, maar eerder appetatief gedrag.

Het ijsberen werd veel minder (11%, 0%, 15% en 8%) de controle uren uitgevoerd, daar zou het wel als stereotiep gedrag gekenschetst kunnen worden.

Kamelen

De kamelen leken uitermate flegmatieke dieren. Tijdens de controle-uren, de uren voor het voeren en de uren voor het optreden werd slechts 0-2% opwinding gerelateerd gedrag vertoond. Ze leken zich vooral met onderhoudsgedrag bezig te houden (80-97% van hun tijd).

Er was mogelijk sprake van tepelzuigen als abnormaal gedrag. Maar dit waren voornamelijk halfwas en jong volwassen dieren die nog bij hun moeder zoogden, omdat de juvenielen niet gespeend werden. Daarom is het niet als opwinding gerepeteerd gedrag geregistreerd.

Paarden

De paarden vertoonden niet heel erg grote verschillen in gedrag tussen de uren voorafgaand aan de verschillende gebeurtenissen en de controle uren. Een paar details: de paarden van BW werden voor de voorstelling voor 35%

van de tijd vastgezet aan twee touwen en konden daardoor een aantal gedragingen niet uitvoeren in die periode. Alleen de paarden van BW vertoonden een lichte toename van opwinding gerelateerd gedrag voor het voeren. Bij alle andere groepen bleef het rond of onder de 4%. Het meest voorkomende opwinding gerelateerde gedrag waren onrust gedrag (25.6%) gevolgd door “overig stress gedrag” (23.7%), weven/boxlopen (19.7%), kribbebijten (15.2%) en tralieschrapen (13.9%), zie Bijlage 20 en Figuur F&C-5a-f. Er was dus niet een duidelijk gedrag zoals bij de roofdieren.

Tijdens de scan sampling viel op dat boxtrappen tijdens aanwezigheid van bezoek in de stallen toenam. Dit is een bekende manier van aandacht trekken bij paarden. Bij BW was één paard dat door de tijd heen meer boxtrappen ging vertonen. Uit waarnemingen bleek dat het publiek reageerde op het boxtrappen met aaien en voedselbeloning.

In Mo ging één van de twee ruinen kopschudden op moment dat de ruïn naast hem uit zicht was, bijvoorbeeld voor weidegang. Deze pony's hebben een tijd samen één box en de wei gedeeld. Dit was een teken van sterke sociale verbondenheid tussen deze twee dieren en was voor beiden positief.

4 Systematische risicoanalyse met wetenschappelijke experts

Door: Kees van Reenen (ASG)

4.1 Doel van het onderzoek

Naast het verrichten van gedragswaarnemingen, klinisch onderzoek, inspecties ter plaats, en interviews met betrokkenen uit de circuswereld, is een gestructureerde risicoanalyse ("risk assessment") waarmee wetenschappelijke experts op een systematische manier geconsulteerd kunnen worden met betrekking tot risico's voor het welzijn van circusedieren. In dit project is gekozen voor een methodiek die is ontwikkeld door de European Food safety Authority (EFSA), panel Animal Health and Welfare (AHW), voor de inschatting van welzijnsrisico's bij met name landbouwhuisdieren. Recente voorbeelden zijn o.a. risicoanalyses voor het welzijn van kalveren (EFSA, 2006) en varkens (EFSA, 2007).

De bijbehorende onderzoeksvraag luidde: *Wat zijn risicofactoren voor het welzijn van (niet-gedomesticeerde) dieren in circussen in Nederland?*

4.2 Methodiek en werkwijze

Vier internationaal gereputeerde wetenschappers op het terrein van dierenwelzijn in het algemeen, en welzijn van circusedieren in het bijzonder, zijn benaderd met het verzoek om te participeren in de risk assessment. Uiteindelijk hebben twee toegestemd (prof. Donald Broom, Cambridge, UK, en prof. Ted Friend, A&M Universiteit, Texas, USA). Hen is een handleiding toegestuurd met instructies (zie Bijlage 21). Verdere toelichting van en communicatie over de methodiek vond plaats per e-mail.

De experts is gevraagd om een aparte risk assessment uit te voeren voor elk van de in dit project bestudeerde diersoorten:

- Olifanten
- Leeuwen
- Tijgers
- Kamelen
- Paarden

De risicoanalyse behelsde een viertal stappen (zie ook de werkwijze in Bijlage 21):

- A. Identificatie van risicofactoren – *Hazard identification*
- B. Schatten van de ernst van het effect van risicofactoren op het welzijn – *Hazard characterization*
- C. Schatten van het percentage dieren dat aan risicofactoren blootstaat – *Exposure assessment*
- D. Karakteriseren van het overall risico – *Risk characterization*

Ad A. Een mogelijke risicofactor in dit verband is in principe elke factor in de omgeving van circusedieren die het welzijn negatief kan beïnvloeden. Daarbij is leidend in hoeverre een behoefte van de dieren in het geding is (zie Bijlage 21 voor een opsomming van de belangrijkste behoefte in dit verband).

Ad B. Van elke onder A. geïdentificeerde risicofactor wordt, op een discrete schaal van 1-5, een inschatting gemaakt de ernst van het effect op het welzijn van het individuele dier, wanneer het aan de betreffende risicofactor zou worden blootgesteld (Hazard characterization, afgekort HC). Een HC score van 1 correspondeert met een verwaarloosbaar effect, een score 5 heeft betrekking op een dodelijk effect.

Ad C. Van elke onder A. geïdentificeerde risicofactor wordt een inschatting gemaakt, eveneens op een schaal van 1-5, van het percentage circusedieren dan in de praktijk aan de betreffende factor wordt blootgesteld (Exposure assessment, afgekort EA). Een EA score van 1 correspondeert met een geschat percentage van de populatie circusedieren dat aan de betreffende risicofactor blootstaat van 1-20%, en wordt al zeer zeldzaam betiteld. Een EA score van 5 wil zeggen dat 81-100% van de circusedieren aan de betreffende risicofactor blootstaat, en wordt als zeer frequent omschreven. Deze grenzen komen overeen met de grenzen die bij de risicoanalyse met betrekking tot het welzijn van kalveren zijn gehanteerd (EFSA, 2006).

Ad D. De uiteindelijke karakterisering van het risico (Risk characterization, afgekort RC) van een risicofactor (hazard) is de resultante van zowel het effect op het individuele dier (HC score) als het percentage dieren dat in de praktijk aan de risicofactor blootstaat (EA score). De kwalitatieve RC score wordt verkregen door het vermenigvuldigen van de HC score met de EA score. Afhankelijk van de definitie van (in principe arbitraire) grenswaarden, wordt een RC score (het overall risico) als gering ("negligible"), matig ("minor") of ernstig ("major") beschouwd. Bij de risicoanalyse met betrekking tot het welzijn van kalveren (EFSA, 2006) werden alleen RC scores van 20 of 25 (d.w.z. hetzij HC en RC score beiden 5, of één van beiden 4 en de andere 5).

Concreet is de geconsulteerde experts gevraagd om risicofactoren te identificeren en bij elk van de geïdentificeerde risicofactoren een score voor HC en een score voor EA te geven (zie Bijlage 21 voor een voorbeeld van het invulformulier dat naar de experts is opgestuurd). Zowel bij de score voor HC als bij de score voor EA is de experts bovendien verzocht om kwalitatief (op basis van een discrete score 1, 2, of 3, zie Bijlage 21 voor een omschrijving) aan te geven hoe zeker men was van de gegeven HC respectievelijk EA score. Een "onzekerheidsscore" van 1 betekende dat de onzekerheid van de betreffende HC of EA score laag was; een "onzekerheidsscore" van 3 betekende dat de onzekerheid hoog was.

4.3 Resultaten

4.3.1 Prof. Ted Friend

Prof. Friend heeft voor alle diersoorten dezelfde 12 hazards geïdentificeerd:

- (1) Verveling
- (2) Slechte luchtkwaliteit
- (3) Gebrek aan rust
- (4) Blootstelling aan angstige of angstinducerende situaties
- (5) Ongeschikt dieet & water
- (6) Onvoldoende of ongeschikte sociale contacten
- (7) Blootstelling aan verwonding en ziekte
- (8) Niet in staat zijn tot huidverzorging
- (9) Temperatuur buiten de natuurlijke range
- (10) Blootstelling aan pijn en ongerief
- (11) Niet in staat zijn tot lichaamsbeweging
- (12) Huisvesting in te kleine verblijven gedurende langere tijd

Met uitzondering van hazards (8) en (11) heeft hij aan alle hazards een HC score van 4 of 5 toegekend (effect op het welzijn van het dier is ernstig – "severe" tot zeer ernstig – "critical"). De overgrote meerderheid van de bijbehorende scores voor de EA hebben, gerekend over alle diersoorten (d.w.z. $5 \times 12 = 60$ hazards totaal), overwegend de waarde 1 (48 keer). Bij 14 hazards is de score voor exposure assessment 2, en slechts vier keer is de score 3.

De uiteindelijke inschatting van de ernst van het welzijnsrisico (HC x EA) bereikt bij Friend dan ook nauwelijks een waarde groter of gelijk aan 9 (arbitraire grens voor "minor risk"). Het risico van in totaal vier hazards ("verveling" en "niet in staat zijn tot huidverzorging", bij zowel paarden als kamelen) wordt door Ted Friend als "minor risk" beschouwd. Alle overige hazards hebben volgens zijn inschatting een verwaarloosbaar risico voor het welzijn van circusedieren, met name omdat in zijn optiek circusedieren nauwelijks aan deze hazards blootgesteld worden.

De onzekerheid van de inschatting van zowel de hazard characterization score als de exposure assessment wordt door Ted Friend als "laag" beschouwd. Met andere woorden, hij is vrij zeker van zijn zaak.

4.3.2 Prof. Donald Broom

Don Broom heeft voor het grootste deel dezelfde hazards voor alle diersoorten geïdentificeerd. Dat zijn de volgende 18 hazards:

- (1) Ongeschikte kwaliteit voer
- (2) Ongeschikte hoeveelheid voer
- (3) Ongeschikte kwaliteit voer
- (4) Ongeschikte hoeveelheid voer
- (5) Blootstelling aan giftige materialen in voer of lucht
- (6) Blootstelling aan te hoge temperaturen
- (7) Blootstelling aan te lage temperaturen
- (8) Onvoldoende ruimte in leefomstandigheden
- (9) Onvoldoende ruimte tijdens transport
- (10) Niet in staat zijn om voor mensen te schuilen, gedwongen contact met mensen te vermijden
- (11) Nabijheid tot roofdieren of dominante circusdieren
- (12) Ruwe – wrede trainingsmethoden
- (13) Ruwe – wrede behandeling tijdens optreden
- (14) Onvoldoende complexiteit in leef- en transportomstandigheden
- (15) Gebrek aan sociale contacten in leef- en transportomstandigheden
- (16) Gebrek aan stimuli gerelateerd aan voeropname
- (17) Geen adequate behandeling van huid- of andere aandoeningen
- (18) Blootstelling aan infectieuze ziekten

Alleen bij olifanten, paarden en kamelen heeft hij daar een 19e hazard aan toegevoegd:

- (19) Aangebonden staan (“tethering”).

Over alle diersoorten heen heeft prof. Broom dus 93 hazards gespecificeerd. Van deze 93 hebben 13 hazards een HC-score (effect) van 4 of 5:

Dat is procentueel gezien beduidend minder dan Ted Friend. Prof. Broom, daarentegen, heeft aan de bijbehorende scores voor de exposure assessment (hoeveel dieren staan bloot aan de hazard) over het algemeen hogere waarden toegekend. Bij 54 van de in totaal 93 geïdentificeerde hazards geeft Don Broom een EA score >1 (d.w.z. score 2 of hoger, wat overeenkomt met een geschat percentage dieren dat blootstaat aan de betreffende hazard > 20%). Bij 12 hazards is de EA score 4 of 5.

Het aantal hazards met een risk characterization score (HC x EA) tussen de 9 en 16 (“minor risk”) is bij Don Broom gelijk aan 19. Het gaat hier om:

- Onvoldoende ruimte in leefomstandigheden (leeuwen en tijgers)
- Onvoldoende ruimte tijdens transport (leeuwen, tijgers en olifanten)
- Niet in staat om gedwongen contact met mensen te vermijden (olifanten)
- Nabijheid tot roofdieren of dominante circusdieren (paarden en kamelen)
- Ruwe – wrede trainingsmethoden (leeuwen, tijgers, paarden en kamelen)
- Onvoldoende complexiteit in leef- en transportomstandigheden (leeuwen, tijgers, olifanten, paarden en kamelen)
- Gebrek aan sociale contacten in leef- en transportomstandigheden (olifanten)
- Aangebonden staan (olifanten)

Het risico van één hazard (ruwe – wrede trainingsmethoden bij olifanten) voor het welzijn wordt door Don Broom als ernstig beschouwd (RC-score van 20).

Zes van de in totaal 19 hazards met een RC score corresponderend met een matig risico (“minor risk”), d.w.z. een score tussen 9-16, hadden een RC score van 16:

- Onvoldoende ruimte in leefomstandigheden (leeuwen en tijgers)
- Onvoldoende complexiteit in leef- en transportomstandigheden (leeuwen, tijgers, olifanten)
- Aangebonden staan (olifanten)

In tegenstelling tot Friend, is Broom iets minder zeker van de door hem toegekende scores, met name als het gaat om de exposure assessment. Dat betekent dat over de incidentie van welzijnsbedreigende situaties in de circuspraktijk volgens prof. Broom nog veel niet bekend is.

De maximale score voor onzekerheid (score 3) is door Don Broom toegekend aan de scores voor exposure assessment bij de hazard “ruwe – wrede trainingsmethoden” (alle diersoorten), en bij de hazard “gebrek aan sociale contacten in leef- en transportomstandigheden” bij olifanten.

4.4 Discussie en conclusie

Beide door ons geconsulteerde deskundigen hebben vergelijkbare risicofactoren voor het welzijn van circusedieren geïdentificeerd. De effecten van deze risicofactoren op het welzijn van dier, wanneer het aan de betreffende factor zou worden blootgesteld, worden over algemeen door beide deskundigen als redelijk ernstig ingeschat (scores voor hazard characterization in de meeste gevallen >3).

De experts verschillen van mening over de mate waarin circusedieren in de praktijk blootstaan aan de door hen geïdentificeerde risicofactoren. Daar waar Ted Friend het percentage circusedieren dat wordt blootgesteld aan welzijnsbedreigende factoren overwegend als gering inschat (EA score 1, d.w.z. een percentage dieren blootgesteld aan de betreffende hazards tussen 1 en 20%), geeft Don Broom over het algemeen hogere scores voor exposure assessment (EA scores bij meer dan de helft van de hazards 2 of hoger). In hoeverre deze geschatte percentages grote risico's voor het welzijn van circusedieren impliceren hangt in belangrijke mate af van de gehanteerde grenzen voor de EA scores. In overeenstemming met de risicoanalyse met betrekking tot het welzijn van intensief gehouden kalveren (EFSA, 2006), zijn stappen van 20% gehanteerd bij de definitie van de EA scores. Gevoegd bij het (arbitraire) uitgangspunt dat een ernstig risico (RC score van 20 of hoger) alleen maar kan optreden wanneer de EA score groter of gelijk aan 4 is, betekent dit dat voor serieuze welzijnsrisico's het percentage circusedieren dat blootstaat aan een bepaalde welzijnsbedreigende risicofactor groter dan 60% zou moeten zijn. Hierbij zou opgemerkt kunnen worden dat voor bepaalde hazards (en wellicht zelfs voor de meerderheid van de geïdentificeerde hazards) een beduidend lagere graad van blootstelling reeds als ernstig beschouwd zou moeten worden. In een recente risicoanalyse met betrekking tot het welzijn van landbouwhuisdieren tijdens transport werd door internationale stakeholders unaniem voorgesteld om als grens voor een de EA score van 4 (d.w.z. een “frequente” blootstelling aan een hazard) een grens van 30% te hanteren (Van Reenen et al., 2008). Het gebruik van een dergelijke ondergrens in de huidige risicoanalyse met circusedieren had tot gevolg gehad dat het aantal hazards waarvan het risico als ernstig beschouwd zou kunnen worden (RC score 20 of hoger) aanzienlijk groter was geweest, zeker voor wat betreft de hazards die door prof. Don Broom zijn geïdentificeerd. Een en ander noopt tot enige voorzichtigheid bij het trekken van conclusies uit de hier gerapporteerde risicoanalyse.

Concluderend kan worden gesteld dat de door ons geconsulteerde experts het in hoge mate eens zijn over mogelijke risicofactoren voor het welzijn van circusedieren, en de ernst van de gevolgen voor het individuele dier waarmee blootstelling aan dergelijke factoren gepaard gaat. Veel minder overeenstemming bestaat over mate waarin circusedieren in de praktijk aan deze risicofactoren worden blootgesteld. Een goede monitoring in de praktijk zou op dit punt helderheid kunnen verschaffen.

4.5 Referenties

EFSA, 2007. Scientific report on animal health and welfare aspects of different housing and husbandry systems for adult breeding boars, pregnant, farrowing sows and unweaned piglets. Auteurs: B. Algers, M. Sanaa, T. Nunes Pina, M.C. Meunier-Salaün, L. J. Pedersen, H. Spoolder en B. Wechsler, 2007. EFSA-Q-2006-28. 101 pp.

EFSA, 2006. Scientific Report on the risks of poor welfare in intensive calf farming systems. An update of the Scientific Veterinary Committee Report on the Welfare of Calves. Auteurs: B. Algers, D.M. Broom, E. Canali, J. Hartung, F.J.M. Smulders, C.G. van Reenen en I. Veissier. EFSA-Q-2005-014, 144 pp.

Van Reenen, C.G., H. Reimert, M. Gerritzen, F. Leenstra en B. Lambooij, 2008. Hazard identification and characterization of welfare aspects during transport of farm animals. ASG rapport 152, 26 pp.

5 Percepties van het welzijn van dieren in het circus

Door: Hanneke Nijland, Noëlle Aarts en Reint-Jan Renes,
Sectie Communicatiewetenschappen, Wageningen Universiteit en Research Centrum

5.1 Inleiding

In dit hoofdstuk beschrijft de zienswijze van dompteurs, trainers en andere mensen die in de praktijk direct met circusdieren te maken hebben of gehad hebben over het welzijn van circusdieren.

De bijbehorende onderzoeksvraag luidde: *Wat bepaalt de perceptie van het welzijn van dieren van mensen die in het dagelijks leven met dieren in circussen omgaan, en in welke context?*

5.1.1 Doel van het onderzoek

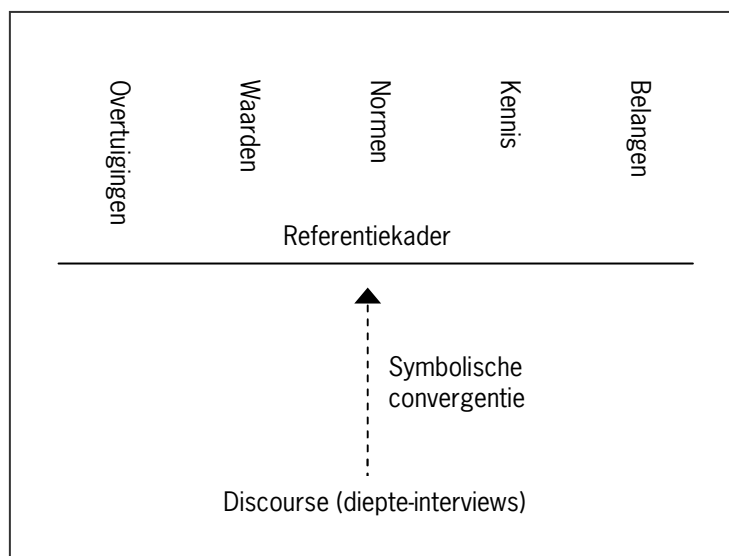
Het doel van het deelonderzoek was (1) inzicht verkrijgen in de context en opbouw van de perceptie van mensen die in het dagelijks leven met circusdieren omgaan en (2) handvatten te vinden om met knelpunten rondom het welzijn van circusdieren om te gaan.

Dit doel is bereikt door informatie te verzamelen over de perceptie van bovengenoemde mensen, vanuit hun (ervarings-)kennis en expertise, over de rol en het welzijn van dieren in het circus en de factoren die dit welzijn beïnvloeden. De optiek van de trainers/dompteurs is relevant, omdat zij door het directe contact met de dieren een grote invloed hebben op het welzijn van de dieren. Daarnaast komen met de percepties van de respondenten ook door hen waargenomen knelpunten naar boven.

5.1.2 Theoretisch kader

Het circus en de mensen die er werken kunnen worden opgevat als een organisatie met een bijbehorende organisatiecultuur. Een cultuur vatten we op als een verzameling van basale, vaak impliciete vooronderstellingen over hoe de wereld in elkaar zit of zou moeten zitten, die door een groep mensen wordt gedeeld en die hun percepties, hun gedachten, gevoelens en daarmee ook in zekere mate hun gedrag bepaalt.¹ Een organisatie en haar cultuur bestaan bij de gratie van communicatie met behulp waarvan mensen hun handelen op elkaar afstemmen.² De Symbolische Convergentie Theorie (SCT) van Bormann³ geeft inzicht in de manier waarop percepties binnen culturen tot stand komen. Met behulp van het model van het referentiekader van Aarts en Van Woerkum⁴ hebben we de percepties van de respondenten beschreven. Daarnaast is gekeken naar mechanismen van cognitieve dissonantie. Volgens de cognitieve dissonantie theorie⁵ probeert een ieder doorgaans de verschillende opvattingen -of cognities- die zij hebben met elkaar in overeenstemming te brengen. Opvattingen die niet stroken met het gedrag of met andere opvattingen worden dissonanten genoemd; opvattingen die wel in overeenstemming zijn, consonanten.

Figuur F&C-9 Analytisch kader

Mensen en groepen mensen gebruiken taal en construeren daarmee verhalen waarmee zij betekenis geven aan de wereld om hen heen, inclusief aan de onzekerheden die zij ervaren. Doordat zij hun interpretaties met elkaar delen wordt een structuur gecreëerd en convergeren taal en verhalen tot een gedeeld verhaal. Zo ontstaat een set van gedeelde visies voor de groep of cultuur.⁶ Dit proces van symbolische convergentie levert inzicht in de context waarin percepties tot stand komt.

In het model van het referentiekader worden vijf elementen onderscheiden, te weten: overtuigingen, waarden, normen, kennis en belangen. Deze elementen vormen in onderlinge samenhang de basis voor percepties die mensen in interactie tot uitdrukking brengen. Overtuigingen zeggen iets over 'hoe de dingen nu eenmaal zijn'. Ze worden doorgaans gebracht als vanzelfsprekendheden die bepaalde redeneringen kracht bij moeten zetten. Waarden zeggen iets over wat goed is en wat slecht. Normen zijn concrete vertalingen van die waarden in gedragsregels, wat wel mag en wat niet mag. Percepties worden ook beïnvloed door de kennis die mensen hebben. Het gaat dan om feitelijke kennis, maar ook om beelden, associaties en verhalen. Ten slotte worden percepties gekleurd door de belangen van mensen.

Zowel bij het formuleren van de vragen en onderwerpen die in de gesprekken met de respondenten aan bod komen, als bij de analyse van deze gesprekken is gebruik gemaakt van deze theorieën.

5.1.3 Opzet van het onderzoek

Voor dit onderzoek zijn gesprekken gevoerd met in totaal twaalf respondenten: vijf trainers/dompteurs, drie voormalig trainers/dompteurs, drie dierenartsen en iemand met een opvang voor dieren uit het circus. De gesprekken duurden een uur tot twee uur en waren opgebouwd volgens het principe van 'laddering': in de (semi)gestructureerde dialogen is steeds geprobeerd verbindingen te leggen tussen het gebruiken van dieren in circussen, de gevolgen daarvan (voor mens en dier) en de waarde die respondenten daaraan verbinden. Om onderliggende redenen van gemaakte keuzen bloot te leggen en een goede beschrijving van de criteria te verkrijgen, zijn steeds "waarom"-vragen gesteld, is goed doorgevraagd en werden concrete uitspraken uitgelokt. Drie van de gesprekken zijn telefonisch gevoerd, de rest op locatie, in de dagelijkse omgeving van de respondenten. De gesprekken zijn met toestemming van de respondenten opgenomen en daarna digitaal uitgeschreven.

Tabel F&C-11 laat zien hoe de verschillende respondenten zich verhouden tot de hedendaagse circuspraktijk in Nederland.

Tabel F&C-11: De respondenten en de verhouding tot de circuspraktijk

Respondent nr.	Rol	Referentie praktijk	Afk.
1	Trainer/dompteur	Hedendaagse circuspraktijk in Nederland	TD
2	Dierenarts	Hedendaagse circuspraktijk in Nederland	DA
3	Trainer/dompteur	Hedendaagse circuspraktijk in Nederland	TD
4	Eigenaar opvang	Entertainmentindustrie in de Verenigde Staten, opvang van dieren uit het circus	OV
5	Trainer/dompteur	Circuspraktijk in Nederland <5 jaar geleden, eredoctoraat trainen van dieren in Verenigd Koninkrijk	EX-TD
6	Trainer/dompteur	Hedendaagse circuspraktijk in Nederland	TD
7	Trainer/dompteur	Hedendaagse circuspraktijk in Nederland	TD
8	Trainer/dompteur	Circuspraktijk in Nederland <5 jaar geleden	EX-TD
9	Trainer	Dompteurschool in Nederland en circuspraktijk in Verenigde Staten >5 jaar geleden	EX-TD
10	Dierenarts	Hedendaagse circuspraktijk in Duitsland	DA
11	Trainer/dompteur	Hedendaagse circuspraktijk in Nederland	TD
12	Dierenarts	Hedendaagse circuspraktijk in Verenigd Koninkrijk	DA

5.1.4 Leeswijzer

In de volgende paragrafen wordt beschreven hoe de respondenten aankijken tegen de rol en het welzijn van dieren in het circus, hoe ze naar eigen zeggen omgaan met circusdieren, wat de wenselijkheid en inpasbaarheid van regelgeving voor de omgang met dieren in het circus is en hoe ze de relatie met andere groeperingen in de samenleving rond deze onderwerpen ervaren. De resultaten van het onderzoek zijn niet bedoeld om generalisaties te maken over bijvoorbeeld alle dompteurs of verzorgers in opvangcentra. Analyse van de verhalen van de respondenten geeft echter wel een goede indicatie van de ideeën die leven en waarop deze zijn

gebaseerd en van patronen die bestaan. In de laatste paragraaf worden de belangrijkste percepties en bijbehorende knelpunten rond het welzijn van dieren in het circus geïnterpreteerd en bediscussieerd aan de hand van de hoofdvragen van het groter onderzoek. Ter illustratie zijn in kaders uitspraken van trainers/dompteurs (TD), voormalig trainers/dompteurs (EX-TD), dierenartsen (DA) en de persoon uit de opvang voor dieren uit het circus (OV) weergegeven die illustratief zijn voor hetgeen op een bepaald moment naar voren wordt gebracht.

5.2 Perceptie van de betekenis van dieren in het circus

5.2.1 Het belang van dieren voor het circus als bedrijf

Dieren zijn erg belangrijk voor het circus, zo geven de trainers/dompteurs en ook de meeste dierenartsen te kennen. De overtuiging leeft dat zonder dieren, en vooral dieren als olifanten en tijgers, het grote publiek zal wegblijven en kleinere circussen niet kunnen overleven.

"Ons publiek zijn vader, moeder met de kinderen, eventueel opa en oma. En dat is Jan-met-de-pet, daar leven wij van. En het grote publiek zegt 'dieren in het circus'. Het is maar een handjevol die er trammelant om maken." (EX-TD)
"Ik zie dat steeds weer: oh, die tijgers! Er gaat dan een golf van sensatie door het publiek. Die komen niet voor een paar juffrouwen die door een hoepel springen". (DA)

Eén van de ex-dompteurs, een dierenarts en de persoon uit de opvang zijn echter van mening dat circus zonder dieren wel zeker de moeite waard kan zijn. Zij noemen als voorbeeld Cirque du Soleil, het Chinese Staatscircus en enkele kleinere circussen.

"Overleven van circussen, ok, maar niet ten koste van de dieren. Ik ben zelf ook wel eens naar een circus geweest zonder dieren. De mensen komen toch. Je moet alleen moeite doen om goede andere nummers te vinden" (EX-TD)

5.2.2 De betekenis van een circus met dieren in het leven van de trainer/dompteur

Het circus en de dieren worden als erg belangrijk ervaren in het leven van de trainers/dompteurs. Vaak zijn de trainers/dompteurs met de dieren opgegroeid. Er wordt zelfs gesproken van 'vergroeid zijn'. De band en de manier van omgaan met dieren wordt wel weergegevens als iets dat per persoon kan verschillen en als iets waar je een bepaald talent of passie voor moet hebben.

"De vraag of iedere dompteur een goede band heeft met zijn dieren is dezelfde vraag als: heeft iedere ouder een goede band met zijn kinderen? Je hebt goede en slechte. (...) Ik dank de lieve Heer dat ik in het circus terecht ben gekomen en dat hij mij de gave heeft gegeven om met dieren om te gaan." (TD)

Natuurlijk is er ook een financieel belang, iets wat enkele dierenartsen, een van de voormalig trainers/dompteurs en de persoon uit de opvang vooral benadrukten.

"Het is ons leven. Wij leven vóór het circus en ván het circus." (TD)
"Je maakt je bestaan afhankelijk van de dieren, terwijl de dieren afhankelijk van de mensen zijn. En als een circus klein is, zal het niet veel voor dieren kunnen doen. Kies dan een ander vak." (EX-TD)

5.2.3 De perceptie van de rol van een circus met dieren voor de samenleving

Vrijwel alle trainers/dompteurs, twee van de voormalig trainers/dompteurs en twee dierenartsen geven aan dat het circus een belangrijke plek is voor mensen om in contact te komen met dieren, wat belangrijk is vanwege het afgeschermd zijn van mensen van de natuur.

"Waar maak je dat nog mee? Het is voor mensen mooi, dat ze nog zo dichtbij kunnen komen." (TD)
"Ik vind het mooie aan een olifant niet wat hij doet, maar wat hij is. Dat is wat ik mensen probeer te laten inzien. We mogen van geluk spreken dat we ze zien, omdat we niet weten hoe lang dat nog kan." (TD)

Een derde dierenarts, een voormalig trainer/dompteur en de persoon uit de opvang vinden de aard van het contact echter negatief, omdat het niet het gewenste educatieve effect heeft, of omdat volgens hen de drijfveer voor het contact vooral bewondering van dominantie van de dompteur over het dier is.

"Als ze nou nog aan soortenbehoud of educatie deden, maar er is vrijwel geen circus dat dat doet. Wat je krijgt vanuit een educatieoogpunt, is hoe we een dier domineren en een trucje kunnen laten doen, in plaats van hoe ze leven en wat ze in de natuur allemaal doen." (DA)
"Die zogenaamde dierenliefhebbers die komen meer voor de dompteurs dan voor de dieren. Het zijn gewoon groupies. Ze willen niet zien dat het slecht is voor de dieren, want dan is voor hun de lol weer voorbij." (EX-TD)

Twee van de dierenartsen en een voormalig trainer/dompteur waarschuwen daarnaast voor zoönosen, dierziekten die voor de mens een bedreiging vormen, zoals TBC bij olifanten.

5.3 Perceptie van het welzijn van dieren in het circus

5.3.1 Dierenwelzijn

Alle respondenten geven aan dierenwelzijn belangrijk te vinden. De definities en interpretaties van dit welzijn lopen echter uiteen. De meeste respondenten komen op het punt uit dat dieren goed verzorgd moeten worden en dat ze hun natuurlijke gedrag voldoende moeten kunnen uitoefenen (zie voor specificaties hiervan de volgende paragraaf). Er wordt door meerdere respondenten opgemerkt dat je de behoeften voor goed welzijn eigenlijk per individueel dier moet bekijken, in plaats van enkel op soortniveau.

"Ja, wat is welzijn? Goed verzorgen, da's het belangrijkste." (TD)

"Ze hebben liefde nodig. Gewoon liefde. Aandacht en liefde. Net als je kind." (TD)

"Dierenwelzijn is de situatie, waarbij dieren (of mensen) binnen beperkte grenzen een deel of een groot deel van hun natuurlijke gedragingen kunnen uiten." (DA)

"Als we dieren onder menselijke zorg hebben, denk ik dat we ze zoveel mogelijk verrijking moeten geven, om te compenseren voor de dingen die ze missen in het wild." (DA)

"De 5 vrijheden zijn een goed startpunt. Niet het complete antwoord, maar een goed startpunt. Verder moet gezorgd worden voor een goed midden tussen overlevingsstress en luxe." (DA)

De persoon uit de opvang geeft een definitie van dierenwelzijn waarbij benadrukt wordt dat er geen onderscheid is tussen menselijke en niet-menselijke dieren:

"Het is de erkenning dat elke soort of elk dier net als wij zijn, dat ze behoeften hebben waar we verplicht zijn in te voorzien. Ze hebben recht op het kunnen maken van een keuze en het recht op een goede leefomgeving." (OV)

Het herkennen van emoties en welzijn gebeurt via mimiek, houding en gedrag. Vrijwel alle respondenten vinden dit makkelijk om te doen. Toch kunnen ze het maar moeilijk omschrijven. Enkel noemen de stand van de oren bij paarden en het zwiepen met de staart bij katachtigen, maar vaker wordt gezegd dat het een kwestie van het kennen van het dier is, waarbij je moet letten op kleine veranderingen in het gedrag. Het herkennen van goed of slecht welzijn wordt gezien als een ervaringsvaardigheid.

"Het is heel gemakkelijk, je moet alles vergelijken met kleine kinderen. Je moet letten op veranderingen in hun gedrag." (TD)

5.3.2 Voorwaarden voor goed welzijn

In antwoord op de vraag wat paarden, kamelen, olifanten en grote katachtigen nou minimaal nodig hebben om een goed leven te hebben komen verscheidene waarden en normen naar voren:

Huisvesting

Vrijwel alle respondenten geven aan dat de diersoorten voldoende ruimte nodig hebben. Gegeven redenen zijn vooral kunnen bewegen, natuurlijk gedrag te kunnen vertonen, voorkomen dat de dieren stereotiep gedrag gaan vertonen en een bepaalde mate van privacy kunnen hebben binnen een groep. Olifanten en kamelen moeten idealiter buiten op een veldje kunnen staan met elektriciteitsdraad eromheen, vinden allen. Kamelen zijn grazers en moeten dus een graasmogelijkheid hebben. Tijgers en leeuwen moeten buitenkooien hebben. Er wordt gesproken van groottes uiteenlopend van 11 m² voor leeuwen tot 20x6 m voor 4 tijgers. Voor paarden worden boxen aanbevolen van 3x3 m, waar ze dan bij voorkeur niet aangebonden staan.

De meningen over de invloed van transport op dierenwelzijn zijn verdeeld. De meeste respondenten vinden transport niet negatief voor welzijn. Een van de voormalig trainers/dompteurs, enkele dierenartsen en de persoon uit de opvang vinden dit wel. Een van de voormalig trainers/dompteurs geeft aan dat het van belang is dat de dieren tijdens transport naar buiten kunnen kijken, omdat niets zien stressvol is voor de dieren.

De mogelijkheid om beschutting te vinden voor de zon in de zomer en warmte bij extreme kou in de winter wordt daarnaast genoemd. Het ontbreken van tocht in de winter is specifiek voor olifanten belangrijk. Kamelen zijn gemakkelijker te houden wat dat betreft, omdat ze goed tegen grote temperatuurwisseling kunnen, maar een dierenarts wijst erop dat zij vooral beschermd moeten worden tegen vocht vanwege gewrichtsproblemen. Dit kan ondervangen worden door een droge ondergrond, bijvoorbeeld houten vlonders, tegen optrekkende vochtige kou.

Voor olifanten wordt door twee dierenartsen een behoefte aan afwisseling van substraat genoemd, om de voetbedding en gewrichten te beschermen.

Olifanten en leeuwen zijn sociale dieren en moeten dus nooit alleen, maar in groepen gehuisvest worden, evenals kamelen en paarden. Van tijgers wordt aangegeven dat het geen sociale dieren zijn, maar dat ze contact met andere dieren toch fijn vinden.

Beweging en afleiding

Dagelijkse beweging wordt door alle respondenten belangrijk gevonden voor alle diersoorten, hoewel voor katachtigen en vooral leeuwen minder vaak beweging nodig werd geacht. Beweging hangt samen met voldoende ruimte, maar ook met voldoende input die aanzet tot beweging, bijvoorbeeld door lopen of optreden met de dieren. Verrijking van de verblijven wordt door de dierenartsen en de persoon uit de opvang sterk benadrukt, terwijl dit criterium door de trainers/dompteurs nauwelijks genoemd wordt. Voorbeelden die genoemd worden zijn schurkpalen en zandbaden voor olifanten, boomstammen/krabpalen voor de grote katachtigen. Daarnaast wordt de mogelijkheid tot baden en verrijking met eten, zoals voedsel ophangen of verstoppertje, naar voren gebracht. Als andere vorm van afleiding wordt door twee dierenartsen de mogelijkheid tot seksuele activiteit en het krijgen van jongen genoemd. Een kanttekening die door enkelen wordt gemaakt is dat men op z'n hoede moet zijn voor inteelt, omdat de soort en het karakter van de nieuw geboren individuen daardoor negatief aangetast worden.

"Ze hebben stress nodig. Een goede gezonde stress, want die hebben ze in de vrije natuur ook, als ze voedsel... Als ze alleen maar in de wagen liggen, dan hebben ze geen stress, dan zie je mentaal en fysiek ook geen contact meer. Ze gaan langzaam dood." (EX-TD)

Voedsel- en watervoorziening

Veel van de respondenten geven aan dat goed voedsel van groot belang is voor dierenwelzijn, en dat er voor alle diersoorten continue beschikbaarheid van water dient te zijn. Voor grote katachtigen bestaat goede voeding volgens het gros van de respondenten uit niet te vet vlees, 4-5 keer per week, aangevuld met vitaminen en mineralen. Een van de voormalig trainers/dompteurs wijst erop dat je roofdieren apart moet voeren, om vechten te voorkomen. Voor olifanten, kamelen en paarden wordt voedsel niet als een groot welzijns punt gezien door de respondenten, omdat ze van alles kunnen eten (hooi, brood, groente, brok). Twee van de dierenartsen en ook een van de trainers/dompteurs wijzen sterk op het belang van een gebalanceerd dieet, aangepast aan de conditie en lichaamsgewicht van elk dier, in het kader van voorkomen en bestrijden van overgewicht.

"Ze moeten een gebalanceerd dieet hebben, aangepast aan hun conditie en lichaamsgewicht" (DA)
"Een paar liter per dag moeten ze hebben. En je mag niet de waterpan uit de kooi halen omdat ze er mee spelen. Water is een levenselixir." (EX-TD)

Omgang met zieke en oude dieren

Om goed welzijn te waarborgen wordt alertheid op ziekte erg belangrijk gevonden door alle respondenten. Kennis van ziekten en van het gedrag van de dieren is daarvoor een voorwaarde. De dierenartsen geven aan dat een periodieke/jaarlijkse check-up bij zou dragen aan het voorkomen van of vroegtijdig herkennen van ziekte. De dieren moeten gevaccineerd zijn, regelmatig ontwormd worden en niet te zwaar zijn. Wanneer een dier ziek is moet direct een dierenarts gecontacteerd worden. Een ziek dier moet rust gegund worden tot het beter is.

"Overigens, wat is ziek, dat is een rekbaar begrip." (DA)
"Het dier bepaalt zelf wat het laat zien, afhankelijk van zijn karakter, je moet dus kunnen zien of het ziek is." (TD)

De meningen over wat te doen met een dier dat te oud of ziek is om nog op te treden zijn verdeeld. De dierenartsen en een klein deel van de (voormalig en huidige) trainers/dompteurs kiezen voor onmiddellijke euthanasie. De rest van de trainers/dompteurs en de persoon uit de opvang kiezen voor een soort 'pensioen', bij het circus zelf of soms in een winterverblijf. Het moment van euthanasie is dan meestal wanneer een dier veel pijn heeft of niet meer kan eten of lopen. Een van de trainers/dompteurs geeft echter aan dat niet meer kunnen lopen nog geen reden is voor euthanasie. Maar weinig respondenten vinden opvang een goed idee, met als reden dat de dieren (paarden uitgezonderd) zo gewend zijn aan hun leven in het circus dat ze ongelukkig zouden zijn met het nieuwe ritme in een opvang. Een lang leven wordt gewaardeerd als positief.

"Opvang ben ik helemaal niet voor. Die mensen bedoelen het heel erg prima. Maar je haalt de dieren uit hun ritme weg. Bij paarden kan dat wel, maar je moet wel blijven kijken of het leven het waard is om te leven, voor dat dier." (EX-TD)
"Je kunt ze beter een seconde te vroeg in laten slapen dan een seconde te laat." (DA)

Manier van trainen

Een goede manier om dieren te trainen behelst de tijd nemen om het individuele dier te leren kennen, het alleen gebruiken van die gedragingen die een dier van nature al uitvoert, veel kijken en geduld hebben, dingen zoveel mogelijk spelenderwijs doen, niet in de eerste levensjaren, en belonen met voedsel, lichaamstaal en met de stem. Straffen gaat ook zoveel mogelijk met de stem, al wordt er aangegeven dat bijvoorbeeld bij tijgers in een groep je niet om een reprimande met een stok heen kunt, er is alleen een verschil tussen een 'tikje' en 'erop slaan'. Wanneer dieren bang worden, is het welzijn niet gewaarborgd.

"Je kunt alle dieren dressereren. Alle dieren. Natuurlijk, dat gaat niet in 2 dagen." (TD)
"Met geweld komt je nergens, zelfs niet met kinderen. Het is bovenal respect. Als je de olifant respecteert, respecteert ze jou ook. Als je haar niet respecteert, zal ze je nooit respecteren. Net als met een kind." (TD)

Een van de trainers/dompteurs geeft aan dat het trainen van roofdieren gemakkelijker is dan van paarden, omdat de laatste vluchtdieren zijn. Bij grote dieren worden reprimandes meer geaccepteerd, omdat deze (letterlijk) een dikkere huid hebben en van soortgenoten ook meer gewend zijn. Met kleinere dieren moet voorzichtiger omgegaan worden.

"Dieren trainen elkaar ook niet altijd zachthandig." (DA)

5.3.3 Beschrijving van de gangbare praktijk in circussen

In de gesprekken met de trainers/dompteurs komen de genoemde criteria voor welzijn en de beschrijving van de huidige praktijk vrijwel altijd overeen, de situatie zoals deze is wordt dus door hen als voldoende goed beschouwd. Door de meeste respondenten wordt de mogelijkheid van rotte appels binnen de circussen erkend, ze vinden dat deze aangepakt moeten worden.

"Waarom zouden de dieren niet in een circus zijn? Die hebben er geen probleem mee, ze worden verzorgd, ze hebben beweging en ze doen het graag." (TD)
"Ik ben niet tegen dieren in circussen en niet tegen dieren in dierentuinen. Want je kunt goede en slechte voorbeelden vinden op beide plekken." (DA)
"Rotte appels heb je overal. Je hebt ook verkeerde schooljuffrouwen! Waar een dier op z'n flikker krijgt, daar moeten ze wat aan doen." (EX-TD)

Enkele mensen van buiten het circus, zoals de persoon uit de opvang, twee dierenartsen, en op sommige punten de voormalig trainers/dompteurs hebben ook over de gangbare situatie niet altijd even rooskleurige visies.

"De kennis is vaak onvoldoende aanwezig, of die kennis is er misschien wel, maar het vraagt ook een stukje discipline. Discipline ontbreekt vaak. En geld." (DA)
"Er is geen utopie voor dieren in gevangenschap." (EX-TD)
"Leeuwen en tijgers zitten teveel opgesloten in een klein lullig hokje. En ze hebben sociale rangordeproblemen" (DA)

Huisvesting

Ruimte wordt als een kritiek welzijnspunt beschouwd. De ruimte die een circus kan bieden, vooral tijdens transport, is niet altijd ideaal voor de verschillende diersoorten, geven naast de dierenartsen ook enkele trainers/dompteurs toe. Ze geven aan dat ze de dieren soms meer ruimte willen geven, maar dat de gemeente of het circusbestuur daarvoor niet altijd genoeg ruimte aanbiedt. Maar, vinden de trainers/dompteurs, in vergelijking met de situaties waarin dieren gehouden worden in bijvoorbeeld de intensieve veehouderij, sommige maneges en zelfs mensen in een flat, valt het mee. Enkele dierenartsen en de persoon uit de opvang vinden de kleine ruimtes die in het circus geboden worden onacceptabel.

"Nou de ruimte ligt dan niet aan ons, dat ligt dan aan de gemeentes, die ons dan hele kleine plekken geven bijvoorbeeld." (TD)
"Grote verblijven, prima. Maar dan ook de gemeentes verplichten dat ze terreinen beschikbaar stellen, zodat we 't kunnen bouwen." (EX-TD)
"Dierreservaten staat toch ook een hek om?" (EX-TD)
"Een kippenfarm, dát is dierenleed." (TD)
"Gevangenschap is überhaupt niet acceptabel naar mijn mening. Maar als je de keuze moet maken is de slechtste gevangenschapssituatie zonder meer het circus, omdat ze in zulke kleine hokken leven dat ze niet hun vrije gewenste gedrag uit kunnen voeren. In de slechtste dierentuin hebben ze ten minste nog wat keuze. (...) Vooral tijdens het vervoer worden de dieren het uitvoeren van vrijwel alle normale behoeften ontnomen" (OV)

Een andere dierenarts geeft aan dat wat met de ruimte gedaan wordt eigenlijk veel belangrijker is dan hoeveel vierkante meter er beschikbaar is.

"Wat echt belangrijk is is niet de grootte van de ruimte, maar wat een dier kan doen met de ruimte die geboden is."

Een zwembadje bijvoorbeeld, maakt heel veel uit." (DA)

Transport is volgens de trainers/dompteurs niet erg voor de dieren, omdat het maar even is en de dieren er ook aan wennen. Groepsdieren die niet in een groep gehouden worden, wat voorkomt in een tweetal circussen, wordt sterk veroordeeld door twee dierenartsen.

"Dierenactivisten hebben het over transportstress. Ja, dat klopt, de eerste keer of de tweede keer. Maar dat is geen dierstress, ze wennen daaraan, ook een hond is bang wanneer hij een auto ingaat. Maar als hij twee of drie of vijf keer in een auto heeft gezeten, vind hij het leuk. Waar gaan we heen?" (TD)

"En dan groepsdieren die je niet in een groep houdt, he? Bijvoorbeeld 1 giraffe vind ik zelf matig verhaal, een giraffe is eigenlijk een groepsdier, dus." (DA)

Beweging en afleiding

Wanneer het gaat over afleiding en beweging, trekken de trainers/dompteurs vaak de vergelijking met dieren in dierentuinen, waarbij ze aangeven dat dieren daar minder beweging en afleiding hebben. Het circus biedt vooral meer afwisseling, door het optreden en de training, maar ook door het reizen.

"Afleiding hebben ze genoeg in de voorstelling. En met trainen, he? In de dierentuin is afleiding wel belangrijk natuurlijk, want daar is het allemaal hands-off tegenwoordig, he?" (EX-TD)

"Een leeuw in de vrije natuur, die beweegt zich als hij moet vreten, maar anders ligt hij ook maar te zonnen. Dus hij heeft niet altijd beweging nodig." (EX-TD)

Volgens dierenartsen is de grootste welzijnsbedreiging bij olifanten en paarden echter een gebrek aan beweging en dierenartsen zowel als de persoon uit de opvang geven aan dat bij grote katachtigen verveling een groot probleem is. Eén van de trainers/dompteurs wil meer mogelijkheden voor activiteiten voor de dieren.

"Verrijking gebeurt gewoonlijk niet. Dat zou op meer plekken kunnen. Olifanten staan toch vaak aangeketend. En weven komt ook veel voor, een psychologisch teken voor verveling." (DA)

"Ze in een kleine piste zetten en laten rondlopen 2 keer een kwartiertje per dag is niet voldoende beweging. En zeker niet hetzelfde wat ze in de natuur krijgen." (DA)

"Waarschijnlijk is de grootste wreedheid die katachtigen aangedaan wordt verveling." (OV)

"Ik zou graag de mogelijkheid hebben om met m'n dieren naar het bos of het strand te gaan." (TD)

Bij dieren die niet optreden (menageriedieren) speelt een gebrek aan beweging en afleiding een nog grotere rol, merkt een dierenarts op. Waar seksuele activiteit mogelijk is, is inteelt als gevolg van onvoldoende anticonceptiemaatregelen een genoemde risicofactor.

Voedsel- en watervoorziening

Gebrek aan de beschikbaarheid van goed voedsel wordt niet als kritiek welzijnspunt gezien, voor alle diersoorten. Echter, een paar respondenten buiten het huidige circus gaven aan dat de watervoorziening soms te wensen over laat en dat diëten niet altijd even goed uitgebalanceerd zijn. Als grootste risicopunt voor dierenwelzijn op het gebied van voedsel wordt overgewicht genoemd.

"Eten gaat goed, je kunt hier gewoon vlees kopen. Daar kan goed aan voldaan worden. Nou goed, jagen kunnen ze niet. Vitaminesupplementen doen ze eigenlijk allemaal als het goed is, calcium en AD3." (DA)

"Het water van de grote katachtigen en olifanten is constant beperkt." (DA)

"Allereerst, zijn de meeste dieren in circussen te zwaar, en vaak zelfs vadsig vet." (DA)

Omgang met zieke en oude dieren

Hoe daadwerkelijk omgegaan wordt met ziekte hangt sterk af van de trainer/dompteur, vertellen meerdere respondenten. Ook verzorgers spelen een grote rol, bij het herkennen van ziekte. Daarnaast vertellen twee (voormalig) trainers/dompteurs dat de circusdirectie ook invloed uitoefent op het al dan niet hoeven optreden bij ziekte.

"En verzorgers, die zijn verrekke belangrijk, die zijn belangrijker dan de dierenarts! Want die zien het eerst of er wat mis is." (EX-TD)

"Het ligt ook aan de directie en je contract of je op moet treden als je dieren ziek zijn." (EX-TD)

Er wordt aangegeven door een van de voormalig trainers/dompteurs en twee dierenartsen dat ziekte vaak te laat herkend wordt. Volgens bijna alle respondenten wordt echter bij het ontdekken ervan meteen een dierenarts ingeschakeld. Bij ziekte wordt meestal rust gegeven, hoewel dit ook aan de directie en het contract ligt. Bij ongeneeslijke ziekte wordt uiteindelijk door iedereen voor een spuitje gekozen, hoewel sommigen dit veel later doen dan anderen aanvaardbaar vinden.

"De circusmensen waarmee ik werk geven meestal geen medicatie zonder ons te bellen." (DA)
"Het hangt er van af, de meeste zaken kunnen we zelf verzorgen, als ze niet echt te erg zijn. Soms kan ik beter een spuitje geven dan de dierenarts, omdat ze aan me gewend zijn." (TD)
"In principe kunnen ze in leven blijven zolang het dier wil, als zijn kop nog goed is. Natuurlijk, het kost wel wat, dat doen de meesten niet, die denken alleen commercieel. Maar God, dat is een instelling hè?" (TD)

Manier van trainen

Vrijwel door alle respondenten wordt aangegeven dat er een voor de dieren goede en een slechte manier van trainen is. De meeste trainers/domppteurs refereren aan vroeger om de slechte manier te beschrijven.

"Ja, een olifant gebruikte je vroeger hijs- en takelwerktuigen voor. Ik weet dat het zonder geweld wel kan. Moet je ze hun natuurlijke gedrag laten doen, niet van die gekke kunstjes." (EX-TD)
"Het is toch gelukkig in de regel zo dat de meesten toch zeer humaan werken. Als ik dat vergelijk met hoe het vroeger was en zo, met elektriciteit, gelukkig is dat niet meer, vroeger wel." (TD)

De trainers/domppteurs vertellen dat het trainen in Nederland vandaag de dag op een humane manier gebeurt.

"Iedereen traint anders. Het is niet de haak die de olifant op zijn plek houdt of die hem iets laat doen. Het is allereerst je stem." (TD)
"Hoe we trainen? Een ijzeren stang, en dan steeds erop slaan. Haha! Totdat hij het doet. Haha! Zo zeggen die dierenactivisten dat. Nee, als we een dier mishandelen, dan wordt het bang." (TD)

Vanuit enkele dierenartsen, de persoon uit de opvang en een van de voormalig trainers/domppteurs wordt sceptisch gereageerd op dit humaan zijn van de training. Ze geven te kennen dat geweld nog wel voorkomt en dat het soms ook niet te voorkomen is.

"Ik ben er van overtuigd dat het niet mogelijk is om op dieren op een humane wijze te trainen voor een circusact. Je kunt dieren wel trainen met positieve bekrachtiging, maar alleen mits je ze niet wilt leren om steeds dezelfde dingen te herhalen die ze niet leuk vinden om te doen." (OV)
"We zeggen wel eens, als een olifant of tijger de trainer aanvalt, dat dat waarschijnlijk het eerste normale gedrag is dat ze vertonen." (OV)
"Als de dompteur bang is, ik heb het vaak meegemaakt, dan slaan ze er op en peigeren ze eerst hun dieren af." (EX-TD)
"Ik was toch wel erg blij dat de trainer een haak had om de olifant tegen te houden toen deze me probeerde te vermoorden." (DA)

5.4 De wenselijkheid en inpasbaarheid van regelgeving voor de omgang met dieren in het circus

5.4.1 Voorstel verbod op wilde dieren

De persoon uit de opvang, twee van de dierenartsen en twee van de voormalig trainers/domppteurs vinden dat er een verbod moet komen op wilde dieren, dieren die volgens hen niet geschikt zijn voor een circus. In dit aspect worden primaten, beren en grote katachtigen genoemd, soms zelfs alle dieren. Sommigen stellen een overgangsregeling voor: de dieren moeten niet meer gefokt worden, de nu werkende dieren moeten worden overgebracht naar een opvang en als er geen goede opvang is, dan is een voorstel ze te laten doorwerken in het circus totdat deze generatie uitgestorven is.

"Het zou heel goed zijn als er in Nederland een lijst zou komen met dieren die je in ieder geval niet mag houden in een circus, en dat je minimale huisvestingsvoorwaarden zou hebben." (DA)
"Ik denk dat je eigenlijk geen nieuwe olifanten in het circus moet willen: ze vertonen bijna allemaal stereotiep gedrag, ze worden vaak langere tijd aan een ketting gehouden en het lukt vaak niet om ze voldoende bewegingsruimte te geven." (DA)
"Ik denk dat geen enkel dier geschikt is voor het circus. Nou, misschien een hond, mits de eigenaar aardig is...ik weet het niet. Ik denk dat heel veel vormen van vermaak met dieren wreed zijn." (OV)

Eén dierenarts geeft aan dat elk geval eigenlijk apart bekeken moet worden.

"Jammer aan wetten is dat ze niet op individuniveau werken. Karakters verschillen nu eenmaal. Je kunt niet iets verbieden omdat er voorbeelden van slechte praktijken zijn. Ik denk dat je in circussen moet kijken naar de manier waarop de dieren gehouden worden en hoe ze getraind worden. Het maakt niet echt uit of het exoten zijn of niet." (DA)

De trainers/dompteurs vinden een verbod op wilde dieren onzin. De grens tussen wild en gedomesticeerd is ook niet zo strak als deze lijkt. Paarden worden door alle respondenten als gedomesticeerd gezien. Kamelen zijn volgens de wet wild, maar kunnen volgens de meeste respondenten niet als zodanig gezien worden. Er wordt een onderscheid gemaakt tussen Indische en Afrikaanse olifanten. De Indische olifant wordt door de trainers/dompteurs als gedomesticeerd gezien omdat ze dat in India ook zijn. De Afrikaanse olifanten vallen meer onder het predicaat 'wild', maar ook deze olifanten zijn gemakkelijk te houden, wordt er gezegd. Daarnaast wordt de situatie in het wild ook niet ideaal bevonden. Tijgers en leeuwen blijven roofdieren, wilde dieren in de ogen van alle respondenten, hoewel dat volgens de trainers/dompteurs en enkele dierenartsen niet hoeft te betekenen dat ze niet geschikt zijn om te houden in een circus. De meeste respondenten geven aan dat er geen wildvang meer is, dat alle dieren in circussen in gevangenschap geboren zijn, op één dierenarts na, die vermoed dat de Afrikaanse olifanten nog wel direct uit het wild komen. Behandeling wordt overigens belangrijker gevonden dan oorsprong.

"Dat verbod vind ik helemaal niks. Het zijn geen wilde dieren. Wat zijn wilde dieren? Een kameel in Rusland is een huisdier, een olifant in India ook. En waar is de wildernis? In Afrika zijn het laatste jaar 20.000 olifanten afgeschoten." (TD)

"Vroeger was het wilde dieren de tent uit, maar nu is het alle dieren de tent uit. Honden, katten, paarden, alle dieren. Ook die thuis worden gehouden! Een rare zaak is het. En die actievoerders die staan met een hond aan de lijn. Het is zo schijnheilig." (TD)

"De maatschappij, of de actievoerders, vinden dat wilde dieren in gevangenschap, daar zijn ze gewoon tegen. En daar hebben ze misschien emotionele argumenten voor maar wetenschappelijke argumenten komen ze niet echt mee. Daarom is de discussie ook zo moeilijk." (DA)

5.4.2 Regelgeving om een minimum aan welzijn te garanderen

Alle respondenten vinden regelgeving om een minimum aan dierenwelzijn te garanderen wenselijk. Er moeten, net als in Duitsland en Frankrijk, minimeisen voor de huisvesting en behandeling van dieren per diersoort komen en een verplicht certificaat voor de mensen die direct met de dieren omgaan (inclusief verzorgers). De regelgeving wordt door iedereen belangrijk gevonden, voor de trainers/dompteurs niet in de laatste plaats om aan te kunnen tonen aan sceptici dat het welzijn van de dieren gewaarborgd is, en om de aanstroom van circussen uit het Oostblok te kunnen reguleren. De regelgeving moet wel uitvoerbaar zijn, geven enkele trainers/dompteurs aan. Gemeentes moeten bijvoorbeeld wel een plek bieden die groot genoeg is om aan de ruimte-eisen te kunnen voldoen.

"Ik vind gewoon dat er een Europese regelgeving moet komen." (EX-TD)

"Kijk, wij vinden ook, regels moeten er zijn. Hè, om uitschot te voorkomen. Dat moet." (TD) *"Als we regels hebben kan ieder zeggen het gaat goed met onze dieren, alles gaat volgens de regels."* (TD)

"Wat eigenlijk gewoon in de wet staat, je mag niet de minimale zorg onthouden. En ja, wat is de minimale zorg? Dat zou ik graag vastgelegd willen hebben. In een AMvB bijvoorbeeld." (DA)

Ook moet er betrouwbare controle zijn. De Duitse manier van controle (op elke nieuwe standplaats dient een dierenarts te controleren) werd voor Nederland als lastig haalbaar gezien door een van de dierenartsen, in plaats daarvan werd een steekproefsgewijze controle voorgesteld.

"Ja, maar wie moet dat dan controleren? Het probleem is, dan moet je iemand zien te hebben die daar al een beetje kijkt op heeft, kennis van heeft en b) dan ook de mogelijkheid heeft daar iets mee te doen." (EX-TD)

Een van de trainers/dompteurs stelde naast minimumregelgeving een sterrenstelsel voor circussen voor.

"Geef circussen sterren, net als hotels, zodat je weet wat je kunt verwachten. Of clowns: 'dit circus heeft 4 clowns, het is het beste, die andere had er maar 3'" (TD)

5.5 Dierenwelzijn en de relatie met andere groeperingen in de samenleving

5.5.1 Circuscultuur

Er is heel duidelijk sprake van een circuscultuur, van 'insiders' en 'outsiders'. Dit wordt ook expliciet gemaakt door de respondenten. Deze circuscultuur wordt door insiders als waardevol gezien, al zijn de mensen uit het circus zich er ook van bewust dat ze snel alleen staan als kleine groep.

"Wij accepteren geen mensen van buitenaf. Maar zo'n dierenarts wordt wel geaccepteerd. Maar ze moeten mij niet zo'n vrouw sturen die een hondje heeft dat van vervetting niet meer vooruit kan en die zal mij even vertellen hoe ik het moet doen." (EX-TD)

"Het is makkelijk om tegen zo'n kleine groepje als ons aan te schoppen. Want, de paar stemmen die ze van ons krijgen, is toch drie keer niks? Daar zitten ze niet op te wachten. De boeren en maneges en zo die worden, ja... ook op een manier aangevallen, maar toch niet zo als een circus." (TD)

"Ik zeg altijd in Nederland, omdat meestal de circusmensen niet mee kunnen praten met deze tijd, zijn ze de dupe van mensen die zeg maar van buiten conclusies trekken hoe het in het circus gebeurt, maar niemand neemt de moeite om voor een paar weken met het circus mee te reizen en te zien hoe het überhaupt in een circus functioneert. En dat vind ik jammer." (TD)

Een dierenarts merkt op dat mensen uit andere sectoren vaak meer invloed hebben en daardoor minder last hebben van kritiek.

"Je ethische normen hangen natuurlijk van je referentiekader af. Het referentiekader is natuurlijk hoe wij met gezelschapsdieren omgaan en met landbouwhuisdieren. Je moet alles in onze huidige maatschappij zien, in de huidige tijd. Mensen met meer invloed mogen meer. Aan de paardenhouderij bijvoorbeeld komt niemand." (DA)

5.5.2 Het beeld van de maatschappij: kennis en de heersende norm

De trainers/dompteurs vinden over het algemeen dat de samenleving en de politiek te weinig kennis hebben over dierenwelzijn om daar een juist oordeel over te kunnen vellen. Ze hebben geen problemen met hun eigen publiek, maar voelen wel een druk uit de samenleving wanneer het gaat over dierenwelzijn. Wanneer ze vergelijken met andere sectoren vinden ze dat onverdiend. Ook de overheid wordt niet altijd consequent gevonden.

"De politiek weet helemaal niks van circusdieren. De mensen die op kantoor zitten die weten niks van het circus, en die dierenactivisten die zijn gek. Nee, de mensen, de gewone mensen, die zien niks verkeerd. Alleen dierenactivisten." (TD)

"Veel mensen denken de verkeerde dingen. Maar daarom vind ik het ook zo goed dat er bij ons geen hekken zijn. Iedereen kan elk moment komen kijken. En dat is slim. We hebben niets te verbergen." (TD)

"Ik denk niet dat de doorsnee bezoeker weet hoe een dier zou moeten leven. Ze zijn veel meer geïnteresseerd in het samenspel tussen trainer en roofdier. En als er wat mis is wordt nog gezegd 'maar die liggen zo lekker te slapen' hè? Die denken dat zij de deskundigen zijn, alleen omdat ze af en toe naar het circus gaan." (EX-TD)

"Wat Ankie van Grunsven doet is toch het minste wat een paard kan verdragen volgens mij, toch vinden we het allemaal geweldig. En Balkenende klappt ook, he? De vertegenwoordiger van het Nederlandse volk. Dan is het opeens mooi! En als een circus zoiets doet is het niet goed. Je moet als overheid wel consequent zijn." (DA)

Twee van de voormalig trainers/dompteurs en de persoon uit de opvang vinden dat het circuspubliek voorgelicht zou moeten worden over dierenwelzijn, opdat zij kunnen helpen controleren.

"De situatie kan veel verbeterd worden als de mensen die naar het circus gaan of langskomen, gewoon attentief opletten dat er geen wantoestanden zijn." (EX-TD)

"Ik denk dat er ook inzicht is gekomen en dat vooral de toeschouwers, het publiek, de ouderwetse behandeling niet meer zo zien wil, en dat als ze zien dat wij toch anders met dieren omgaan, dat dat toch meer respect geeft." (TD)

"Ik denk dat voorlichting heel belangrijk is. Dat het publiek moet weten wat er gebeurt en ook duidelijker gemaakt moet worden hoe je dieren op een humane wijze kunt houden. Ik denk dat dat tot het verbod zou leiden, want het is niet mogelijk dieren op een humane wijze in een klein hokje te houden." (OV)

5.5.3 Het beeld van dierenbeschermingsinitiatieven rond dierenwelzijn in circussen

Door alle trainers/dompteurs, twee van de voormalig trainers/dompteurs en een dierenarts wordt erg negatief en vaak emotioneel gereageerd op de acties van wat zij dierenactivisten noemen. Aangegeven wordt dat deze mensen oneerlijke methoden gebruiken en een eenzijdig of verkeerd beeld schetsen van de werkelijkheid in het circus. Veel beschuldigen ze ervan dit voor geld te doen. Als dierenbeschermers op een eerlijke manier werken, zoals de Dierenbescherming, zeggen de trainers/dompteurs daar geen problemen mee te hebben. Sommigen willen demonstrerende mensen uitnodigen om een tijd mee te reizen, anderen zijn er van overtuigd dat er niet mee te praten is.

"Ik zeg hoe ze denken, de activisten, bijvoorbeeld de kamelen: in begin maart verharen die, rui. De dierenactivisten bellen de politie: 'de kamelen zijn allemaal ziek, hebben vitaminegebrek en verliezen de haren!' Maar dat is normaal! Die mensen hebben geen ervaring. Dat zijn de problemen, hè?" (TD)

"Nu, ze komen vanavond ook weer. Dan gaan ze hiervoor staan en flyers uitdelen - hebben we echt geen last van. Werkelijk niet. Mensen hebben hun mening, dat is alles. Maar als ze ons materiaal kapot maken...ze maken onze

reclameborden kapot, ze doen verf op de wegen, ze maken met messen het zeil van de tent kapot. Dán hebben we daar last van. Activisten doen rare dingen, en je kunt er niet mee praten. Het gaat er hun alleen maar om dat ze geld verdienen. Het circus is makkelijk, het staat in de openheid. Bij de manege, de boerderij, daar komt geen krant, en geen televisie. Een kippenfarm, dát is dierenleed." (TD)

"Met de échte Dierenbescherming hebben we geen last. Die mensen zeggen, je werkt met de dieren, dat is mooi, jullie dieren zijn heel goed verzorgd en alles. Maar de dierenactivisten, dat zijn geen mensen van dierenwelzijn." (TD)

5.5.4 Omgaan met een gevoelde andere norm

Volgens de cognitieve dissonantie theorie probeert een ieder doorgaans de verschillende opvattingen of cognities die zij hebben met elkaar in overeenstemming te brengen. Dissonantiereductie is het mechanisme dat gebruikt wordt om meer consistentie aan te brengen bij conflicterende (eigen of gevoelde) opvattingen of gedragingen. Voorbeelden van strategieën voor dissonantiereductie die wij hebben aangetroffen met als doel om te gaan met (vermeende) beschuldigingen vanuit de maatschappij, dierenbeschermers en de ingediende motie om wilde dieren uit het circus te bannen, zijn:

- ♦ Het erbij halen van meer consonanten

"Waarom zouden de dieren niet in een circus zijn? Die hebben er geen probleem mee, ze worden verzorgd, ze hebben beweging en ze doen het graag." (TD)

"Waar maak je dat nog mee? Het is voor mensen mooi, dat ze nog zo dichtbij kunnen komen." (TD)

"De dieren vinden het leuk om op te treden. Ze gaan uit zichzelf al naar de piste-ingang." (TD)

- ♦ Het veranderen of verwijderen van dissonanten

"Dat reizen daar hebben ze geen zak last van. Dat is gewoon flauwekul." (TD)

"Dat verbod vind ik helemaal niks. Het zijn geen wilde dieren. Wat zijn wilde dieren? Een kameel in Rusland is een huisdier, een olifant in India ook. En waar is de wildernis? In Afrika zijn het laatste jaar 20.000 olifanten afgeschoten."

"Hoe we trainen? Een ijzeren stang, en dan steeds erop slaan. Haha! Totdat hij het doet. Haha! Zo zeggen die dierenactivisten dat. Nee, als we een dier mishandelen, dan wordt het bang." (TD)

- ♦ Het toekennen van meer belang aan consonanten

"Die dieren bij ons die worden ouder dan op de vrije wildbaan. Waarom? Nou, omdat je de hele dag achter hun kont aansjouwt en zo gauw er maar wat mankeert, och jongens, dierenarts erbij." (EX-TD)

"Wij houden van de dieren. Ze hebben het hier beter dan de meeste arme kinderen thuis." (TD)

- ♦ Het minder belangrijk maken van dissonanten

"Het is maar een handjevol die er trammelant om maken [om dieren in het circus, red.]. (EX-TD)

"Een leeuw in de vrije natuur, die beweegt zich als hij moet vreten, maar anders ligt hij ook maar te zonnen. Dus hij heeft niet altijd beweging nodig." (EX-TD)

"En waar is de wildernis? In Afrika zijn nu het laatste jaar 20.000 olifanten afgeschoten. Wat is dat? Dat is toch geen dierenbescherming?" (TD)

- ♦ Het relativeren van de huidige situatie door de situatie van dieren in het circus te vergelijken met andere omstandigheden

"Paarden hebben in veel maneges een slechter leven dan in het circus." (TD)

"Dierenactivisten vertellen van een dansbeer in Roemenië, dat is dierenleed, dat moet weg. Zeg ik ook. Een dansbeer, hier een ring in de neus, trekken eraan, de beer moet dansen. Maar die maken dan foto's en dan laten ze die hier overal zien, zo van 'dat is nou circus. Dat is een circusbeer.' Dat klopt niet, dat is een leugen. Dat gebeurt helemaal niet. En zo is het." (TD)

"Particuliere fokkers, die gaan vreselijk met hun dieren om. Ik heb het met mijn eigen ogen gezien. En dat zijn zaken, dan vraag ik me af hoe wagen sommige mensen het om op het circus af te geven." (TD)

"In de natuur kunnen ze toch niet meer leven, dan worden ze maar afgemaakt. Laten we eerlijk zijn, er is daar toch ook geen ruimte meer?" (TD)

"Een kippenfarm, dat is dierenleed." (TD)

- ♦ Het bij een ander leggen van de verantwoordelijkheid

"Nou de ruimte ligt dan niet aan ons, dat ligt dan aan de gemeentes, die ons dan hele kleine plekken geven bijvoorbeeld." (TD) *"Grote verblijven, prima. Maar dan ook de gemeentes verplichten dat ze terreinen beschikbaar stellen, zodat we 't kunnen bouwen." (EX-TD)*

"Ik zou graag de mogelijkheid hebben om met m'n dieren naar het bos of het strand te gaan, maar die wordt niet voldoende geboden." (TD)

Ook hebben we enkele dissonantiereductiestrategieën aangetroffen met als doel om te gaan met het gevoelde trivialisering van de situatie van dieren in het circus door andere partijen:

"Circussen zijn zelf ook wel gekomen met regels, die zijn niet goedgekeurd door de RDA. Waarom niet? Omdat ze gewoon beschreven hebben hoe ze het nu doen, en dat is wat zij als de ideale situatie zien. En afgezien van dat doen ze niet eens wat ze zelf opschrijven." (DA)

"Als ze nou nog aan soortenbehoud of educatie deden, maar er is vrijwel geen circus dat dat doet. Wat je krijgt vanuit een educatieoogpunt, is hoe we een dier domineren en een trucje kunnen laten doen, in plaats van hoe ze leven en wat ze in de natuur allemaal doen." (DA)

"Gevangenschap is überhaupt niet acceptabel naar mijn mening. Maar als je de keuze moet maken is de slechtste gevangenschapssituatie zonder meer het circus, omdat ze in zulke kleine hokken leven dat ze niet hun vrije gewenste gedrag uit kunnen voeren. In de slechtste dierentuin hebben ze tenminste nog wat keuze. (...) Vooral tijdens het vervoer worden de dieren het uitvoeren van vrijwel alle normale behoeften ontnomen." (OV)

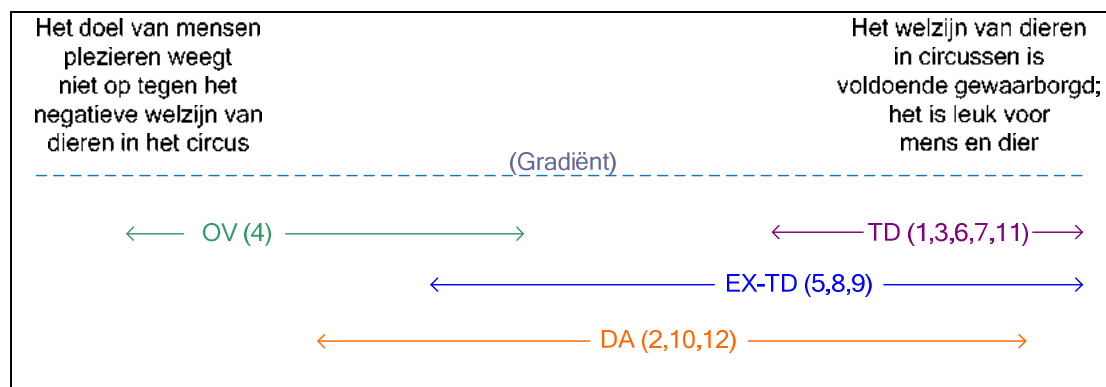
5.6 Interpretatie en discussie - waarborgen van welzijn van dieren in het circus

5.6.1 Opbouw en context van de percepties: patronen uitgelicht

De verschillende invalshoeken

De respondenten bestonden uit trainers/dompteurs, voormalig trainers/dompteurs, dierenartsen en iemand met een opvang voor dieren uit het circus. De percepties van deze mensen, en de referentiekaders waar deze op gestoeld zijn, zijn verschillend. De meeste argumenten voor het al dan niet houden van dieren in circussen zijn te plaatsen op een gradiënt, lopend van de overtuiging dat het welzijn van dieren in circussen voldoende gewaarborgd is, dat mens en dier van de optredens genieten, tot de overtuiging dat het welzijn van dieren in circussen negatief is, gecombineerd met de waarde dat het doel mensen te plezieren daar niet tegen opweegt. De vooraf gemaakte, rationele indeling in groepen (TD, EX_TD, DA en OV) blijkt niet altijd samen te vallen met vaste percepties of gebieden op de gradiënten. Toch zijn er patronen. Weergegeven op een illustratieve schaal verschilden in de gevoerde gesprekken de argumenten tussen en binnen de verschillende groepen grofweg op deze wijze:

Figuur F&C-10 Patronen tussen en binnen de groepen respondenten op illustratieve schaal (nummers verwijzen naar het respondentnummer: zie Tabel F&C-11)

Trainers/dompteurs

Kijkend naar de verschillende groepen, of gebieden op de gradiënt, is symbolische convergentie het duidelijkst bij de trainers/dompteurs. Zij hebben veelal een gedeelde visie en uit de beschrijving van hun cultuur en zelfs hun taalgebruik komt een gedeeld verhaal naar voren. De elementen waarmee het referentiekader is opgebouwd zijn dan ook vrij eenduidig: hun voornaamste belangen zijn het voortbestaan van het circus en het kunnen blijven werken en leven met de dieren waarmee zij optreden; de kennis waar ze aan refereren is actuele ervaringskennis; de waarden en bijbehorende normen die zij noemen komen overeen met de situatie zoals deze in het circus in Nederland is, vermengd met veronderstellingen over wat het publiek graag ziet; en de belangrijkste overtuigingen zijn dat mensen naar het circus komen om dieren te zien, dat circussen dus niet kunnen overleven zonder dieren, en dat het welzijn van dieren in circussen voldoende gewaarborgd is. Het wordt duidelijk uit de verhalen dat er een ontwikkeling heeft plaatsgevonden in de manier van houden en trainen en dus het welzijn van de dieren in het circus, vergeleken met de situatie zoals deze vroeger was.

Voormalig trainers/dompteurs

De verhaalcontext en referentiekaderelementen van de voormalig trainers/dompteurs die met pensioen zijn en over hun oude leven pratten sluiten aan bij die van de trainers/dompteurs. Echter, voormalig trainers/dompteurs die naar eigen zeggen gestopt waren met dressereren uit de overtuiging dat het dierenwelzijn minder of niet voldoende gewaarborgd is, laten ook andere aspecten van het referentiekader zien: naast belangen die het rechtvaardigen van hun vroegere bestaan betreffen en die dus overeenkomen met die van de trainers/dompteurs, ook belangen die de keuze om te stoppen en het verdedigen van de nieuwe positie op de gradiënt rechtvaardigen, zoals dierenwelzijn, en het benadrukken van het ontbreken van een financieel belang; normen en waarden rond dierenwelzijn die aansluiten bij de nieuwe positie op de gradiënt, vermengd met oude normen en waarden; en overtuigingen die aansluiten bij een hoger gewenst dierenwelzijn dan in de praktijk aanwezig is. De kennis waaraan deze respondenten refereren blijft eerstegraads ervaringskennis, die redelijk actueel is (twee voormalig trainers/dompteurs zijn recentelijk gestopt, bij één respondent dateert de kennis van meer dan 5 jaar geleden).

Dierenartsen

Voor de dierenartsen geldt een verdeling van overtuigingen, normen en waarden, aansluitend bij hun positie op de gradiënt, die vergelijkbaar is met die van voormalig trainers/dompteurs. De normen en waarden die zij aangeven zijn, veel meer dan die van de andere respondenten, technisch van aard en gedetailleerd, vooral wat betreft ziekten, substraat, stress en voeding. Symbolische convergentie is hier veel minder duidelijk: door het meer genuanceerd bekijken van de situatie van dieren in het circus en hun houders worden in één gesprek meerdere verhalen naar voren gebracht, meerdere visies belicht. Dit past bij het belang dat zij hebben bij het verdedigen van een objectieve, dierwetenschappelijke kijk. De kennis waar dierenartsen aan refereren is naast tijdelijke bezoeken aan circussen voor hun werk, vooral opleidingskennis en actuele ervaringskennis uit de dierenartsenpraktijk. De dierenartsen die veel voor circussen werken blijken meer rechts op de gradiënt te zitten dan de dierenarts die zich meer inzet voor dierenwelzijn en dierenbescherming.

Eigenaar opvang van dieren uit het circus

Over een gedeelde set verhalen van personen uit de opvang kan hier niet worden gesproken, omdat slechts één gesprek met één persoon is gevoerd, maar er zijn redelijk wat overeenkomsten met de verhalen van de andere respondenten die meer links op de gradiënt zitten, evenals met verhalen van de andere respondenten over dierenbeschermers. De voornaamste overtuiging die hier naar voren komt is dat het welzijn van dieren in circussen niet gewaarborgd is of niet kan worden; zij hanteren dan ook normen en waarden die een stuk strenger zijn dan die van de trainers/dompteurs, tot het punt dat dieren helemaal niet in gevangenschap gehouden mogen worden; de kennis waar aan gerefereerd wordt is gebaseerd op eigen ervaringen met dieren in de entertainmentindustrie en op film- en fotomateriaal van welzijnsorganisaties en literatuur over dierenwelzijn; als belang wordt alleen het welzijn van dieren genoemd.

Verdedigen van de eigen positie

Naast het zoeken naar patronen in referentiekaderelementen en de verhaalcontext hebben we gekeken naar hoe de respondenten in de gesprekken omgaan met eventuele cognitieve dissonantie. Over de hele gradiënt geven respondenten in de gesprekken strategisch belangen van andere groeperingen weer: trainers/dompteurs beschuldigen mensen uit de opvang- en dierenbeschermingswereld ervan op geld uit te zijn en andersom wordt teveel bezuinigen op welzijnsmaatregelen en streling van de macho-aard als belangen van trainers/dompteurs aangedragen. De gesprekken met de respondenten die meer rechts op de gradiënt zitten laten een vrij defensieve houding zien ten aanzien van de omgang met dieren in het circus. Dit wordt duidelijk door het frequente gebruik van mechanismen om cognitieve dissonantie te reduceren. Ze maken daarbij een onderscheid tussen de norm zoals ze die in de maatschappij voelen en de hoogste norm.

"De mensen, de gewone mensen, die zien niks verkeerd. Alleen dierenactivisten." (TD)

Ook bij respondenten die meer links op de gradiënt zitten is sprake van dissonantiereductie, met het doel om te gaan met het gevoelde trivialisering van de situatie van dieren in het circus door anderen. Opvallend is echter dat dit veel minder voorkomt dan rechts op de gradiënt.

5.6.2 Discussie en aanbevelingen

In dit hoofdstuk hebben we zo precies mogelijk omschreven hoe de respondenten naar eigen zeggen omgaan met circusdieren en aankijken tegen hun welzijn. Hoewel anonimiteit is geboden en de respondenten zo neutraal mogelijk werden benaderd in een natuurlijke gesprekssituatie, is sociaal wenselijk gedrag van de respondenten in dit deelonderzoek niet geheel uit te sluiten. Om dit te ondervangen is de interactie tussen onderzoeker en respondent benaderd als eenheid van analyse: we hebben de tweegesprekken inclusief strategische uitingen gebruikt om patronen te onderscheiden. De klankbordcommissie heeft ervoor gewaakt dat meerdere invalshoeken op een rechtvaardige manier gerepresenteerd zijn in de groep respondenten.

Zoals eerder gezegd zijn de conclusies niet bedoeld om generalisaties te maken, maar om patronen weer te geven in welke ideeën er leven, waar die op gebaseerd zijn en hoe ze zich tot elkaar verhouden.

Genoemde risicofactoren voor dierenwelzijn

Een van de doelstellingen van het groter onderzoek is het maken van een inventarisatie van de risicofactoren voor het welzijn van dieren in het circus. De voornaamste risicofactoren zoals die naar voren komen op basis van de gevoerde gesprekken zijn:

Relatief concreet/gemakkelijk te ondervangen

- ♦ Het alleen huisvesten van groepsdieren;
- ♦ Niet-continue watervoorziening;
- ♦ Verveling: gebrek aan inrichting van de ruimte met verrijkmateriaal en afleiding;
- ♦ Inteelt;
- ♦ Overgewicht door onvoldoende gebalanceerde voeding;
- ♦ Het ontbreken van ziektepreventie/periodieke gezondheidscontrole;
- ♦ Het ontbreken van regelgeving en certificering van de houders/verzorgers, incl. controle.

Minder concreet/minder gemakkelijk te ondervangen

- ♦ Gebrek aan ruimte, voor voldoende beweging en natuurlijk gedrag;
- ♦ Transportstress;
- ♦ Het moment van euthanaseren;
- ♦ Inhumane manier van trainen.

De mate waarin deze risicofactoren van belang zijn en de invulling van meetcriteria zijn punten van discussie. De mate waarin de risicofactoren in de *praktijk* voorkomen zal uit de andere hoofdstukken van dit rapport blijken.

"Je ziet soms film van mensen die kien zijn op het promoten van één kant. Dus het is soms lastig om zeker te weten wat er gebeurt als je er niet bent." (DA)

Botsing van percepties

Alle respondenten geven aan regelgeving nodig te vinden en dierenwelzijn belangrijk te vinden. Dit is blijkbaar de discussie niet, het is een punt dat ze gemeenschappelijk hebben. De kern van de discussie gaat over het niveau van welzijn: wat een dier wel en niet wil en leuk vindt, wat natuurlijk is en wat niet en wat moreel toelaatbaar is en wat niet. De aard die de regelgeving zou moeten hebben hangt daarmee samen.

Het is duidelijk dat de percepties van trainers/dompteurs, dierenartsen, mensen uit de opvang, en ook die van de dierenbescherming/dierenactivisten en de maatschappij verschillen, en soms ronduit botsen. Dierenwelzijn is een controversiële kwestie, waarbij belangen, normen en waarden verschillen, en kennis niet altijd eenduidig is. De aangetroffen defensieve houding en de stelligheid waarmee mensen hun meningen verkondigen lijken een gezamenlijk debat in de weg te staan: mensen graven zich veelal in in het eigen standpunt. Andere cultuurverschillen tussen de groeperingen (niet specifiek onderzocht) lijken daarnaast niet bij te dragen aan het tot stand brengen van een dialoog. De respondenten laten -in het bijzonder op uitersten van de gradiënt- door dissonantiereductie wel zien zich bewust te zijn van een gevoelde sociale norm die anders ligt dan die van henzelf.

Waarborgen van welzijn van dieren in het circus

Op basis van de bevindingen in dit deelonderzoek kunnen de volgende handvatten geformuleerd worden:

- ♦ Regelgeving, opgelegd door de overheid en afgeleid uit de resultaten van onderzoek en monitoring, lijkt een deel van de discussie weg te nemen. De aanbeveling van de respondenten om hiervoor de Duitse (of eventueel Franse) wet- en regelgeving als voorbeeld te nemen lijkt een bruikbare. Een goede vorm van

controle is hierbij wel een voorwaarde. Enkele respondenten¹ gaven aan een rol te kunnen en willen spelen bij het verfijnen van de wetgeving naar de Nederlandse situatie.

- ♦ Waar bij vergelijking met de resultaten van het groter onderzoek (gedragsobservaties, klinische inspecties) blijkt dat hiaten zijn in kennis, kan met educatie en voorlichting over het scheppen van voorwaarden voor goed dierenwelzijn mogelijk verbetering van dierenwelzijn bereikt worden.
- ♦ Voor het waarborgen van het welzijn van dieren in het circus moet het probleem bespreekbaar zijn in het maatschappelijke debat. Het inzicht in de overeenkomsten en verschillen tussen de contexten en opbouw van referentiekaders (met name op het gebied van waarden, normen, overtuigingen en belangen), zoals dat uit deze studie naar voren komt, kan helpen bij de facilitatie van de toenadering van de verschillende groeperingen. Percepties weerspiegelen de contexten waarin mensen zich bevinden. Een dialoog, waarbij afstand genomen wordt van goed/fout-schema's en waarbij dilemma's en ambiguïteit geaccepteerd worden, is de gewenste communicatievorm. Een dergelijke dialoog dwingt mensen namelijk verschillen te onderzoeken in achtergronden en argumenten, en mechanismen te erkennen, met verschuivingen in contexten en een gemeenschappelijk kader als mogelijk resultaat⁸.

De resultaten van de andere deelonderzoeken, en met name de meer empirische welzijnsmetingen, zullen in combinatie met de resultaten van dit deelonderzoek mogelijk tot aanvullende conclusies leiden. Deze vindt u terug in het hoofdstukken 'Discussie en conclusie'.

-
- De namen van deze respondenten kunnen bij de onderzoekster opgevraagd worden.

Geraadpleegde bronnen:

¹ Schein, E.H. (1996), *Culture: The Missing Concept in Organization Studies*. Administrative Science Quarterly, Vol. 41, No. 2, 40th Anniversary Issue

² Pepper, G.L. (1995), *Communicating in organizations : a cultural approach*, McGraw-Hill, New York

³ Bormann, E.G. (1985), *Symbolic Convergence Theory: A Communication Formulation*, in Pepper, G.L. (1995), *Communicating in organizations : a cultural approach*, McGraw-Hill, New York

⁴ Aarts, M.N.C. en C.M.J. van Woerkum (1994) *Wat heet natuur?: de communicatie tussen overheid en boeren over natuur en natuurbeleid*, Wageningen, Landbouwniversiteit

⁵ Festinger, L. (1957), *A Theory of Cognitive Dissonance*. Stanford University Press

⁶ Pepper, G.L. (1995), *Communicating in organizations : a cultural approach*, McGraw-Hill, New York

⁷ Eagly, A.H. en S. Chaiken (1993) *The psychology of attitudes*, Harcourt Brace Jovanovich College Publishers, Fort Worth

Rekom, J. van (1998) *Corporate Identity: development of the concept and a measurement instrument*, Erasmus Universiteit, Rotterdam

⁸ Pearce, W.B. en Littlejohn, L.W. (1997) *Moral Conflict. When Social Worlds Collide*. Sage Publications, Thousand Oaks

6 Wetgeving in andere landen

Door: Suzanne Koot (ASG) en Heidi van den Brandt (VHL)

De wijze waarop er in andere Europese landen met het gebruik van (wilde) dieren in circussen wordt omgegaan wordt in dit hoofdstuk vermeld. Hierbij moet worden opgemerkt dat het onderzoek zich heeft beperkt tot de wetgeving. Het betreft dus niet de uitvoeringspraktijk en eventuele evaluaties door de betrokken overheden. Voor dit onderzoek zijn onder meer Nederlandse ambassades en landbouw attachés benaderd. Uit het onderzoek komt naar voren dat er een grote verscheidenheid bestaat in de wetgeving op dit gebied. Globaal is deze in de onderstaande drie categorieën in te delen:

6.1 Geheel of gedeeltelijk verbod wilde dieren

Een aantal landen hanteert een verbod op het houden en gebruiken van wilde dieren in circussen. Dit kan alle wilde diersoorten betreffen of een selectie.

In Zweden²² geldt al sinds 1960 een verbod op het houden en gebruiken van een groot aantal wilde diersoorten in circussen, te weten mensapen, roofdieren (uitgezonderd honden, katten en zeeleeuwen), neushoorns, nijlpaarden, herten (uitgezonderd rendieren), giraffen, kangoeroes, robben, struisvogels, roofvogels en krokodillen. De motivatie tot dit verbod is dat deze soorten niet geschikt zijn voor het rondreizen in een circus, aangezien juiste verzorging daarbij niet gegarandeerd kan worden. Voor de overige toegestane diersoorten bestaat er gedetailleerde wetgeving, die vooral ingaat op specifieke huisvesting- en verzorgingseisen. Aan het begin van ieder speelseizoen worden de circussen bezocht door een dierenarts, en worden vervolgens meerdere malen tijdens het seizoen gecontroleerd door ambtenaren op algeheel dierenwelzijn.

In Finland²³ is sprake van een vergelijkbare wetgeving. Hier is het sinds 1996 verboden om de volgende diersoorten te houden: mensapen, carnivoren, olifanten, onevenhoevigen (neushoorns, tapirs, paardachtigen zoals zebra's, wilde paarden en ezels), nijlpaarden, wilde herkauwers (wilde runderen, herten, antilopen, giraffen, kamelen en lama's), robben, buideldieren, struisvogels, roofvogels en krokodillen. Uitzondering hierop zijn gedomesticeerde honden en katten, zeeleeuwen en gedomesticeerde pony's, paarden en ezels. Circussen worden minimaal eenmaal per jaar bezocht met veterinaire inspecties ter controle op aanwezige diersoorten en diergezondheid, eventueel vaker in verdachte gevallen of meldingen. Het verbod is ingesteld vanwege de aantasting van het dierenwelzijn: men is van mening dat huisvestings- en transportomstandigheden in circussen niet voldoende zijn voor het houden van de genoemde diersoorten.

Oostenrijk²⁴ kent sinds 2004 een volledig verbod op het houden en gebruiken van wilde dieren in circussen, variétés en vergelijkbare instanties. Dit verbod is ingesteld ter bescherming van de dieren: specifieke kenmerken van een circus, met name het transport, de telkens nieuwe locatie, en de kleine en sobere verblijven, zijn volgens de publieke opinie aldaar per definitie stressvol en maken het onmogelijk voor wilde dieren om natuurlijk gedrag te uiten. Ook wordt het trainen en optreden niet gezien als vrije beweging, waarbij bovendien het risico bestaat dat wreedheid of straf toegepast wordt.

Sinds 2006 is het tevens verboden in Kroatië²⁵ om wilde dieren in circussen te houden en te gebruiken voor voorstellingen of andere shows. Het gebruik van andere diersoorten is wel toegestaan, maar slechts na veterinaire inspectie. De motivatie voor dit besluit is niet bekend.

In Bulgarije²⁶ is het sinds februari 2008 in principe verboden om wilde dieren te gebruiken in circussen, variétés en andere entertainment programma's. Uitzondering hierop zijn de gewone dolfijn (*Delphinus delphis*) en de tuimelaar (*Tursiops truncatus*) van de derde generatie geboren in dolfinariums. Bovendien bestaat er een

²² Pc: Lindgren, C. (2008), Statens Jordbrukverk, SE; Keeling, L. (2008), Department of Animal and Health, SE

²³ Pc: Lahdenpää, R.E. (2008), EVIRA Ambassade van het Koninkrijk der Nederlanden, FR
Lindgren, C. (2008), Statens Jordbrukverk (zweeds afdeling LNV), SE; Ahlstrom, S. (2008), Ministry of Agriculture and Forestry, FI

²⁴ Pc: GAIA, 2002, Dierenleed is geen amusement, Brussel, BE
Landstra, J. (2008), Ambassade van het Koninkrijk der Nederlanden, AT
Loupal, R. (2008), Bundesministerium für Gesundheit, Familie und Jugend, AT

²⁵ Pc: NN (2008), LNV-attaché, HR
Petak, I. (2008), the Faculty of Veterinary Medicine University of Zagreb, HR

²⁶ Pc: Landstra, J. (2008), Ambassade van het Koninkrijk der Nederlanden LNV-attaché, AT
Milenkova, D. (2008), Ambassade van het Koninkrijk der Nederlanden LNV-attaché, BG
Dimitrov-Ivanov, I. (2008), DIR, BG

overgangperiode waardoor dieren verkregen voor ingang van de wet (februari 2008) nog gebruikt kunnen worden tot 2015. De dieren die nog wel gebruikt worden moeten gehouden worden volgens de veterinaire wetgeving en worden onderzocht door een dierenarts. De motivatie voor dit verbod is dat het gebruik van wilde (zoog)dieren in circussen een duidelijk geval van dierenmishandeling is, aangezien het karakter van het dier “gebroken” moet worden om het te kunnen trainen en daarnaast dat de huisvestingscondities niet overeenkomen met de natuurlijke leefomgeving en behoeften van het dier.

Hongarije²⁷ kent een grote circustraditie waar veel families van afhankelijk zijn. Het is er sinds 2007 verboden apen, olifanten en neushoorns te gebruiken, tenzij deze dieren al “langere tijd” in het circus werken. Andere wilde dieren mogen worden gebruikt mits ze in gevangenschap geboren zijn. Het naleven van de regelgeving wordt gecontroleerd door de Hongaarse veterinaire dienst, de Natuurbeschermingsautoriteit en gemeentebeambten. Het gedeeltelijke verbod is tot stand gekomen na evaluatie van maatschappelijke druk en EU-richtlijnen.

6.2 Geen verbod maar specifieke regelgeving

België²⁸ heeft geen nationaal verbod op het gebruik van dieren in circussen, maar er is in 2005 een uitgebreide circuswetgeving ontwikkeld. Onder druk van de dierenrechtenbeweging hebben verscheidene gemeenten zelfstandig een verbod op het gebruik van (wilde) dieren in circussen ingevoerd. De motivatie hiertoe is dat de huisvestings- en transportomstandigheden het dierenwelzijn aantasten en acts tegennatuurlijk zijn. In de circuswetgeving staan specifieke normen per diersoort, onderverdeeld naar de categorieën wilde zoogdieren, gedomesticeerde zoogdieren, vogels en reptielen. Omschrijvingen bevatten gedetailleerde eisen t.a.v. huisvesting, voeding, fokkerij en transport. In wezen gelden voor circussen dezelfde normen als voor dierentuinen. Momenteel is er een overgangstermijn voorzien tot 2012 teneinde de circussen de tijd te geven zich aan de wetgeving aan te passen. Controles worden uitgevoerd door de Inspectiedienst Dierenwelzijn, Federaal Agentschap voor de Veiligheid van de Voedselketen en politie.

In Duitsland²⁹ bestaat geen algemeen verbod, maar zijn sinds 1998 richtlijnen voor het houden van dieren in circussen van kracht. Hoewel het niet verboden is, wordt het gezien de natuurlijke behoeften sterk ontraden de volgende diersoorten in circussen te houden: mensapen, dolfijnen, bruinvissen, neushoorns, wolven, roofvogels, flamingo's en pinguïns. Ook het vervoer van hoogdrachtige, in partus zijnde en zogende dieren wordt verworpen. Richtlijnen worden gegeven t.a.v. huisvesting, verzorging, transport, trainingsmethoden. Extra aandacht gaat uit naar katachtigen, beren, robben, olifanten, paardachtigen, witte neushoorns, giraffen, kameelachtigen (incl. lama's) en runderen. Behalve dat er informatie over deze soorten uiteen wordt gezet, worden minimumstandaarden t.a.v. huisvesting, voeding, veterinaire verzorging en condities waaronder opgetreden mag worden gegeven. Voor het houden van honden en reptielen wordt verwezen naar de richtlijnen ter houding van deze respectievelijke diergroepen.

Frankrijk³⁰ heeft momenteel geen nationaal of lokaal verbod op gebruik van (wilde) dieren in circussen. Wel bepaalt het Wetboek voor Milieu dat het bezit en gebruik van wilde dieren alleen is toegestaan als deze actief deelnemen aan circus shows. In 2009 moet een nieuwe beschikking in werking treden: circussen en andere wilde dierenshows moeten gaan voldoen aan normen m.b.t. huisvesting, diergezondheid, dierenwelzijn en veiligheid voor mens en dier. Bovendien zal de nieuwe wettekst een positieve advieslijst m.b.t. het gebruik van wilde diersoorten bevatten waardoor het de vergunningaanvraag van de circus houder administratief bemoeilijkt en daardoor ontmoedigd zal worden andere diersoorten dan deze te gebruiken. Hoewel maatschappelijke organisaties voor dierenbescherming een totaal verbod op het gebruik van wilde dieren in circussen wensen, wordt dit als onrealistisch gezien en als onwenselijk beschouwd, zo blijkt uit publieksonderzoek onder burgers. De positieflijst zal bestaan uit de volgende diersoorten: makaak, baviaan, tijger, panter, leeuw, poema, jaguar, zeeleeuw, oorrob, olifant, zebra, papegaai, roofvogels, boa, python, Mississippi-alligator en Nijl krokodil. De

²⁷ Pc: Ivanyi, L.(2008), Ambassade van het Koninkrijk der Nederlanden, HU
Maros, K., ??, HU

²⁸ Pc: Tuytens, F.(2008), Instituut voor Landbouw- en Visserijonderzoek Eenheid Plant, BE
Vanautryve, E. (2008), Federale Overheidsdienst Volksgezondheid, Veiligheid van de Voedselketen en Leefmilieu Dienst Dierenwelzijn en CITES Eurostation, BE
Wegen, A. (2008) Raad voor Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit Ambassade van het Koninkrijk der Nederlanden, Brussel, BE

²⁹ Pc: Knierim, U., Universiteit Kassel, DE
Lambeck, J. (2008) Ambassade der Nederlanden Afdeling Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, DE
Bundesministerium für Ernährung, Landwirtschaft und Verbraucherschutz 2005, Haltung, Ausbildung und Nutzung von Tieren in Zirkusbetrieben oder ähnlichen Einrichtungen: Leitlinien für die Haltung, Ausbildung und Nutzung von Tieren in Zirkusbetrieben oder ähnlichen Einrichtungen, DE

³⁰ Pc: Feekes, A. & F. de Laat (2008), Ambassade van het Koninkrijk der Nederlanden
LNV-attaché, FR
Veissier, I. (2008), L'institut national de la recherche agronomique,FR
Ministère de l'Agriculture et de la Pêche, 2008, *Les rencontres « Animal et Société » Les mesures principales*, FR

huidige wetgeving beschrijft slechts de administratieve voorwaarden voor het verkrijgen van een vergunning, evenals de sancties. Het bevat geen veterinaire, dierbeschermings- of veiligheidsnormen. Inspecties worden uitgevoerd door de Veterinaire Dienst en het ministerie van Ecologie.

Groot-Brittannië³¹ kent geen specifiek wettelijk regime inzake het welzijn van wilde dieren in circussen. Wegens gebrek aan wetenschappelijke onderbouwing is er, ondanks veel discussie, tot nu toe geen verbod op niet-geïndomesticeerde dieren in circussen ingevoerd. Een nieuwe uitvoeringsregeling met een vergunningsstelsel om de welzijnsstandaarden in circussen te verhogen wordt in de tweede helft van 2009 verwacht. Het welzijn van circusdieren valt momenteel onder de Animal Welfare Act 2006 die het toedienen van onnodige wreedheid of lijden van elk gewerveld dier verbiedt. Verder worden er meer algemene bepalingen t.a.v. huisvesting, voeding en (veterinaire) zorg uiteen gezet.

6.3 Noch verbod, noch specifieke regelgeving t.a.v. circusdieren

Hoewel Tsjechië³² geen verbod kent op het gebruik van dieren in circussen, is er naast een algemene dierenwelzijnswet, ook een meer specifiek besluit sinds 2006 m.b.t. alle dieren die getraind worden. Hierin worden eisen omtrent de huisvesting en trainingsmethoden weergegeven. Zeer gedetailleerd zijn de eisen t.a.v. de huisvesting van katachtigen, beren, olifanten, wilde paardachtigen, lama's en kamelen, runderen en dolfinen. Naast een centrale commissie voor dierenwelzijn op ministerieel niveau, zien lokale dierenwelzijnsinspecteurs vanuit regionale veterinaire diensten toe op documentatie en huisvestings- en trainingsomstandigheden. Deze richtlijnen en de meer algemene wet zijn opgesteld uit bescherming van dieren tegen wreedheid, bescherming van mensen die werken onder gevaarlijke condities en ter preventie en controle van diergezondheid.

In Italië³³ bestaat op het gebied van het houden en gebruiken van wilde dieren in circussen geen enkele wetgeving. Standaard hygiënische en gezondheidsvoorschriften zijn van toepassing, maar niet specifiek gericht op wilde dieren.

Ook in Griekenland³⁴ is voornamelijk nog geen sprake van een geïnstitutionaliseerd nationaal of lokaal verbod op het gebruik van dieren in circussen. Wel hebben de publieke opinie en druk vanuit dierenvriendenorganisaties ertoe geleid dat momenteel wordt onderzocht wat de mogelijkheden tot regelgeving zijn. In de bestaande wetgeving zijn diereigenaren verplicht dieren te voeden en te huisvesten naar de behoeften van de specifieke diersoort. Daarnaast zijn richtlijnen en verordeningen inzake transport en sanitaire controle. Bovendien is per vestiging een gemeentelijke vergunning vereist, welke wordt afgegeven na controle van de Veterinaire Dienst. Momenteel hebben de maatschappelijke opinie en druk vanuit diersorganisatie ertoe geleid dat er onderzocht wordt in hoeverre een eventueel verbod op het gebruik van dieren in circussen verenigbaar is met de Europese wetgeving. In Slowakije³⁵ bestaat geen verbod op het gebruik van dieren in circussen, maar is een algemene dierenwelzijnswet van kracht sinds 2006. Hierin worden gebruikelijke verplichtingen voor diereigenaren uiteengezet t.a.v. onder andere huisvesting, verzorging en veterinaire zorg. Doel van deze wetgeving is dieren bescherming bieden tegen wrede daden, de bescherming van de humane gezondheid in relatie tot het trainen en gebruik van circusdieren en ter bescherming en controle van diergezondheid en dierziektebestrijding. Controles worden uitgevoerd door regionale veterinaire diensten via dierenwelzijnsinspecteurs, waarbij naast de administratie gelet wordt op huisvestings-, verzorgings- en trainingsomstandigheden.

Ook Slovenië³⁶ kent geen verbod op het gebruik van dieren in circussen. De enige wetgeving van toepassing op circusdieren is de algemene EU-regelgeving m.b.t. transport van dieren. De Sloveense veterinaire dienst ziet toe op evenementen met dieren.

Tot slot heeft ook Roemenië geen specifieke wetgeving voor circusdieren, waarmee het gebruik van dieren in circussen is toegestaan. De algemene nationale dierenwelzijnswet van 2004 voorziet in basisverplichtingen van de eigenaar naar het dier, ondermeer betreffende huisvesting, gezondheid en verbod op wrede daden. Controle en toezicht wordt uitgevoerd door de veterinaire dienst en voedsel- en warenautoriteit.

-
- ³¹ Pc: Edwards, S. (2008), New Castle University, UK
 Page-Roberts, M. (2008), Ambassade van het Koninkrijk der Nederlanden, UK
 Radford et al., 2007, *Wild animals in traveling circuses, The report of the chairman of the circus working group*, Aberdeen, UK
- ³² Pc: Soph, M. (2008), Ambassade van het Koninkrijk der Nederlanden, CZ(?)
 Illmann, G., Institute of Animal Science, CZ
- ³³ Pc: Zwitter, T. (2008), LNV-attaché, IT
 Rosa, G. de (2008), Università degli Studi di Napoli Federico II, IT
- ³⁴ Pc: Plessas-Schallenberg, M. (2008), Ambassade van het Koninkrijk der Nederlanden LNV-attaché, GR;
 Deligeorgis, S. (2008), Agriculture University of Athens, GR
- ³⁵ Pc: P. Cery (2008), Foreign Relations Dept., Slovak Veterinary and Food Administration, SK
 Soph, M. (2008), Ambassade van het Koninkrijk der Nederlanden, SK(?)
 Bilcik, B. (2008), ???, SK
- ³⁶ Pc: Klemencic, M. (2008), International Affairs Division, SI
 Stuhec, I. (2008), Biotehniska fakulteta, Univerza v Ljubljani, SI

Van Cyprus, Estland, Ierland, Letland, Litouwen, Luxemburg, Malta, Polen, Portugal en Spanje is geen informatie over wetgeving betreffende het gebruik van niet-gedomesticeerde dieren in circussen achterhaald.

